

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL NO.

Sa1/Har/sua

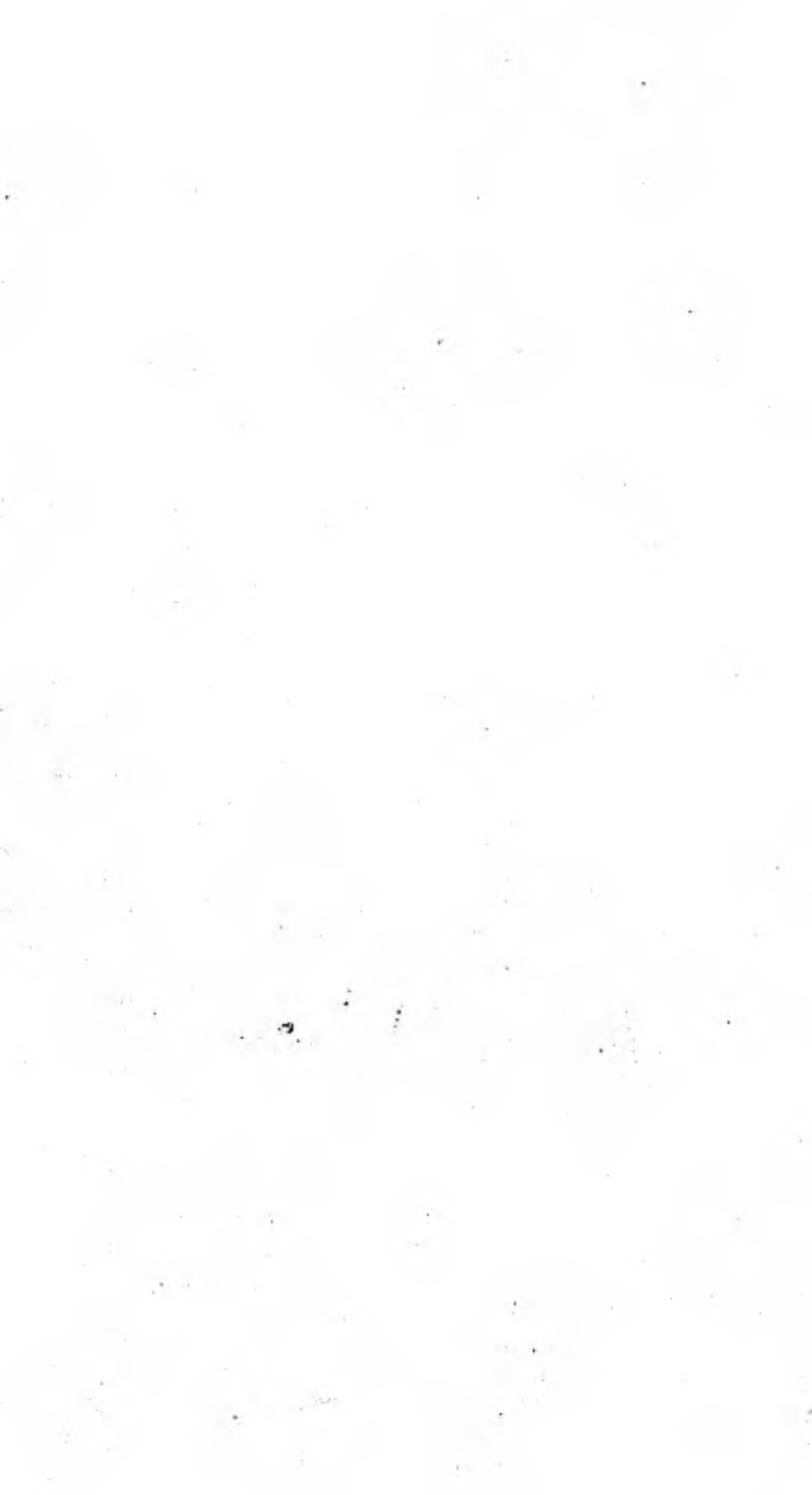
ACC. NO.

14256

D.G.A. 79.

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./57.—25-9 58—1,00,000.

V. 76

SHADDARŚANA-SAMUCHCHAYA

BY

HARIBHADRA

14256

WITH

GUṆARATNA'S COMMENTARY
TARKARAHASYA-DĪPIKĀ.

EDITED BY

LUIGI SUALI, PH.D.

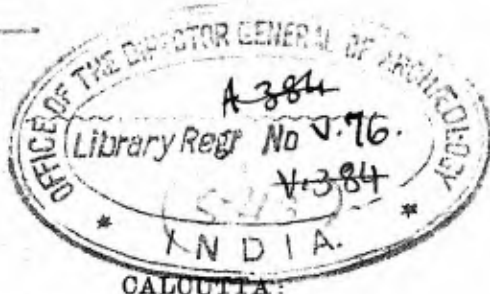
OF

BOLOGNA.

Sa. 1

Har / Sua

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY 57, PARK STREET.
1905.

CENTRAL ANCESTRICAL
LIBRARY, NEW YORK.

Acc. No 14256.....
Date 19.4.1961.....
Call No Sa 1 / Har / Sna

PRELIMINARY NOTICE.

—o—

In preparing this edition I have made use of the following material:—

I. For the text of the sūtras of Haribhadra alone.

A.—This MS. contains the sūtras and an avacūṛṇi—
3 folios. The text, in the middle of the pages, has
11 lines, × 47 akṣaras.

G.—MS. of the Library of the Deccan College. See R. G.
Bhandarkar's Report on the search for Sanskrit Ma-
nuscripts in the Bombay Presidency during the
years 1884-85, 1885-86 and 1886-87, No. 1387—
3 folios. Text with avacūṛṇi. Text: 10—13 lines
× 42-49 akṣaras. The avacūṛṇi is in both these MS.
the same, but I have not found the name of the
author. The age of the MS. is not easy to determine,
but A seems to be older than G.

D.—MS. of the Library of the Deccan College. See
Bhandarkar, loc. cit. No. 1386—24 f. × 17 l. × 52
akṣ. This MS. contains the text of Haribhadra
with a commentary that is but an abstract of the
commentary of Guṇaratnasūri. No date.

E.—An old MS. of 27 fol. × 15 l. × 58 akṣ. It contains,
fol. 1-25^a, the sūtras of Haribhadra and the same
commentary as D.

E¹.—The folios 25^a—27 of the MS. E. containing Hari-
bhadra's text only.

II. For the sūtras of Haribhadra and the commentary of
Guṇaratna:—

B.—An old and carefully written MS. in the Library
of the University of Berlin. See A. Weber Ver-
zeichniss der Sanskrit-und Prākṛit Handschriften, etc.

II vol., p. 180—182, No. 1610 (=MS. or fol. 741). I first used a beautiful photograph of this MS. taken by Professor Count F. L. Pullé, and afterwards compared doubtful passages of it with the original. B is the best and oldest of my MSS.; together with Y it forms the basis of the present edition—85 f. $\times$ 17 l. $\times$ 49 akshara. No date.

Y.—A good and old MS. 64 fol. $\times$ 19 l. $\times$ 65 aksh. Belonging to Professor Hermann Jacobi. No date.

P.—A modern MS. 63 f. $\times$ 18 l. $\times$ 62—69 aksh. Samvat 1956.

K.—Fol. 98 $\times$ 15 l. $\times$ 53 aksh. This MS. bears no date, but it seems to be old.

The MSS. A, E, P and K have been procured and kindly lent me by Vakil Keshavlal Premchand B.A. LL.B., of Ahmedabad. I have much pleasure in publicly acknowledging my indebtedness to him for his unselfish endeavours in the interest of this work. My best thanks are due, besides, to the authorities of the Berlin Library for lending me MS. B, and especially to my teacher Professor Dr. Hermann Jacobi, who not only lent me his MS. and afforded me an opportunity of comparing the above mentioned MSS. of the Deccan College Library, but also, by his advice and assistance, most effectually aided me in preparing the text of this edition.

LUIGI SUALI.

Bonn a/Rh., 20th May, 1905.

प्रथमो ऽधिकारः ।

जयति विजितरागः केवलालोकशाली

सुरपतिरुतसेवः श्रीमहावीरदेवः ।

यदसमसमयाब्धेस्वार्गगाभीर्थभाजः

सकलनयसमूहा बिन्दुभावं भजन्ते ॥ १ ॥

श्रीवीरः स जिनः श्रिये भवतु यत्स्याद्वाददावानले 5

भस्मीभूतकुतर्ककाष्ठनिकरे दृश्यन्ति सर्वेऽप्यहो ।

संगीतिव्यवहारलुब्धव्यतिकरानिष्टाविरोधप्रभा-

वाधासंभवसंकरप्रभृतयो दोषाः परै रोपिताः ॥ १ ॥

वाग्देवौ संविदे नः स्यात्सदा या सर्वदेहिनाम् ।

चिन्तितार्थान् पिपत्तीह कल्पवल्लीव सेविता ॥ २ ॥ 10

नला निजगुरुन् भक्त्या षड्दर्शनसमुच्चये ।

टौकां संक्षेपतो कुर्वे स्नान्योपकृतिहेतवे ॥ ४ ॥

इह हि जगति गरीयस्त्रितवतां महतां परोपकारसंपादनमेव

सर्वोत्तमा स्वार्थसंपत्तिरिति मत्वा परोपकारैकप्रवृत्तिसार-

स्वतुर्दशशतसंख्यशास्त्रविरचनाजनितजगज्जनूपकारः श्रीजिन- 15

शासनप्रभावनाप्रभाताविर्भावनभास्करो याकिनौमहत्तरावचना-

नवबोधलम्बबोधिवन्धुरो भगवान् श्रीहरिभद्रस्वरिः षड्दर्शनी

वाच्यस्वरूपं जिज्ञासूनां तत्तदीयग्रन्थविस्तरावधारणशक्तिविक-
 लानां सकलानां विनेयानामनुग्रहविधित्वया स्वल्पग्रन्थं महार्थं
 सङ्कतनामान्वयं षड्दर्शनसमुच्चयं प्राप्तं प्रारभमाणः शास्त्रारम्भे
 मङ्गलाभिधेययोः साक्षादभिधानाय संबन्धप्रयोजनयोर्य संशूच-
 5 नाय प्रथमं श्लोकमेनमाह ॥

सद्दर्शनं जिनं नत्वा वीरं स्याद्वाददेशकम् ।

सर्वदर्शनवाच्योऽर्थः संक्षेपेण निगद्यते ॥ १ ॥

सत् शश्वद्विद्यमानं द्वाद्यस्थिकज्ञानापेक्षया प्रशस्तं वा दर्शन-
 मुपलब्धिज्ञानं केवलाख्यं यस्य, स सद्दर्शनः । अथवा सत्प्रशस्तं
 10 दर्शनं केवलदर्शनं तदव्यभिचारित्वात्केवलज्ञानं च यस्य, स
 सद्दर्शनः, सर्वज्ञ सर्वदर्शी चेत्यर्थः, तम् । अनेन विशेषणेन
 और्वर्धमानस्य भगवतो ज्ञानातिशयमाविरवीभवत् । अथवा
 सदर्चितं सकलनरासुरामरेन्द्रादिभिरभ्यर्चितं दर्शनं मतं यस्य, स
 सद्दर्शनस्तम् । अनेन च तदीयदर्शनस्य त्रिभुवनपूज्यतामभिद-
 15 धानः और्वर्धमानस्य त्रिभुवनविभोः सुतरां त्रिभुवनपूज्यतां
 व्यनक्तौति पूजातिशयं प्राचीकटत् । तथा जयति रागद्वेषा-
 दिशत्रूनि जिनस्तम् । अनेनापायापगमातिशयसुदवीभवत् ॥

तथा स्यात्कथंचित्सर्वदर्शनसंमतसङ्कतवस्त्रंशानां मिथः
 सापेक्षतया वदनं स्याद्वादः । सदसन्नित्यानित्यसामान्यविशेषा-
 20 भिलाष्यानभिलाषोभयात्मानेकान्त इत्यर्थः ॥ ननु कथं
 सर्वदर्शनानां परस्परविरुद्धभाषिणामभीष्टा वस्त्रंशः सङ्कृताः

संभवेयुः येषां मिथःसापेक्षतया स्याद्वादः सत्प्रवादः स्यादिति चेत् । उच्यते । यद्यपि दर्शनानि निजनिजमतभेदेन परस्परं विरोधं भजन्ते, तथापि तैरुच्यमानाः सन्ति तेऽपि वस्त्वंगा ये मिथःसापेक्षाः सन्तः समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । सौगतैरनित्यत्वं, सांख्यैर्नित्यत्वं, नैयायिकैर्वैशेषिकैश्च परस्परविविक्ते 5 नित्यानित्यत्वे सदसत्वे सामान्यविशेषौ च, मीमांसकैः स्याच्छब्दवर्जं भिन्नाभिन्ने नित्यानित्यत्वे सदसदंगौ सामान्यविशेषौ शब्दस्य नित्यत्वं च, कैश्चित्कालस्वभावनियतिकर्मपुरुषादीति जगत्करणानि, शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतवादिभिश्च शब्दब्रह्मज्ञानाद्वैतानि चेत्यादयो ये ये वस्त्वंगाः परैरङ्गीक्रियन्ते, ते 10 सर्वेऽपि सापेक्षाः सन्तः परमार्थसत्यतां प्रतिपद्यन्ते निरपेक्षास्त्वन्योन्येन निरस्यमाना नभोनलिनायन्त इत्यन्तं विस्तरेण ॥

स्याद्वादस्य देशकः सम्यग्वक्ता स्याद्वाददेशकस्तम् । अनेन वचनातिशयमचकथत् । तदेवं चत्वारोऽवातिशयाः ग्राह्यता साक्षादाचचक्षिरे । तेषां हेतुहेतुमद्भाव एवं भाव्यः । यत एव 15 निःशेषदोषशुजेता, तत एव सर्वज्ञः । यत एव सर्वज्ञस्तत एव सद्भूतार्थवादी । यत एव सद्भूतार्थवादी, तत एव त्रिभुवनाभ्यर्च्य इति । एवमतिशयचतुष्टयीप्रवरं वीरं महावीरं वर्तमानतीर्थाधिपतिं श्रीवर्धमानापराभिधानं नत्वा मनसा तदतिशयचिन्तनेन वाचा तदुच्चारणेन कायेन भूमौ शिरोलगनेन च 20 प्रणिधायेत्यर्थः । एतेनादिमं मङ्गलमभिदधौ । मध्यमङ्गलं तु “जिनेन्द्रो देवता तच्च रागद्वेषविवर्जित” इत्यादिना

जिनमतकीर्तनेन कीर्तयिष्यति । अन्यमङ्गलं पुनरभिधेय-
तात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिरित्यत्र सुबुद्धिशब्दसंशब्दनेन
वक्ष्यति । तस्य त्रिविधस्यापि फलमिदम् ।

तं मंगलमार्द्रेण मण्डो पञ्जंतए य सत्यस्सु ।

5 पढमं सत्यस्सुविग्घपारगमणाए निदिद्धं ॥

तस्सेवाविग्घत्थं मज्झिमयं अंतिमं च तस्सेव ।

अव्वोच्छित्तिनिमित्तं सिस्सुपसिस्सादवंसस्सु ॥

वीरं नलेत्युक्तं, तत्र क्वाप्रत्ययस्योत्तरक्रियाभापेक्षत्वात्ति-
गद्यत इति क्रियापदमत्र संबन्धनीयम् । को निगद्यते । सर्वं
10 दर्शनवाच्योऽर्थः । सर्वाणि मूलभेदापेक्षया समस्तानि यानि
दर्शनानि बौद्धादीनि तैस्तेषां वा वाच्योऽभिधेयोऽर्थादेव
तत्त्वप्रमाणादिलक्षणः संक्षेपेण समासेन निगद्यते ऽभिधीयते ।
मयेत्यनुक्तमप्यत्रार्थाद् गम्यते । एतेन साक्षादभिधेयमभ्यधात् ॥

संबन्धप्रयोजने तु सामर्थ्यादवसेये । सर्वदर्शनवक्तव्यदेव-

15 तत्त्वादिज्ञानमुपेयं, इदं शास्त्रं तस्योपायः, एवमुपायोपेयलक्षणः

संबन्धः सूचितो द्रष्टव्यः । प्रयोजनं तु द्वेधा, कर्तुः श्रोतुश्च ।

द्वयमपि द्वेधा, अनन्तरं परंपरं च । कर्तुरनन्तरं प्रयोजनं

सत्त्वानुग्रहः । श्रोतुरनन्तरं सर्वदर्शनाभिमतदेवतत्वप्रमाणादि-

ज्ञानम् । द्वयोरपि परंपरं पुनर्हेतोर्वापादेयदर्शनानि ज्ञात्वा

20 हेयान्यपहायोपादेयं चोपादाय परंपरयानन्तचतुष्टयात्मिका

सिद्धिरिति ॥ नन्वयं शास्त्रकारः सर्वदर्शनसंबन्धीनि शास्त्राणि

सम्यक्परिज्ञायैव परोपकाराय प्रस्तुतं शास्त्रं दृश्यवान्, तत्कथ-

मनेनैवेदं नाभिदधे असुकमसुकं दर्शनं हेयमसुकं चोपादेय-
 मिति चेत् । उच्यते । इह सर्वदर्शनान्यभिधेयतया प्रक्रान्तानि,
 तानि माध्यस्थ्येनैवाभिदधानोऽचौचित्तीं नातिक्रामति । इदमिदं
 हेयमिदं चोपादेयमिति ब्रुवाणस्तु प्रत्युत सतां सर्वदर्शनानां
 चानादेयवचनो वचनीयतामश्नुति ॥ नन्वेवं तर्ह्यस्याचार्यस्य न 5
 परोपकारार्था प्रवृत्तिः । कुत एवं भाषसे । नन्वेष दर्शयामि ।
 ये केचन मादृगाः श्रोतारः स्वयमप्यबुद्धित्वेन हेयोपादेय-
 दर्शनानां विभागं न जानीयुस्तेषां सर्वदर्शनसतत्वं निगम्य
 प्रत्युतैवं बुद्धिर्भवेत् । सर्वदर्शनानि तावन्मिथोविहङ्गाभि-
 धायीनि । तेषु च कतरत्यरमार्थसदिति न परिच्छिद्यते । 10
 तत्किमेतैर्दर्शनैर्दुर्ज्ञानैः प्रयोजनम् । यदेव हि स्वस्मै रोचते
 तदेवानुष्ठेयमिति । एवंविधाश्चाविभागज्ञा अस्मिन्काले भूया-
 सोऽनुभूयन्ते । तदेवं शास्त्रकारस्य स्वरूपकाराय प्रवृत्तस्य
 प्रत्युत प्रभृतानामपकारायापि प्रवृत्तिः प्रबभूव, ततश्च लाभ-
 मिच्छतो मूलहानिरजनिष्टेति चेत् । न, शास्त्रकारात्सर्वोप- 15
 काराथैव प्रवृत्तात्कक्षाप्यपकाराभिद्वेः, विशेषणद्वारेण हेयो-
 पादेयविभागस्यापि कतिपयसङ्ख्येयसंवेद्यस्य संसूचनात् ।
 तथाहि । सदर्शनं जिनं नत्वा । सद्विद्यमाने सत्ये च
 प्रशस्त्वाचित्तसाधुस्वित्यनेकार्थनाममालावचनात् । सत्सत्यं न
 पुनरसत्यं दर्शनं मतं यस्य तम् । जिनमिति विशेष्यम् । 20
 चतुर्विंशतेरपि जिनानामेकतरं रागादिशत्रुजयात्सान्वयनामानं
 जिनं वीतरागं नत्वा । एतेन पदद्वयेन चतुर्विंशतेरपि जिनान्-

मन्योन्यमतभेदो नास्तीति सूचितम् । तर्हि श्वेताम्बरदिगम्बराणां
 कथं मिथो मतभेद इति चेत् । उच्यते । मूलतोऽमीषां मिथो
 न भेदः किंतु पाश्चात्य एवेति ॥ कौहग्रं जिनम् । अवीरम् ।
 आः स्वयंभूः, अः कृष्णः, उरीश्वरः । आ, अ, उ इति
 5 स्वरत्रययोगे ओरिति सिद्धम् । तानीरयति तन्मतापासनेन
 प्रेरयतीत्यचिप्रत्ययेऽवीरम् । सृष्ट्यादिकर्तृब्रह्मकृष्णेश्वरदेवताभि-
 मतमतानां निरासकमित्यर्थः ॥

तथा स्याद्वाददेशकम् । स्याद्वादं यन्ति च्छिन्दते “कचिङ्”
 इति उप्रत्यये स्याद्वाददास्तत्तदसङ्गतविरोधादिदूषणोद्घोषणैः
 10 स्याद्वादस्य च्छेदिन इत्यर्थः । तेषां ईं लङ्गो महिमानं वा
 श्रति तत्तदौयमतापासनेन तनूकरोति यत्तत्स्याद्वाददेशम् ।
 कै गे रै शब्दे । कै कायतीति “कचिङ्” इति डे कं वचनम् ।
 स्याद्वाददेशं कं वचनं यस्य तम् । अनेन विशेषणेन प्रागुक्ता-
 नामशेषाणां बौद्धादीनां संभवेतिह्यगमाणवादिचरकप्रमुखाणां
 15 च मतानामुच्चेदकारि वचनमित्यर्थः । जिनं नत्वा मया
 सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्युक्तं ग्रन्थकृता । अत्र च
 नमनक्रिया प्राक्कालसंबन्धिनी त्वाप्रत्ययस्य प्राक्कालवाचकत्वात्,
 निगदनक्रिया तु वर्तमानजा । ते चैकेनैव ग्रन्थकृता क्रियमाणे
 नानुपपन्ने, अपरथा सकलव्यवहारोच्चेदप्रसङ्गात् । न चैवं
 20 भिन्नकालयोः क्रिययोरेककर्तृकता बौद्धमते संभवति, तेन
 चणिकवस्त्रभ्युपगमात् ॥

ततः कश्चिद्बौद्धमतस्य प्रस्तुतग्रन्थस्यादावुक्तत्वेनोपादेयतां

मन्येत् । तन्निवारणाय प्रागुक्तविशेषणसंगृहीतमपि बौद्धमत-
 निरसनं पुनरिह सूचितं द्रष्टव्यम् । एतेषां परदर्शनानां निर-
 सनप्रकारो ग्रन्थान्तरादवसेयः । तदेवं जिनस्य विशेषद्वारेण
 सत्यदर्शनतां सर्वपरदर्शनजेष्टवचनतां चाभिदधताखिलान्य-
 दर्शनानां हेयता जैनदर्शनस्योपादेयता सूचिता मन्तव्या । 5
 ततो नास्माद्ग्रन्थकारात्सत्यासत्यदर्शनविभागानभिज्ञानामप्यपकारः
 कश्चन संभवतीति, तद्विभागस्यापि व्यञ्जितत्वात् ॥ तच्चापरः
 कश्चिदाह । ननु येषां सत्यासत्यमतविभागाविर्भावके
 ग्रन्थकारवचसि सम्यगास्था न भवित्री, तेषां का वार्तेति ।
 उच्यते । येषामास्था न भाविनी, ते देधा । एके रागदेषा- 10
 भावेन मध्यस्थचेतसः, अन्ये पुना रागदेषादिकालुष्यकलुषितत्वा-
 दुर्बोधचेतसः । ये दुर्बोधचेतसस्तेषां सर्वज्ञेनापि सत्यासत्य-
 विभागप्रतीतिः कर्तुं दुःशका, किं पुनरपरेणेति तानवगणय्य
 मध्यस्थचेतस उद्दिश्य विशेषणावृत्त्या सत्यासत्यमतविभागज्ञान-
 स्योपायं प्राह । सदृशं नमिति । वीरं कथं भूतम् । सदृशं नम् । 15
 सन्तः साधवो मध्यस्थचेतस इति यावत्, तेषां दर्शनं
 ज्ञानमर्थात्सत्यासत्यमतविभागज्ञानं यथावदाप्तत्वरौचाक्षमत्वेन
 यस्माद्वीरात्स सदृशं नम् । एतेन श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वा-
 दिस्वरूपमेव परीक्षणीयमिति सूचितम् । अथवा सतां
 साधूनां दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणं यस्मात्स सदृशं नः । अथवा 20
 सन्तो विद्यमाना जीवादयः पदार्थास्तेषां दर्शनं यथावद्-
 वलोकनं यस्माद्वीरात्स सदृशं नम् । कुत एवंविधम् । यतः

स्याद्वाददेशकं, प्रागुक्तस्याद्वादभाषकम् । एवंविधमपि कुत
इत्याह । यतो जिनं रागद्वेषादिजयनशीलम् । जिनो हि
वीतरागत्वादसत्यं न भाषते, तत्कारणाभावादिति भावः ।
शेषलोकव्याख्यानं प्राग्वत् ॥ एवं चात्रैवमुक्तं भवति । ये हि
5 श्रीवीरस्य यथावदाप्तत्वादिपरीक्षां विधास्यन्ते स्याद्वादं च
तत्प्रणीतं मध्यस्थतया सम्यगवलोक्य पश्चात्परमतान्यप्यालोक-
यिष्यन्ते, ते सत्यासत्यदर्शनविभागमपि स्वयमेवावलोक्यन्ते ।
किमस्मद्वचनस्यास्याकरणाकरणेनेति । एतेन मध्यकृता सर्वथात्रार्थ-
माध्यस्थ्यमेव दर्शितं द्रष्टव्यं, सत्यासत्यदर्शनविभागपरिज्ञानो-
10 पायश्च हितबुद्ध्यात्राभिहितोऽवगन्तव्यः, पुरातनैरपीत्यमेव
सत्यासत्यदर्शनविभागस्य करणात् । तदुक्तं पूज्यश्रीहरिभद्र-
सूरिभिरेव लोकोक्तत्वनिरूप्ये ।

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये
साक्षात् दृष्टचर एकतरोऽपि चैवाम् ।
15 श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग्विशेषं
वीरं गुणातिशयलोलतया श्रिताः स्मः ॥ १ ॥
पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ २ ॥
प्रभुश्रीहेमसूरिभिरप्युक्तं वीरस्तुतौ ।

20 न श्रद्धयैव त्वयि पक्षपातो न द्वेषमात्रादरुचिः परेषु ।
यथावदाप्तत्वपरीक्षया तु त्वामेव वीरं प्रभुमाश्रिताः स्मः ॥ १ ॥
इति ॥

नन्वच सर्वदर्शनवाच्योऽर्थो वक्तुं प्रक्रान्तः, स च संख्याति-
क्रान्तः । तत्कथं स्वर्ण्यमानेन प्रस्तुतशास्त्रेण सोऽभिधातुं
शक्यो, जैनादन्यदर्शनानां परसमथापरनामधेयानामसंख्यातत्वात् ।
तदुक्तं सम्प्रतिसूत्रे श्रीमिद्धसेनदिवाकरेण

यावदया वयणपहा तावदया चेव ज्ञंति नयवाया । 5

यावदया नयवाया तावदया चेव परसमथा ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनो य एकदेशोऽन्यदेश
निरपेक्षस्तस्य यदवधारणं सोऽपरिशुद्धो नयः । स एव च
वचनमार्ग उच्यते । एवं चानन्तधर्मात्मकस्य सर्वस्य वस्तुन
एकदेशानामितरांशनिरपेक्षाणां यावन्तोऽवधारणप्रकाराः संभ- 10
वन्ति, तावन्तो नया अपरिशुद्धा भवन्ति । ते च वचनमार्गा
दत्युच्यन्ते ॥ ततोऽयं गार्थः । सर्वस्मिन् वस्तुनि यावन्तो
यावत्संख्या वचनपथा वचनानामन्योन्यैकदेशवाचकानां शब्दानां
मार्गा अवधारणप्रकारा भवन्ति, तावन्त एव भवन्ति नयवादाः,
नयानां तत्तदेकदेशावधारणप्रकाराणां वादाः प्रतिपादकाः 15
शब्दप्रकाराः । यावन्तो नयवादा एकैकांशावधारणवाचक-
शब्दप्रकाराः, तावन्त एव परसमथा परदर्शनानि भवन्ति,
स्वेच्छाप्रकल्पितविकल्पनिबन्धनत्वात्परसमथानां विकल्पानां
चासंख्यत्वात् । अयं भावः । यावन्तो जने तत्तदपरापरवस्त्वैक-
देशानामवधारणप्रतिपादकाः शब्दप्रकारा भवेयुस्तावन्त एव 20
परसमथा भवन्ति । ततस्तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाश्लिषि-
घटितविकल्पानामनियतत्वात् तदुत्थप्रवादानामपि तत्संख्या-

परिमाणत्वादिति । तदेवं गणनातिगाः परसमया भवन्ति ।
अथवा सूत्ररुदाख्ये द्वितीयेऽङ्गे परप्रवादुकानां त्रीणि शतानि
त्रिषष्ट्यधिकानि परिसंख्यायन्ते । तदर्थसंग्रहायैयं ।

असिद्धस्य किरियाणं अकिरियवार्द्धेण होद् चुलसीद् ।

5 अन्नाणिअ सत्तट्ठी वेणइयाणं च वत्तीसं ॥ १ ॥

अस्या व्याख्या ॥ अश्रौत्यधिकं शतम् । किरियाणंति क्रिया-
वादिनाम् ॥ तत्र क्रियां जीवाद्यस्तिलं वदन्तीत्येवंश्रीलाः
क्रियावादिनः, मरीचिकुमारकपिलोलूकमाठरप्रभृतयः । ते
पुनरमुनोपायेनाश्रौत्यधिकशतसंख्या विज्ञेयाः । जीवाजी-
10 वास्तवबन्धसंवरनिर्जरापुण्यापुण्यमोक्षरूपान्नव पदार्थान् परि-
पास्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्थाधः स्वपरभेदावुपन्य-
सनीयौ । तथोरधो नित्यानित्यभेदौ, तथोरप्यधः कालेश्वरात्म-
नियतिस्वभावभेदाः पञ्च न्यसनीयाः । ततश्चैवं विकल्पाः
कर्तव्याः । तद्यथा ॥

15 अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालत इत्येको विकल्पः । अस्त्य
च विकल्पस्यायमर्थः । विद्यते खल्वयमात्मा स्वेन रूपेण
नित्यश्च कालतः कालवादिनो मते । कालवादिनस्य नाम ते
मन्तव्या ये कालकृतमेव जगत्सर्वं मन्यन्ते । तथा च ते प्राहुः ।
न कालमन्तरेण चम्पकाशोकसहकारादिवनस्पतिकुसुमोद्गमफल-
20 बन्धादयो हिमकणानुषक्तश्रीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो
वर्तुविभागसंपादिता बालकुमारयौवनवस्त्रिपलितागमादयो
वावस्थाविशेषा घटन्ते, प्रतिनियतकालविभागत एव तेषा-

मुपलभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत् । न
चैतेदृष्टमिष्टं वा । अपि च । मुद्गपक्तिरपि न कालमन्तरेण
लोके भवन्ती दृश्यते । किं तु कालक्रमेण । अन्यथा स्थाली-
न्धनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तस्या भावो भवेत् । न
च भवति । तस्माद्यत्कृतकं तत्सर्वं कालकृतमिति । तथा चोक्तम् । 5

न कालव्यतिरेकेण गर्भवाक्शुभादिकम् ।

यत्किंचिज्जायते लोके तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥

किं च कालादृते नैव मुद्गपक्तिरपीच्छते ।

स्थाल्यादिसंनिधानेऽपि ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥

कालाभावे च गर्भादि सर्वं स्यादव्यवस्थया ।

10

परेष्टहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥

अत्र परेष्टहेतुसद्भावमात्रादिति पराभिमतवनितापुरुष-
संयोगादिरूपहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवादिति गर्भाद्युद्भव- 15
प्रसङ्गात् । तथा कालः पचति, परिपाकं नयति परिणतिं
नयति भूतानि पृथिव्यादीनि । तथा कालः संहरते प्रजाः,
पूर्वपर्यायात्प्रत्याव्य पर्यायान्तरेण प्रजा लोकान्स्थापयति ।
तथा कालः सुप्तेषु जागर्ति, काल एव सुप्तं जनमापदो
रचतीति भावः । तस्माद् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपाकर्तुमशक्यः 20
काल इति ॥

उक्तेनैव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकस्यो नवरं कालवादिन

इति वक्तव्य ईश्वरवादिन इति वक्तव्यम् । तद्यथा । अस्ति
जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः । ईश्वरवादिनश्च सर्वं जगदीश्वरकृतं
मन्यन्ते । ईश्वरं च सहसिद्धज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपचतुष्टयं
प्राणिनां च स्वर्गापवर्गयोः प्रेरकमिति । तदुक्तम् ।

5 ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ २ ॥ इत्यादि ।

तृतीयो विकल्प आत्मवादिनाम् । आत्मवादिनो नाम

10 पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि प्रतिपन्नाः ॥

चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनाम् । ते ह्येवमाहुः ।

नियतिर्नाम तत्त्वान्तरमस्ति यद्वशादेते भवाः सर्वेऽपि नियतेनैव
रूपेण प्रादुर्भावमश्रुवते, नान्यथा । तथाहि । यद्यदा यतो
भवति तत्तदा तत एव नियतेनैव रूपेण भवदुपलभ्यते ।

15 अन्यथा कार्यकारणव्यवस्था प्रतिनियतरूपव्यवस्था च न भवेत्,
नियामकाभवात् । तत एवं कार्यनैयत्यतः प्रतीयमानामेनां
तियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं क्षमते । मा
प्रापदन्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसङ्गः । तथा चोक्तम्

नियतेनैव रूपेण सर्वे भावा भवन्ति यत् ।

20 ततो नियतिजा ह्येते तत्स्वरूपानुवेधतः ॥ १ ॥

यद्यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा ।

नियतं जायते न्यायात् क एनां बाधितुं क्षमः ॥ २ ॥

पञ्चमो विकल्पः स्वभाववादिनाम् । स्वभाववादिनो
 ह्येवमाहुः । इह वस्तुनः स्वत एव परिणतिः स्वभावः । सर्वे
 भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते । तथाहि । मृदः कुम्भो भवति
 न पटादिः । तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न घटादिः । एतच्च
 प्रतिनियतं भवनं न तथा स्वभावतामन्तरेण घटासंटाङ्कमाटीकते । 5
 तस्मात्सकलमिदं स्वभावकृतमवसेयम् । तथा चाहुः ।

कः कण्टकानां प्रकरोति तैच्छां

विचित्रभावं मृगपक्षिणां च ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न

कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ १ ॥

10

वदयां कण्टकसौच्छ्रं चजुरेकस्य कुक्षितः ।

फलं च वर्तुलं तस्या वद केन विनिर्मितम् ॥ २ ॥ इत्यादि ।

अपि च । आस्तामन्यत्कार्यजातमिह मुद्गपक्षिरपि न
 स्वभावमन्तरेण भवितुमर्हति । तथाहि । स्थालीन्धनकालादि
 सामग्रीसंभवेऽपि न कंकदुकमुद्गानां पक्षिरूपलभ्यते । 15
 तस्माद्यद्यद्भावे न भवति तत्तदन्वय्यतिरेकानुविधायि तत्कृत-
 मिति । स्वभावकृता मुद्गपक्षिरप्येष्टया । ततः सकलमेवेदं
 वस्तुजातं स्वभावहेतुकमवसेयमिति ॥

तदेवं स्वत इति पदेन लब्धाः पञ्च विकल्पाः । एवं च
 परत इत्यनेनापि पञ्च लभ्यन्ते । परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन 20
 रूपेणात्मा विद्यते । यतः प्रसिद्धमेतत् । सर्वपदार्थानां
 परपदार्थस्वरूपापेक्षया स्वरूपपरिच्छेदो यथा दीर्घत्वाद्यपेक्षया

ह्रस्वत्वादिपरिच्छेदः । एवमात्मनि सत्त्वादीन्समीक्ष्य तद्व-
तिरिक्तबुद्धिः प्रवर्तते । अतो यदात्मनः स्वरूपं तत्परत एवा-
वधार्यते, न स्वत इति । एवं नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा
लभ्याः । एवमनित्यपदेनापि सर्वेऽपि मिलिता विंशतिः । एते
5 च जीवपदार्थेन लभ्याः । एवमजीवादिष्वष्टसु पदार्थेषु प्रत्येकं
विंशतिर्विंशतिर्विकल्पा लभ्यन्ते । ततो विंशतिर्नवगुणिता
शतमशौत्युत्तरं क्रियावादिनां भवति ॥

तथा न कस्यचित्प्रतिक्षणमवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया
संभवति, उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादित्येवं ये वदन्ति त
10 अक्रियावादिन आत्मादिनास्तत्त्ववादिन इत्यर्थः । ते च
कोकिल काण्ठेविद्विरोमकसुगतप्रमुखाः । तथा चाङ्गरेके ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ।

भूतिर्येषां क्रिया सैव कारणं सैव बोध्यते ॥ १ ॥

एतेषां चतुरशीतिर्भवति । सा चासुनोपायेन द्रष्टव्या ।

15 पुण्यापुण्यवर्जितशेषजीवाजीवादिपदार्थसप्तकन्यासः । तस्य बाधः
प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानम् । असत्त्वादात्मनो नित्यानित्यवि-
कल्पो न स्तः । कालादीनां पञ्चानामधस्तात्पृष्ठी यदृच्छा
न्यस्यते । इह यदृच्छावाद्भिः सर्वेऽप्यक्रियावादिनस्ततः
प्राग्यदृच्छा नोपन्यस्ता । तत एवं विकल्पाभिलापः । नास्ति
20 जीवः स्वतः कालत इत्येको विकल्पः । अयं भावः । इह
पदार्थानां लक्षणतः सत्ता निश्चीयते कार्यतो वा । न
चात्मनस्तादृगस्ति लक्षणं, येन तत्सत्तां प्रतिपद्येमहि । नापि

कार्यमणूनामिव महीध्रादि संभवति । अतो नास्त्यात्मेति ।
 एवमौश्वरादिवादिभिरपि यदृच्छापथनैर्विकल्पा वाच्या ।
 सर्वेऽपि मिलिताः षड्विकल्पा । अमौषां च विकल्पा-
 नामर्थः प्राग्बद्धावनीयः । नवरं यदृच्छात इति यदृच्छा-
 वादिनां मते । यदृच्छा ह्यनभिसंधिपूर्विकार्यप्राप्तिः ॥ अथ 5
 के ते यदृच्छावादिनः । उच्यते । इह ये भावानां संताना-
 पेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावमिच्छन्ति, किं तु
 यदृच्छया, ते यदृच्छावादिनः, ते ह्येवमाहुः । न खलु
 प्रतिनियतो वस्तुनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेनाग्रहणात् ।
 तथाहि । शालूकादपि जायते शालूको । गोमयादपि 10
 जायते शालूकः । वज्जेरपि जायते वज्जिररणिकाष्ठादपि ।
 धूमादपि जायते धूमोऽग्नौन्धनसंपर्कादपि । कन्दादपि जायते
 कन्दलौ बीजादपि । वटादयो वीजादुपजायन्ते शाखैकदेशा-
 दपि । गोधूमबीजादपि जायन्ते गोधूमा वंशबीजादपि ।
 ततो न प्रतिनियतः कचिदपि कार्यकारणभाव इति । यदृच्छातः 15
 कचिल्किंचिद्भवतीति प्रतिपत्तव्यम् । न खल्वन्यथा वस्तुसङ्गावं
 पश्यन्तोऽन्यथात्मानं प्रेक्षावन्तः परिक्लेशयन्ति । यदुक्तम् ।

अतर्कितोपस्थितमेव सर्वं

चिचं जनानां सुखदुःखजातम् ।

काकस्य तालेन यथाभिघातो

20

न बुद्धिपूर्वोऽस्ति वृथाभिमानः ॥ १ ॥

इत्यादि । दृष्टमेव सर्वं जातिजरामरणादिकं लोके काक-

तालौभ्यामिति । तथा च स्वतः षड्विकल्पा लभ्यास्तथा
नास्ति परतः काल इत्येवमपि षड्विकल्पा लभ्यन्ते । सर्वेऽपि
मिश्रिता द्वादश विकल्पा जीवपदेन लभ्याः । एवमजी-
वादिष्वपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येकं द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते ।

5 ततो द्वादशभिः सप्त गुणिताश्चतुरशीतिर्भवन्त्यक्रियावादिनां
विकल्पाः ॥

तथा कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं तदेषामस्तीत्यज्ञानिकाः । ततो-
ऽनेकस्वरादिति मत्वार्थीय इकप्रत्ययः । अथवाज्ञानेन
चरन्तीत्यज्ञानिकाः, असंचिन्त्यकृतकर्मबन्धवैफल्यदिप्रतिपत्ति-

10 लक्षणाः साकल्यसात्यमुचिमौदपिष्फलादबादरायणजैमिनिवसु-
प्रभृतयः । ते ह्येवं ब्रुवते । न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति
विरुद्धप्ररूपणायां विवादयोगतश्चित्तकालुष्यादिभावतो दीर्घ-
तरसंसारप्रवृत्तेः । यदा पुनर ज्ञानमश्रीयते तदा नाहंकार-
संभवो नापि परस्योपरि चित्तकालुष्यभावः, ततो न बन्धसंभवः ।

15 अपि च । यः संचिन्त्य क्रियते कर्मबन्धः स दारुणविपाकोऽत
एवावश्यवेद्यस्तस्य तीव्राध्यवसायतो निष्पन्नत्वात् । यस्तु मनो-
व्यापारमन्तरेण कायवाक्कर्मवृत्तिमाचतो विधीयते, न तच्च
मनसोऽभिनिवेशस्ततो नासाववश्यं वेद्यो नापि तस्य दारुणो
विपाकः । केवलमतिशुष्कसुधापङ्कधवलितभित्तिगतरजोमल

20 इव स कर्मसङ्गः स्वत एव शुभाध्यवसायपवनविद्योभितो-
ऽपयाति । मनसोऽभिनिवेशाभावस्याज्ञानाभ्युपगमे समुपजायते,
ज्ञाने सत्यभिनिवेशसंभवात् । तस्मादज्ञानमेव सुमुचुणा

मुक्तिपथप्रवृत्तेनाभ्युपगन्तव्यं, न ज्ञानमिति ॥ अन्यच्च । भवेद्युक्तो
 ज्ञानस्याभ्युपगमो, यदि ज्ञानस्य निश्चयः कर्तुं पार्यते । यावता
 स एव न पार्यते । तथाहि । सर्वेऽपि दर्शनिनः परस्परं भिन्नमेव
 ज्ञानं प्रतिपन्नाः । ततो न निश्चयः कर्तुं शक्यते, किमिदं सम्य-
 गुतेदमिति । अथ यत्सकलवस्तुस्तोमसाचात्कारिभगवद्वर्धमानो- 5
 पदेशादुपजायते ज्ञानं तत्सम्यग्नेतरत्, असर्वज्ञमूलत्वादिति चेत् ।
 सत्यमेतत्, किं तु स एव सकलवस्तुस्तोमसाचात्कारौ, न तु
 सौगतादिसंमतः सुगतादिरिति कथं प्रतीयते, तद्वाहकप्रमाणा
 भावादिति तदवस्थाः संग्रहः । ननु यस्य दिवः समागत्य देवाः
 पूजादिकं कृतवन्तः, स एव वर्धमानः सर्वज्ञो, न शेषाः सुगता- 10
 दय इति चेन्न, वर्धमानस्य चिरातीतत्वेनेदानीं तद्वावगाहक-
 प्रमाणाभावात् । संप्रदायादवसीयत इति चेत् । ननु सोऽपि
 संप्रदायो धूर्तपुरुषप्रवर्तितः किं वा सत्यपुरुषप्रवर्तित इति कथ-
 मवगन्तव्यं, प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणकं वयं प्रतिपन्नं चमाः ।
 मा प्रापदतिप्रसङ्गः । अन्यच्च । मायाविनः स्वयमसर्वज्ञा अपि 15
 जगति स्वस्य सर्वज्ञभावं प्रचिकटयिष्वस्तथाविधेन्द्रजालवशाद्-
 र्शयन्ति देवानितस्ततः संचरतः स्वस्य पूजादिकं कुर्वतः । ततो
 देवागमदर्शनादपि कथं तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयः । तथा चाह
 जैन एव स्तुतिकारः समन्तभद्रः ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

20

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥

भवतु वा वर्धमानस्वामी सर्वज्ञस्तथापि तस्य सत्कोऽयमा-

चाराङ्गादिक उपदेशः, न पुनः केनापि धूर्तेन स्वयं विरचय्य
प्रवर्तित इति कथमवसेयं, अतीन्द्रिये विषये प्रमाणाभावात् ।
भवतु वा तस्यैवायमुपदेशस्तथापि तस्यायमर्थो नान्य इति न
शक्यं प्रत्येतुं, नानार्था हि शब्दा लोके प्रवर्तन्ते, तथादर्शनात् ।

- 5 ततोऽन्यथाप्यर्थसंभावनायां कथं विवक्षितार्थं निश्चयः । कदाचिन्नेन
हि परचेतोवृत्तेरप्रत्यक्षत्वात् कथमिदं ज्ञायते “एष सर्वज्ञस्या-
भिप्रायोऽनेन चाभिप्रायेणाथं शब्दः प्रयुक्तो नाभिप्रायान्तरेण”
इति । तदेवं दीर्घतरसंसारकारणत्वात् सम्यग्निश्चयाभावाच्च
न ज्ञानं श्रेयः, किं त्वज्ञानमेवेति स्थितम् ॥

- 10 ते चाज्ञानिकाः सप्तषष्टिसंख्या अमुनोपायेन प्रतिपत्तव्याः ।

इह जीवाजीवादीन् पदार्थान्कचित्पट्टकादौ व्यवस्थाप्य पर्यन्त
उत्पत्तिः स्थाप्यते । तेषां च जीवादीनां नवानां प्रत्येकमधः
सप्त सत्त्वादयो न्यस्यन्ते । तद्यथा । सत्त्वं १, असत्त्वं २,
सदसत्त्वं ३, अवाच्यत्वं ४, सदवाच्यत्वं ५, असदवाच्यत्वं ६,

- 15 सदसदवाच्यत्वं ७ चेति । तत्र सत्त्वं स्वरूपेण विद्यमानत्वम् ।

१ । असत्त्वं पररूपेणाविद्यमानत्वम् । २ । सदसत्त्वं स्वरूपपर-
रूपाभ्यां विद्यमानाविद्यमानत्वम् । ३ । तथा तदेव सत्त्वमसत्त्वं
च यदा युगपदेकेन शब्देन वक्तुमिच्छते तदा तदाचकः शब्दः
कोऽपि न विद्यत इत्यवाच्यत्वम् । ४ । यदा त्रिको भागः

- 20 सन्नपरश्चावाच्यो युगपद्विवक्ष्यते तदा सदवाच्यत्वम् । ५ ।

यदा त्रिको भागोऽसन्नपरश्चावाच्यस्तदासदवाच्यत्वम् । ६ ।

यदा त्रिको भागः सन्नपरश्चासन्नपरतरश्चावाच्यस्तदा सदसद-

वाच्यत्वमिति । ७ । न चैतेभ्यः सप्तभ्यो विकल्पेभ्यो ऽन्यो
 विकल्पः संभवति, सर्वस्यैतेष्वेवान्तर्भावात् । ततः सप्त विकल्पा
 उपन्यस्ताः । सप्त च विकल्पा नवभिर्गुणिता जातास्त्रिषष्टिः ॥
 उत्पत्तेश्चत्वार एवाद्या विकल्पाः । तद्यथा । सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्व-
 मवाच्यत्वं चेति । शेषविकल्पत्रयं त्वत्पत्त्युत्तरकाशं पदार्थावय- ५
 वापेक्षमतोऽचासंभवौति नोक्तम् । एते चत्वारो विकल्पास्त्रि-
 षष्टिमध्ये प्रचीयन्ते ततः सप्तषष्टिर्भवन्ति । ततः को जानाति
 जीवः सन्नित्येको विकल्पः । न कश्चिदपि जानाति, तद्वाचक-
 प्रमाणाभावादिति भावः । ज्ञातेन वा किं तेन प्रयोजनं,
 ज्ञातस्याभिनिवेशहेतुतया परलोकप्रतिपत्त्यत्वात् । एवमसदा- 10
 दयोऽपि विकल्पा भावनीयाः । उत्पत्तिरपि किं सतोऽसतः
 सदसतोऽवाच्यस्य वेति को जानाति, ज्ञातेन वा न किञ्चिदपि
 प्रयोजनमिति ॥

तथा विनयेन चरन्तीति वैनयिकाः, वसिष्ठपराशर-
 वाल्मीकिव्यासेल्लापुत्रसत्यदत्तप्रभृतयः । एते चानवष्टतक्षिप्ताचार- 15
 शास्त्रा विनयप्रतिपत्तिस्त्रिषष्टिः वेदितव्याः । ते च द्वाचिंश-
 त्खण्डा अमुनोपायेन द्रष्टव्याः । सूरनृपतियतिस्त्रिविराधममाढ-
 पितृरूपेष्वष्टसु स्थानेषु कायेन मनसा वाचा दानेन च देश-
 कालोपपन्नेन विनयः कार्य इति चत्वारः कायादयः स्थाप्यन्ते ।
 चत्वारश्चाष्टभिर्गुणिता जाता द्वाचिंशत् ॥

20

एवमेतानि त्रीणि शतानि त्रिंशदधिकानि परदर्शनानां
 भवन्ति ॥

- अथवा लोकस्वरूपेऽप्यनेके वादिनो ऽनेकधा विप्रवदन्ते ।
तद्यथा । केचिन्नारीश्वरजं जगन्निगदन्ति । परे सोमाम्नि-
संभवम् । वैशेषिका द्रव्यगुणादिषड्विकल्पम् । केचित्काश्यप-
कृतम् । परे दक्षप्रजापतीयम् । केचिद् ब्रह्मादित्रयैकमूर्ति-
5 सृष्टम् । वैष्णवा विष्णुमयम् । पौराणिका विष्णुनाभिपद्मज-
ब्रह्मजनितमात्मजम् । त एव केचिद्वर्णम् । ब्रह्मणा वर्णादिभिः
सृष्टम् । केचित्कालकृतम् । परे चित्याद्यष्टमूर्तीश्वरकृतम् । अन्ये
ब्रह्मणो सुखादिभ्यो ब्राह्मणादिजन्मकम् । सांख्याः प्रकृतिभवम् ।
शाक्या विज्ञप्तिमात्रम् । अन्ये एकजीवात्मकम् । केचिदनेक-
10 जीवात्मकम् । परे पुरातनकर्मकृतम् । अन्ये स्वभावजम् ।
केचिदचरजातभूतोद्भूतम् । केचिदण्डप्रभवम् । आश्रमी त्वहेतु-
कम् । पूरणो नियतिजनितम् । पराशरः परिणामप्रभवम् ।
केचिद्यादृष्टिकम् । नैकवादिनोऽनेकस्वरूपम् । तुरुष्का गोस्वा-
मिनामैकदिव्यपुरुषप्रभवम् । इत्यादयोऽनेकवादिनो विद्यन्ते ।
15 एषां स्वरूपं लोकोत्तत्तन्निर्णयात् हारिभद्रादसातव्यम् । एवं
सर्वगतादिजीवस्वरूपे ज्योतिश्चक्रादिचारस्वरूपे च नैके
विप्रतिपद्यन्ते । तथा बौद्धानामष्टादशनिकायभेदा वैभाषिक-
सौचान्तिकयोगाचारमाध्यमिकादिभेदा वा वर्तन्ते । जैमिनेश्च
प्रियव्रतता बहवो भेदा ।
20 ओंबेकः कारिकां वेत्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।
वामनस्त्रुभयं वेत्ति न किञ्चिदपि रेवणः ॥ १ ॥
अपरेऽपि बह्वदककुटीश्वरहंसपरमहंसभाट्टप्रभाकरादयो-

ऽनेकेऽन्तर्भेदाः । सांख्यानं चरकादयो भेदाः । अन्येषामपि सर्वदर्शनानां देवतत्त्वप्रमाणमुक्तिप्रभृतिस्वरूपविषये तत्तदनेक-
 ग्रिथ्यसंतानकृतास्तत्तद्ग्रन्थकारकृता वा मतभेदा बहवो विद्यन्ते ।
 तदेवमनेकानि दर्शनानि लोकेऽभिधीयन्ते ॥ तानि च सर्वाणि
 देवतातत्त्वप्रमाणादिभेदेनात्राक्षपीयसा प्रस्तुतग्रन्थेनाभिधातुम- 5
 शक्यानि; तत्कथमत्राचार्येणसर्वदर्शनवाच्योऽर्थो निगद्यत इत्येवं
 गदितुमशक्योऽर्थो वक्तुं प्रत्यज्ञायि, गगनाङ्गुलप्रमितिरीव
 पारावारोभयतटसिकताकणगणनमिवात्यन्तं दुःशक्योऽयमर्थः
 प्रारब्ध इति चेत् । सत्यमेतच्चद्यवान्तरतद्भेदापेक्षया वक्तुमेषोऽर्थः
 प्रक्रान्तः स्यात् । यावता तु मूलभेदापेक्षयैव यानि सर्वाणि 10
 दर्शनानि तेषामेव वाच्योऽत्र वक्तव्यतया प्रतिज्ञातोऽस्ति नोत्तर-
 भेदापेक्षया, ततो न कश्चन दोषः । सर्वशब्दं च व्याचक्षाणै-
 रस्माभिः पुराय्यथमर्थो दर्शित एव, परं विस्मरणशीलेन
 भवता विस्मारित इति ॥

एनमेवार्थं ग्रन्थकारोऽपि साक्षादाह

15

दर्शनानि षडेवात्र मूलभेदव्यपेक्षया ।

देवतातत्त्वभेदेन ज्ञातव्यानि मनोविभिः ॥ २ ॥

अत्र प्रस्तुतेऽस्मिन्ग्रन्थे दर्शनानि षडेव मूलभेदव्यपेक्षया
 मूलभेदापेक्षया मनोविभिर्मैधाविभिर्ज्ञातव्यानि । न पुनरवा-
 न्तरतद्भेदापेक्षयाधिकानि परमार्थतत्त्वेषामेवैवान्तर्भावात् । षडे- 20
 वेति सावधारणं पदम् । केन हेतुना मूलभेदानां षोडश-

मित्याशङ्क्याह । देवतातत्त्वभेदेनेति । देवा एव देवताः, स्वार्थेऽत्र
 तत्प्रत्ययः । तत्त्वानि प्रमाणैरूपपञ्चाः । परमार्थसन्तोऽर्थाः ।
 द्वन्द्वे देवतातत्त्वानि, तेषां भेदेन पार्थक्येन । ततोऽयमचार्थः ।
 देवतातत्त्वभेदेन यतो दर्शनानां षडेव मूलभेदा भवेयुस्ततः
 5 षडेवात्र दर्शनानि वक्ष्यन्ते, न पुनरुत्तरभेदापेक्षयाधिका-
 नीति । एतेन प्राक्तनश्लोके सर्वशब्दग्रहणेऽपि षडेवात्र दर्श-
 नानि वक्तुं प्रतिज्ञातानि सन्तीति ज्ञापितं द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठां दर्शनानां नामान्याह

बौद्धं नैयायिकं सांख्यं जैनं वैशेषिकं तथा ।

10 जैमिनीयं च नामानि दर्शनानाममून्यहो ॥ ३ ॥

बुद्धाः सुगतास्ते च सप्त भवन्ति । विपश्यी १ शिखी २
 विश्वभूः ३ क्रकुच्छन्दः ४ काञ्चनः ५ काश्यपः ६ शाक्यसिंह-
 स्तेति ७ । तेषामिदं दर्शनं बौद्धम् ॥ न्यायं न्यायतर्कमल-
 पादर्षिप्रणीतं ग्रन्थं विदन्धधीयते वेति नैयायिकास्तेषामिदं
 15 दर्शनं नैयायिकम् ॥ सांख्यां प्रकृतिप्रभृतितत्त्वपञ्चविंशतिरूपां
 विदन्धधीयते वा सांख्याः । यदा तालव्यादिरपि शांख्य-
 ध्वनिरस्तीति वृद्धान्नायः । तत्र शंखनामा कश्चिदाद्यः पुरुष-
 विशेषस्तस्यापत्यं पौचादिरिति गर्गादित्वात् यञ्प्रत्यये शांख्या-
 स्तेषामिदं दर्शनं सांख्यं शांख्यं वा ॥ जिना ऋषभादयश्चतु-
 20 र्विंशतिरर्हन्तस्तेषामिदं दर्शनं जैनम् । एतेन चतुर्विंशतेरपि
 जिनानामेकमेव दर्शनमजनिष्ट, न पुनस्तेषां मिथो मतभेदः

कोऽप्यासौदित्यावेदितं भवति ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्या विशेषा
एव । वैशेषिकं, विनयादिभ्य इति स्वार्यं इकण् । तद्वैशेषिकं
विदन्यधीयते वा, तद्वेत्यधीत, इत्यणि वैशेषिकास्तेषामिदं
वैशेषिकम् ॥ जैमिनिराद्यः पुरुषविशेषस्तस्येदं मतं जैमिनीयं
मीमांसकापरनामकम् ॥

5

तथाशब्दश्चकारश्चाच समुच्चयार्थौ । एवमन्यत्राप्यवसेयम् ।
अमूनि षडपि दर्शनानां नामानि । अहो इति शिष्यामन्त्रणे ।
आमन्त्रणं च शिष्याणां चित्तव्यासङ्गत्याजनेन शास्त्रश्रवणा-
याभिमुखीकरणार्थमत्रोपन्यस्तम् ॥

[अथ बौद्धमतम्] ।

अथ यथोद्देशस्तथा निर्देश इति न्यायादादौ बौद्धमतमाचष्टे ।

तत्र बौद्धमते तावद्देवता सुगतः किल ।

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखादीनां प्ररूपकः ॥ ४ ॥

तत्रशब्दो निर्धारणार्थः, तावच्छब्दोऽवधारणे । तेषु दर्शने- 10
स्वपराणि तावत्तिष्ठन्तु, बौद्धमतमेव प्रथमं निर्धार्येयम्
इत्यर्थः । अत्र चादौ बौद्धदर्शनोपलक्षणार्थं सुगधशिष्यानुग्रहाय
बौद्धानां लिङ्गवेषाचारादिस्वरूपं प्रदर्शयते । चमरो मौण्ड्यं

क्षन्तिः कमण्डलुश्च लिङ्गम् । धातुरक्तमागुल्फं परिधानं वेषः ।
शौचक्रिया वज्री ।

मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धे ।
द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षदान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ॥ १ ॥

5 मणुजं भोयणं भुञ्जा मणुजं सयणासणं ।

मणुजंमि अगारंमि मणुजं ज्ञायए सुणी ॥ २ ॥

भिच्चायां पात्रे पतितं सर्वं शुद्धमिति मन्वाना मांसमपि
भुञ्जते । ब्रह्मचर्यादिस्वकीयक्रियायां च मृगं दृढतमा भवन्ति ।
इत्यादिराचारः । धर्मबुद्धसङ्गरूपं रत्नत्रयम् । तारादेवी शासने
10 विघ्ननाशिनी । विपश्चादयः सप्त बुद्धाः कण्ठे रेखाचयाङ्किताः
सर्वज्ञा देवाः । बुद्धस्तु सुगतो धर्मधातुरित्यादीनि तन्मा-
मानि । भिचुसौगतशाक्यशौद्धोदनिसुततायागतशून्यवादिना-
मानो बौद्धाः । तेषां शौद्धोदनिधर्मोत्तरार्चटधर्मकीर्तिप्रज्ञा-
करदिग्भागप्रमुखा ग्रन्थकारा गुरवः ॥

15 अथ प्रस्तुतल्लोकोऽद्यतो व्याख्यायते । बौद्धमते बौद्धदर्शने
सुगतो बुद्धो देवता देवः । किलेत्याप्तप्रवादे । कौटुशः सः ।
चतुर्णामित्यादि । आराद्धराद्याताः सर्वहेयधर्मैश्च इत्याद्याः ।
पृषोदरादित्वाद्वूपनिष्पत्तिः । सतां साधूनां पदार्थानां वा
यथासंभवं सुक्तिप्रापकत्वेन यथावस्थितवस्तुरूपचिन्तनेन च
20 हितानि सत्यानि । अथवा सद्गो हितानि सत्यानि ।
आर्थाणां सत्यानि आर्चसत्यानि तेषामार्चसत्यानामित्यर्थः ।
चतुर्णां दुःखादीनां दुःखसमुदयमार्गनिरोधलक्षणानां तत्त्वानां

प्ररूपको देशकः ॥ तत्र दुःखफलभूताः पञ्चोपादानस्कन्धा
विज्ञानादयो वक्ष्यमाणाः । त एव दृष्ट्यासहाया हेतुभूताः ।
समुदयः समुदेति स्कन्धपञ्चकलक्षणं दुःखमस्मादिति व्युत्प-
त्तितः । निरोधहेतुनैरात्म्याद्याकारश्चित्तविशेषो मार्गः । मार्गं
अन्वेषणे, मार्ग्यतेऽन्विष्यते याच्यते निरोधार्थिभिरिति चुरा- 5
दिणिजन्तत्वेनाप्रत्ययः । निःक्लेशावस्था चित्तस्य निरोधः ।
निरुध्यते रागद्वेषोपहतचित्तलक्षणः संसारोऽनेनेति करणे
घञि, मुक्तिरित्यर्थः । दुःखादौनामित्यत्रादिशब्दोऽनेकार्थोऽपि
व्यवस्थार्थो मन्तव्यः । यदुक्तम्

सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । 10

चतुर्वर्त्येषु मेधावी आदिशब्दं तु लक्षयेत् ॥ १ ॥

तत्रादिशब्दः सामीप्ये यथा ग्रामादौ घोष इति, व्यव-
स्थायां यथा ब्राह्मणादयो वर्णा इति, प्रकारे यथा आख्या
देवदत्तादय इति देवदत्तसदृशा आख्या इत्यर्थः, अवयवे यथा
स्तम्भादयो गृहा इति । अत्र तु व्यवस्थार्थः संगच्छते । दुःख- 15
मादि प्रथमं येषां तानि तथा तेषामिति बहुव्रीहिः ॥

अथ दुःखतत्त्वं व्याचिख्यासुराह ।

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥ ५ ॥

दुःखं दुःखतत्त्वं किमित्याह । संसरन्ति स्थानात्स्थानान्तरं 20
भवाद्भवान्तरं वा गच्छन्तीत्येवंशीलाः संसारिणः स्कन्धाः ।

सचेतना अचेतना वा परमाणुप्रचयविशेषाः । ते च स्कन्धाः
 पञ्च प्रकौर्तिताः । वाक्यस्य सावधारणत्वात्पञ्चैवाख्याताः । न
 त्वपरः कश्चिदात्माख्यः स्कन्धोऽस्तीति । के ते स्कन्धा इत्याह ।
 विज्ञानमित्यादि । विज्ञानस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः,
 5 संस्कारस्कन्धः, रूपस्कन्धश्च । एवमब्दः पूरणार्थं, चमब्दः
 समुच्चये । तच्च रूपविज्ञानं रसविज्ञानमित्यादि निर्विकल्पकं
 विज्ञानं विशिष्टज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । निर्विकल्पकं च ज्ञान-
 मेवरूपमवश्यम् ।

अस्ति ज्ञानोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकं ।

10 वाक्लमूकादिविज्ञानमदृशं शब्दवस्तुजम् ॥ १ ॥ इति ॥

सुखा दुःखा अदुःखसुखा चेति वेदना वेदनास्कन्धः ।
 वेदना हि पूर्वकृतकर्मविपाकतो जायते । तथा च सुगतः
 कदाचिद्विज्ञानमटायमानः कष्टकेन चरणे विद्धः प्राह ।

इत एकनवते कल्पे शतशः मे पुरुषो हतः ।

15 तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥ इति ॥

संज्ञानिमित्तोद्ब्रह्मणात्मकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । तच्च संज्ञा
 गौरित्यादिका । गोत्वादिकं च तत्प्रतिपत्तिनिमित्तम् । तथो-
 रद्ब्रह्मणा योजना, तदात्मकः प्रत्ययो नामजात्यादियोजनात्मकं
 सविकल्पकं ज्ञानं संज्ञास्कन्ध इत्यर्थः ॥ पुष्पापुष्पादिधर्म-

20 समुदायः संस्कारस्कन्धः, यस्य संस्कारस्य प्रबोधात्पूर्वानुभूते
 विषये स्मरणादि समुत्पद्यते ॥ इष्टिविधात्वादयो रूपादयश्च
 रूपस्कन्धः । न चैतेभ्यो विज्ञानादिभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चनात्माख्यः

पदार्थः सुखदुःखेच्छादेषज्ञानाधारभूतोऽध्यक्षेणावसीयते । नाप्यनु-
मानेन, तदव्यभिचारिलिङ्गग्रहणाभावात् । न च प्रत्यक्षानुमान-
व्यतिरिक्तमर्याविसंवादि प्रमाणान्तरमस्तीति । ते च पञ्च
स्कन्धाः क्षणमात्रावस्थायिन एव वेदितव्याः, न पुनर्नित्याः
कियत्कालावस्थायिनो वा । एतच्च क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र 5
दर्शयिष्यते ॥ दुःखतत्त्वं पञ्चभेदतयाभिधाय्य दुःखतत्त्वस्य
कारणभूतं समुदयतत्त्वं व्याख्याति ।

समुदेति यतो लोके रागादीनां गणो ऽखिलः ।

आत्मात्मनीयभावाख्यः समुदयः स उदाहृतः ॥ ६ ॥

यतो यस्मात्समुदयाणो लोके लोकमध्ये रागादीनां रागद्वे- 10
षादिदोषाणां गणः समवायो ऽखिलः समस्तः समुदेति
समुद्भवति । कीदृशो गण इत्याह । आत्मात्मनीयभावाख्यः ।
अत्मा खं, आत्मनीयः स्वकीयः, तयोर्भावस्तत्त्वम् । आत्मात्मनीय-
भावः अथमात्मा अयं आत्मनीय इत्येवं संबन्ध इत्यर्थः । उप-
लक्षणत्वादयं परो ऽयं च परकीय इत्यादि संबन्धो द्रष्टव्यः । स 15
एवाख्या नाम यस्य स आत्मात्मनीयभावाख्यः । अयं भावः ।
आत्मात्मनीयसंबन्धेन परपरकीयादिसंबन्धेन वा यतो रागद्वेषा-
दयः समुद्भवन्ति, समुदयो नाम तत्त्वम् । बौद्धमत उदाहृतः
कथितः । अत्रोत्तरार्धे सप्तनवाक्षरपादद्वये छन्दोन्तरसङ्गावा-
च्छन्दोभङ्गदोषो न चिन्त्यः, आर्षत्वात्प्रसृतशास्त्रस्य ॥

अथ दुःखसमुदयतत्त्वयोः संसारनिमित्तयोर्विपक्षभूते मार्ग-
निरोधतत्त्वे प्रपञ्चयन्नाह ।

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येवं वासना यका ।

स मार्ग इह विज्ञेयो निरोधो मोक्ष उच्यते ॥ ७ ॥

- 5 परमनिर्गुणः कालः क्षणः । तत्र भवाः क्षणिकाः क्षणमात्राव-
स्थितय इत्यर्थः । सर्वे च ते संस्काराश्च पदार्थाः सर्वसंस्काराः
क्षणविनश्वराः सर्वे पदार्था इत्यर्थः ॥ तथा च बौद्धा अभिदधति ।
स्वकारणेभ्यः पदार्थ उत्पद्यमानः किं विनश्वरस्वभाव उत्पद्यते
ऽविनश्वरस्वभावो वा । यद्यविनश्वरस्वभावः, तदा तद्व्यापिकायाः
10 क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाया अभावात्पदार्थस्यापि व्याप्यस्याभावः
प्रसजति । तथाहि । यदेवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसदिति ।
स च नित्योऽर्थोऽर्थक्रियायां प्रवर्तमानः क्रमेण वा प्रवर्तत यौग-
पद्येन वा । न तावत्क्रमेण, यतो ह्येकस्य अर्थक्रियायाः करण-
काले तस्यापरार्थक्रियायाः करणस्वभावो विद्यते न वा । यदि
15 विद्यते, कुतः क्रमेण करोति । अथ सहकार्यपेक्षया इति चेत्,
तेन सहकारिणा तस्य नित्यस्य कश्चिदतिशयः क्रियते न वा ।
यदि क्रियते, तदा किं पूर्वस्वभावपरित्यागेन क्रियते ऽपरि-
त्यागेन वा । यदि परित्यागेन, ततो ऽतादवस्थापत्तेर-
नित्यत्वम् । अथ पूर्वस्वभावापरित्यागेन, ततस्तस्य नित्यस्य
20 तत्कालोपकाराभावात्किं सहकार्यपेक्षया कर्तव्यम् । अथाकिञ्चि-
त्करो ऽपि सहकारौ तेन विशिष्टकार्यार्थमपेक्षते । यतः ।

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किञ्चन ।

यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥१॥

अथ तस्य प्रथमार्थक्रियाकरणकाले उपरार्थक्रियाकरणस्वभावो न विद्यते । तथा च सति स्पष्टैव नित्यताद्धानिः । अथासौ नित्यो ऽर्थो यौगपद्येनार्थक्रियां कुर्यात् । तथा सति प्रथमक्षण 5 एवाग्रेसार्थक्रियाणां करणाद्वितीयक्षणे तस्याकर्तृत्वं स्यात् । तथा च सैवानित्यतापत्तिः ॥ अथ तस्य तत्त्वभावत्वात् ता एवार्थ- क्रिया भूयो भूयो द्वितीयादिक्षणेऽपि कुर्यात्, तदस्मात्प्रतं कृतस्य करणाभावादिति । किं च द्वितीयादिक्षणसाध्या अप्यर्थसाध्याः प्रथमक्षण एव प्राप्नुवन्ति, तस्य तत्त्वभावत्वात्, अतत्त्वभावे च 10 तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति । तदेवं नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ- क्रियाविरहाच्च स्वकारणेभ्यो नित्यस्योत्पाद इति ॥ अथ विनश्वरस्वभावः समुत्पद्यते । तथा च सति विघ्नाभावादायातम- स्मादुक्तमग्रेसपदार्थजातस्य क्षणिकत्वम् । तथा चोक्तम् ।

जातिरेव हि भावानां विनाशे हेतुरिष्यते ।

15

यो जातस्तु न च ध्वस्तो नश्येत्पश्चात्स केन वा ॥१॥

नन्वनित्यत्वे सत्यपि यस्य घटादिकस्य यदैव मुद्गरादि- सामग्रौषाकस्य तदैव तद्विनश्वरमाकल्पते न पुनः प्रतिक्षणं, ततो विनाशकारणापेक्षाणामनित्यानामपि पदार्थानां न क्षणिकत्व- मिति । तदेतदनुपाधितगुरोर्वचः, यतो मुद्गरादिसन्निधाने 20 सति यो ऽस्य घटादिकस्यावस्थायाम् विनाशस्वभावः स स्वभाव- स्तस्यैवोत्पत्तिसमये विद्यते न वा । विद्यते चेत्, आपतितं तर्हि

- तदुत्पत्तिमनन्तरमेव विनश्वरत्वम् । अथ न विद्यते स स्वभाव
उत्पत्तिममये, तर्हि कथं पश्चात्स भवेत् । अथेदृश एव तस्य
स्वभावो यदुत कियन्तमपि कालं स्थित्वा तेन विनष्टव्यमिति
चेत्, तर्हि सुद्धरादिमन्निधाने ऽप्येष एव तस्य स्वभावः स्यात् ।
- 5 ततो भूयो ऽपि तेन तावत्कालं स्थेयम् । एवं च सुद्धरादि-
घातगतपाते ऽपि न विनाशो भवेत् । जातं कल्पान्तस्थाधित्वं
घटादेः । तथा च जगद्भवहारव्यवस्था विलोपपातकपङ्क्तिता ।
इत्यभ्युपेयमनिच्छुनापि क्षणव्यधित्वं पदार्थानाम् । प्रयोगस्त्वेवम् ।
यद्विनश्वरस्वभावं तदुत्पत्तिममये ऽपि तत्स्वरूपं, यथान्यक्षण-
- 10 वर्तिघटस्य स्वरूपम् । विनश्वरस्वभावं च रूपरसादिकमुदयत
आरभ्येति स्वभावहेतुः । तदेवं विनाशहेतोरकिञ्चित्करत्वात् ।
स्वहेतुत एव पदार्थानामनित्यानामेवोत्पत्तेः क्षणिकत्वमवस्थित-
मिति । ननु यदि क्षणव्यधिषो भावाः, कथं तर्हि स एवाय-
मिति ज्ञानम् । उच्यते । निरन्तरसदृशापरापरक्षणनिरौक्षण-
- 15 चैतन्योदयादविद्यानुबन्धाच्च पूर्वक्षणप्रलयकाल एव दौपकलि-
कायां दौपकलिकान्तरमिव तत्सदृशमपरं क्षणान्तरमुदयते ।
तेन समानाकारज्ञानपरंपरापरिचयचिरतरपरिणामाभिरन्तरो-
दयाच्च पूर्वक्षणानामत्यन्तोच्छेदे ऽपि स एवायमित्यध्वसायः
प्रसभं प्रादुर्भवति । दृश्यते च ययालूनपुनरुत्पत्तेषु नखकेश-
- 20 कलापादिषु स एवायमिति प्रतीतिः, तथेहापि किं न
संभाव्यते स्वजनेन । तस्मात्सिद्धमिदं यत्सत्तत्क्षणिकमिति ।
अत एव युक्तियुक्तमेतत् क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति ॥ अथ ।

प्रसृतं प्रसूयते । चणिकाः सर्वसंस्कारा इत्यत्र इतिशब्दात्प्रका-
 रायात् नास्यात्मा कश्चन, किं तु ज्ञानचणसंताना एव सन्ती-
 त्यादिकमत्र गृह्यते । ततो ऽयमर्थः । चणिकाः सर्वे पदार्थाः,
 नास्यात्मेत्याद्याकारा एवमौदृशी यका, स्वार्थे कप्रत्यये, या
 वासना पूर्वज्ञानजनिता तदुत्तरज्ञाने शक्तिः चणपरंपराप्राप्ता 5
 मानसी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ स मार्गो नामार्यसत्यं, इह बौद्धमते,
 विज्ञेयो ऽवगन्तव्यः । सर्वपदार्थचणिकलनैराभ्याद्याकारश्चित्त-
 विज्ञेयो मार्ग इत्यर्थः । स च निरोधस्य कारणं द्रष्टव्यः ॥ अथ
 चतुर्थमार्थसत्यमाह । निरोधो निरोधनामकं तत्त्वं, मोक्षो
 ऽपवर्ग, उच्यते ऽभिधीयते । चित्तस्य निःक्लेशावस्थारूपो 10
 निरोधो मुक्तिर्निगद्यत इत्यर्थः । एतानि दुःखादीन्यार्थसत्यानि
 चत्वारि यानि ग्रन्थकृताचानन्तरमेवोक्तानि सौचान्तिकमतेनैवेति
 विज्ञेयम् । वैभाषिकादिभेदनिर्देशं विना सामान्यतो बौद्धमतेन
 तु द्वादशैव ये पदार्था भवन्ति तानपि संप्रति विवक्षुः
 श्लोकमेनमाह ।

15

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।

धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि च ॥ ८ ॥

पञ्चसंख्यानौन्द्रियाणि ओचचक्षुर्ग्राणरसनस्पर्शनरूपाणि ।
 शब्दाद्याः शब्दरूपरसगन्धस्पर्शा पञ्च विषया इन्द्रियगोचराः ।
 मानसं चित्तं यस्य शब्दायतनमिति नामान्तरम् । धर्माः 20
 सुखदुःखादयस्तेषामायतनं गृहं शरीरमित्यर्थः । एतान्यनन्तरो-

क्तानि द्वादशसंख्यानि आयतनानि आयतनसंज्ञानि तत्त्वानि,
 चः समुच्चये, न केवलं प्रागुक्तानि चत्वारि दुःखादीन्वेव किं
 त्वेतानि द्वादशायतनानि च भवन्ति । एतानि चायतनानि
 चणिकानि ज्ञातव्यानि । यतो बौद्धा अवैवमभिदधते । अर्थ-
 5 क्रियालक्षणं सत्त्वं प्रागुक्तन्यायेनाचणिकास्त्रिवर्तमानं चणिके-
 खेवावतिष्ठते । तथा च सति सुलभं चणिकत्वानुमानं
 यत्सत्त्वचणिकं, यथा प्रदीपकलिकादि । सन्ति च द्वादशा-
 यतनानीति । अनेन चानुमानेन द्वादशायतनव्यतिरिक्तस्याप
 रस्यार्थस्याभावात्, द्वादशस्यायतनेष्वेव चणिकत्वं व्यवस्थितं
 10 भवतीति ॥

तदेवं सौत्रान्तिकमतेन चत्वारि दुःखादीनि तत्त्वानि
 सामान्यतो बौद्धमतेन चायतनरूपाणि द्वादश तत्त्वानि प्रतिपाद्य
 संप्रति प्रमाणस्य विशेषलक्षणमत्राभिधानीयम् । तच्च सामान्य-
 लक्षणाविनाभावोति प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते ।
 15 प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमिति । अविसंवादकं ज्ञानं प्रमाणम् ।
 अविसंवादकत्वं चार्थप्रापकत्वेन व्याप्तमर्थाप्रापकस्याविसंवादित्वा-
 भावात्, केगण्डुकज्ञानवत् । अर्थप्रापकत्वं च प्रवर्तकत्वेन व्यापि,
 अप्रवर्तकस्यार्थाप्रापकत्वात् । तद्वदेव प्रवर्तकत्वमपि विषयोप-
 दर्शकत्वेन व्यानग्रे । न हि ज्ञानं हस्ते गृहीत्वा पुरुषं प्रवर्तयति,
 20 स्वविषयं त्वपदर्शयत्प्रवर्तकमुच्यते प्रापकं चेति । स्वविषयोप-
 दर्शकत्वव्यतिरेकेण नान्यप्रापकत्वम् । तच्च शक्तिरूपम् । उक्तं च
 “प्रापणशक्तिः प्रामाण्यं तदेव च प्रापकत्वम्” इति ॥

स्वविषयोपदर्शके च प्रत्यक्षानुमाने एव, न ज्ञानान्तरम् ।
 अतस्ते एव लक्षणार्हे, तयोश्च द्वयोरप्यविश्ववादकत्वमस्ति
 लक्षणम् । प्रत्यक्षेण धर्मक्रियासाधकं वस्तु दृष्टतयावगतं
 सत्प्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितया-
 ध्ववसितं सत्प्रदर्शितं भवतीत्यनयोः स्वविषयप्रदर्शकत्वमेव 5
 प्रापकत्वम् । यद्यपि च प्रत्यक्षस्य क्षणे साक्षाः स च निवृत्तत्वाच्च
 प्राप्यते, तथापि तत्संतानो ऽध्यवसेयः । प्रवृत्तौ प्राप्यत इति,
 संतानविषयं प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम् । अनु-
 मानस्य तु लिङ्गदर्शने विकल्पः स्वाकारो साक्ष्यो न बाह्यो
 ऽर्थः । प्राप्यस्तु बाह्यः । स्वाकाराभेदेनाध्यवसित इति । 10
 तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम् । तदुक्तम्
 “न ज्ञाभामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो ऽर्थक्रियायां विश्ववाद्यते”
 इति । प्राप्यमाणं च वस्तु नियतदेशकालाकारं प्राप्यत इति
 तथाभूतवस्तुप्रदर्शकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेव प्रामाण्यं, न
 ज्ञानान्तरस्य । तेन पीतशङ्खगदिसाक्षिज्ञानानामपि प्रापकत्वा- 16
 त्प्रामाण्यप्रसक्तिर्न भवति, तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकत्वात् ।
 यद्देशकालाकारं हि वस्तु तैः प्रदर्शितं, न तत्तथा प्राप्यते ।
 यच्च यथा प्राप्यते, न तैस्तत्तथा प्रदर्शितं, देशादिभेदेन
 वस्तुभेदस्य निश्चितत्वादिति न तेषां प्रदर्शितार्थप्रापकता ।
 ततो न प्रामाण्यमपि ॥ नापि प्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं शब्दादिकं 20
 प्रदर्शितार्थप्रापकत्वेन प्रमाणं, तत्प्रदर्शितस्य देशाद्यनियत-
 स्वार्थस्यासत्त्वेन प्राप्तुमशक्तेः । तत्प्रदर्शितार्थस्यानियतत्वं च

साक्षात्पारंपर्येण वा प्रतिपाद्यादेरर्थानुपपत्तेः । ततः स्थितं
 प्रदर्शितार्थप्रापणशक्तिस्त्रिभावमविसंवादकत्वं प्रामाण्यं द्वयोरेव,
 प्रापणशक्तिश्च प्रमाणस्थार्थाविनाभावनिमित्तदर्शनपृष्ठभाविना
 विकल्पेन निश्चीयते । तथाहि । प्रत्यक्षं दर्शनापरनामकं यतो
 5 इत्थानुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्वानुरूपपावसायोत्पादनान्निश्चिन्व-
 दार्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनो-
 तीत्युच्यते, न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते इत्थानु-
 भूताविव । ततो ऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तम् । अथ
 प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं प्रमाणसंख्यां नियमयन्नाह ।

10 प्रमाणे हे च विज्ञेये तथा सौगतदर्शने ।

प्रत्यक्षमनुमानं च सम्यग्ज्ञानं द्विधा यतः ॥ ६ ॥

तथाशब्दः प्रयुक्ततत्त्वापेक्षया समुच्चये, चशब्दो ऽवधारणे ।
 ततो ऽवमर्थः । सौगतदर्शने हे एव प्रमाणे विज्ञेये, न पुनरेकं
 चीणि चत्वारि पञ्च षड्वा प्रमाणानि । एतेन चार्वाकसांख्यादि-
 15 परिकल्पितं प्रमाणसंख्यानन्तरं बौद्धा न मन्यन्त इत्यावेदितं
 भवति । ते हे के प्रमाणे इत्याह । प्रत्यक्षमनुमानं च । कुतो
 हे एव प्रमाणे इत्याह । सम्यग् अविपरीतं विसंवादरहित-
 मिति यावत् ज्ञानं यतो हेतोर्द्विधा । सर्वं वाक्यं सावधारण-
 मिति न्यायाद्विधैव न लेकधा त्रिधा वेति । अत्र केचिदाहुः ।
 20 यथात्र द्विधेत्युक्तो हि द्विधैव न लेकधा त्रिधा वेत्येवमन्ययोग-
 श्ववच्छेदः । तथा चैत्रो धनुर्धर इत्यादिष्वपि चैत्रस्य धनुर्धर-

त्वमेव स्यान्न तु शौर्यौदार्यधैर्यादयः । तदयुक्तं यतः सर्वं
वाक्यं सावधारणमिति न्याये ऽप्याशङ्कितस्यैव व्यवच्छेदः ।
परार्थं हि वाक्यमभिधीयते । यदेव च परेण व्यामोहादा-
शङ्कितं तस्यैव व्यवच्छेदः । चैत्रो धनुर्धर इत्यादौ च चैत्रस्य
धनुर्धरत्वायोग एव परैराशङ्कित इति तस्यैव व्यवच्छेदो नान्य- 5
धर्मस्य । इह चार्वाकसांख्यादय एकैकधर्मनेकधा च सम्यग्-
ज्ञानमाहुः, अतो नियतद्वैविध्यप्रदर्शनेन एकत्वबहुत्वे सम्यग्-
ज्ञानस्य प्रतिक्षिपति । एवं चायमेवकारो विशेषणेन विशेष्येण
क्रियया च सह भाव्यमाणः क्रमेणायोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यव-
च्छेदकारित्वालिधा भवति । यद्विनश्यतः । 10

अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नन्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१॥

निपात एवकारः, व्यतिरेचको निवर्तकः ।

विशेषणविशेष्याभ्यां क्रियया यः षड्बोद्धितः ।

विवक्षातो ऽप्रयोगे ऽपि तस्यार्थो ऽयं प्रतीयते ॥२॥ 15

व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः ।

पार्थो धनुर्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥३॥

सम्यग्ज्ञानस्य च द्वैविध्यं प्रत्यक्षपरोक्षविषयद्वैविध्या-
दवसेयम् । यतो ऽत्र प्रत्यक्षविषयादन्यः सर्वो ऽपि परोक्षो
विषयः । ततो विषयद्वैविध्यात्तद्ब्रह्मे सम्यग्ज्ञाने अपि द्वे 20
एव भवतो न न्यूनाधिके । तत्र यत्परोक्षार्थविषयं सम्यग्ज्ञानं,
तत्सर्वार्थेण धर्मिणा च संबद्धादन्यतः सकाशात्सामान्येना-

- कारेण परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरूपं, तत्तदनुमाने ऽन्तर्भूत-
मिति । प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे । तथाहि । न
परोक्षो ऽर्थः साक्षात्प्रमाणेन प्रतीयते, तस्यापरोक्षप्रसङ्गे ।
विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्पवदप्रमाणत्वात्,
5 परोक्षार्थाप्रतिबद्धस्यावश्यतया तदव्यभिचाराभावात् । न च
स्वसाध्येन विनाभूतो ऽर्थः परोक्षार्थस्य गमको, अतिप्रसङ्गे ।
धर्मिणा चासंबद्धस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभावात् स
सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्भवेत् । ततो यदेवंविधार्थप्रतिपत्तिनि-
बन्धनं प्रमाणं तदनुमानमेव, तस्यैवंलक्षणत्वात् । तथा च
10 प्रयोगः । यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमानान्तर्भूतं, यथा शिङ्ग-
वल्लभावि । अप्रत्यक्षप्रमाणं च शब्दादिकं प्रमाणान्तरत्वेना-
भ्युपगम्यमानमिति स्वभावहेतुः । यच्च यच्चान्तर्भूतं तस्य न
ततो बहिर्भावः, यथा प्रसिद्धान्तर्भवस्य कश्चित्कस्यापि ।
अन्तर्भूतं चेदम् । प्रत्यक्षादन्यत्प्रमाणमनुमानमिति स्वभावविरु-
15 द्धोपलब्धिः, अन्तर्भावबहिर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षण-
तया विरोधात् । आह परः । भवतु परोक्षविषयस्य प्रमाण-
स्थानुमाने ऽन्तर्भावः । अयान्तरविषयस्य च शब्दादेस्तस्यान्त-
र्भावो न युक्त इति चेन्न, प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्यार्थ-
स्थाभावात्, प्रमेयरहितस्य च प्रमाणस्य प्रामाण्यासंभवात् ।
20 प्रमौच्यते ऽनेनार्थ इति प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या, सप्रमेयस्यैव
तस्य प्रमाणत्वव्यवस्थितेः । तथाहि । यद्विद्यमानप्रमेयं न
तत्प्रमाणं, यथा केशान्दुकादिज्ञानम् । अविद्यमानप्रमेयं च

प्रमाणद्वयातिरिक्तविषयतयाभ्युपगम्यमानं प्रमाणान्तरमिति
कारणानुपलब्धिः, प्रमेयस्य साक्षात्पारंपर्येण वा प्रमाणं प्रति
कारणत्वात् । तदुक्तम् । “नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं
नाकारणं विषयः” इति । प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तं प्रमेयान्तरं
नास्तीति साध्यचेष्टैव प्रतिपाद्यते । अथ चे हि पुरःस्थितार्थ- 5
सामर्थ्यादुपजायमानं तद्गतात्मनियतप्रतिभासावभासादेव तस्या-
र्थस्य प्रत्यक्षव्यवहारकारणं भवति । तदन्यार्थात्मना च तस्य
व्यवच्छिन्दानमन्यत्परोक्षमर्थजातं सकलं राशन्तरत्वेन व्यवस्था-
पयन्तृतीयप्रकाराभावं च साधयति, अथ चेणाप्रतीयमानस्य
सकलस्यार्थजातस्यान्यत्वेन परोक्षतया व्यवस्थापनात् । अन्यथा 10
तस्य तदन्यार्थरूपताव्यवच्छेदे स्वीयरूपतयापि परिच्छेदो न
भवेदिति न किञ्चित्प्रत्यक्षेणावगतं भवेत् । प्रतिनियतस्वरूपता
हि भावानां प्रमाणतो व्यवस्थिता । अन्यथा सर्वस्य सर्व-
थोपलब्धादिप्रसङ्गतः प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिर्भवेत् ।
प्रतिनियतस्वरूपता चेन्न प्रत्यक्षावगता किमन्यद्रूपं तेन 15
तस्यावगतमिति पदार्थस्वरूपावभासिनाध्यक्षेण प्रमेयान्तराभावः
प्रतिपादित एव । अनुमानतो ऽपि तदभावः प्रतीयत एव,
अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणां सितरप्रकारव्यवच्छेदेन तदितरप्रकार-
व्यवस्थापनात् । प्रयोगश्चात्र । यत्र यत्प्रकारव्यवच्छेदेन तदि-
तरप्रकारव्यवस्था, न तत्र प्रकारान्तरसंभवः । तद्यथा पीतादौ 20
नीलप्रकारव्यवच्छेदेन नीलप्रकारव्यवस्थायाम् । अस्ति च प्रत्यक्ष-
परोक्षयोरन्यतरप्रकारव्यवच्छेदेनेतरप्रकारव्यवस्था व्यवच्छिन्द-

मानप्रकाराविषयीकृते सर्वस्मिन्प्रमेय इति विरुद्धोपलब्धिः,
तदतत्प्रकारयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वात् । अतः प्रमे-
यान्तराभावाच्च प्रमाणान्तरभावः । उक्तं च ।

न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्थान्यस्य संभवः ।

5 तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥१॥ इति ॥

अत्र शाब्दोपमानार्थापत्यभावादिप्रमाणान्तराणां निराकरणं
प्रत्यक्षानुमानयोरन्तर्भावन्नं वा यथा भवति तथा प्रमाणसमु-
च्चयादिवौद्धयन्त्रेभ्यः संमत्यादिग्रन्थेभ्यो वावगन्तव्यम् । ग्रन्थ-
गौरवभयात् नोच्यते । ततः स्थितमेतत्, प्रत्यक्षानुमाने द्वे

10 एव प्रमाणे इति ।

अथ प्रत्यक्षलक्षणमाह

प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तं तच्च बुध्यताम् ।

चिरूपास्त्रिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनुमानसंज्ञितम् ॥१०॥

15 तच्च तयोः प्रत्यक्षानुमानयोर्मध्ये प्रत्यक्षं बुध्यतां ज्ञायताम् ।

तच्च प्रतिगतमक्षमिन्द्रियं प्रत्यक्षम् । कौटुम्भम् । कल्पनापोढम् ।

शब्दसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना । कल्पना अपोढा अपेता

यस्मात्तत्कल्पनापोढम् । ननु वज्रव्रीहौ निष्ठान्तं पूर्वं निपतति ।

ततो ऽपोढकल्पनमिति स्यात् । न चाहिताग्न्यादिस्थिति वा

20 वचनात्, आहिताग्न्यादिशक्तिगणत्वान्न पूर्वनिपातः । कल्प-

नया वापोढं रहितं कल्पनापोढम् । नामजात्यादिकल्पना-

रहितमित्यर्थः । तच्च नामकल्पना यथा हित्य इति । जाति-

कल्पना यथा गौरिति । आदिशब्दाहुणक्रियाद्रव्यपरिग्रहः ।
तत्र गुणकल्पना यथा शुक्ल इति । क्रियाकल्पना यथा पाचक
इति । द्रव्यकल्पना यथा दण्डी भूस्थो वेति । आभिः कल्प-
नाभी रहितं शब्दरहितस्त्वलक्षणजन्मत्वात्प्रत्यक्षस्य । उक्तं च ।
न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभा- 5
समाने प्रतिभासेरन्नित्यादि । एतेन स्थिरस्त्वलघटपटादि-
बाह्यवस्तुग्राहिणः सविकल्पकज्ञानस्य प्रत्यक्षतां निरस्यति । पुनः
कीदृशं प्रत्यक्षम् । अभ्रान्तम् । अतस्मिंस्तद्गो भ्रान्तिरिति
वचनात् । नासद्भूतवस्तुग्राहकं, किं तु यथावत्परस्परविविक्त-
क्षणचयिपरमाणुलक्षणस्त्वलक्षणपरिच्छेदकम् । अनेन निर्वि- 10
कल्पकानां भ्रान्तैर्मिरिकादिज्ञानानां प्रत्यक्षतां प्रतिक्षिपति ॥
इदं च चतुर्धा । इन्द्रियज्ञानं, मानसं, स्वसंवेदनं, योगिज्ञानं
च ॥ तत्र चक्षुरादीन्द्रियपञ्चकाश्रयेणोत्पन्नं बाह्यरूपादिपञ्च-
विषयास्तन्मनं ज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ॥ स्वविषयानन्तरं विषय-
सहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन जनितं मनो- 15
विज्ञानं मानसम् । स्वविषयस्य घटादेरिन्द्रियज्ञानविषय-
स्थानन्तरो विषयो द्वितीयः क्षणः, तेन सहकारिणा सह
मिलित्वा इन्द्रियज्ञानेनोपादानेन समनन्तरप्रत्ययसंज्ञकेन
यज्जनितं मनोविज्ञानं तन्मानसम् । समनन्तरप्रत्ययविशेषणेन
योगिज्ञानस्य मानसत्वप्रसङ्गो निरस्तः । समनन्तरप्रत्ययशब्दः 20
स्वसंतानवर्तिन्युपादाने ज्ञाने कृत्वा प्रसिद्धः । ततो भिन्न-
संतानवर्तिन्योगिज्ञानमपेक्ष्य पृथग्जनचित्तानां समनन्तरव्यप-

देशो नास्ति ॥ सर्वचित्तचैतानामात्मसंवेदनं स्वसंवेदनम् ।
चित्तं वस्तुमात्रपाहकं ज्ञानम् । चित्ते भवास्यैता वस्तुविशेष-
रूपपाहकाः सुखदुःखोपेक्षालक्षणाः । तेषामात्मा येन वेद्यते
तत्स्वसंवेदनमिति ॥ भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम् ।
५ भूतार्थः प्रमाणोपपन्नार्थः । भावना पुनः पुनश्चेतसि समारोपः ।
भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्ताज्ज्ञातं योगिज्ञानम् ॥

ननु यदि क्षणक्षयिणः परमाणव एव तात्त्विकास्तर्हि
किंनिमित्तो ऽयं घटपटशकटलकुटादिस्थूलार्थप्रतिभास इति
चेत् । निरास्तम्बन एवायमनादिवितथवासनाप्रवर्तितस्थूलार्थाव-
10 भासो निर्विषयत्वादाकाशकेशवत्स्वप्नज्ञानवदेति । यदुक्तम् ।

वाङ्मो न विद्यते क्षर्या यथा बालैर्विकल्प्यते ।

वासनालुठितं चित्तमर्थाभासे प्रवर्तते ॥१॥ इति ॥

नान्यो ऽनुभावो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवो ऽपरः ।

पाक्षपाहकवैधुर्यात्स्वयं सेव प्रकाशते ॥२॥ इति च ॥

15 ननु प्रत्यक्षेण क्षणक्षयिपरमाणुस्वरूपं स्वरूपक्षणं कथं संवेद्यत
इति चेत् । उच्यते । प्रत्यक्षं हि वर्तमानमेव सञ्ज्ञितं वस्तुनो
रूपं प्रत्येति, न पुनर्भाविभूतं, तदसञ्ज्ञितत्वात्तस्य । तर्हि
प्रत्यक्षानन्तरं नीलरूपतानिर्णयवत्क्षणक्षयनिर्णयः कुतो नोत्पद्यत
इति चेत् । उच्यते । तदैव सृतिः पूर्वदेशकालदशसंवन्वितां
20 वस्तुनो ऽध्यवस्यन्ती क्षणक्षयनिर्णयमुत्पद्यमानं निवारयति । अतः
एव सौगतैरिदमभिधीयते । दर्शनेन क्षणिकाक्षणिकत्वसाधा-
रणस्थार्थस्य विषयौकरणात्, कुतश्चिद्भ्रमनिमित्तादक्षणिकत्वारोपे

ऽपि न दर्शनमक्षणिकत्वे प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं,
 विपरीताध्यवसायाक्रान्तत्वात् । क्षणिकत्वे ऽपि न तत्प्रमाणं,
 अनुरूपाध्यवसायजननात् । नीलरूपे तु तथाविधनिश्चय-
 करणात्प्रमाणमिति । ततो युक्तमुक्तं निर्विकल्पकमभ्रान्तं च
 प्रत्यक्षमिति । अत्र “अभ्रान्तं” इति विशेषणग्रहणादनुमाने च 5
 तदग्रहणादनुमानं भ्रान्तमित्यावेदयति । तथाहि । भ्रान्तमनु-
 मानं, सामान्यप्रतिभासित्वात्, सामान्यस्य च बहिः स्वलक्षणे
 व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पाभ्यामपाक्रियमाणतयायोगात्, सामा-
 न्यस्य स्वलक्षणरूपतयानुमाने विकल्पनात् । अतस्मिन् स्वलक्षणे
 तद्ग्रहस्य स्वलक्षणतया परिच्छेदस्य भ्रान्तिलक्षणत्वात् । प्रामाण्यं 10
 पुनः प्रणालिकया बहिः स्वलक्षणवसायातत्वादनुमानस्य ।
 तथाहि । नायं विना तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपसंबन्धप्रतिबद्धलिङ्ग-
 सद्भावो, न तदिना तदिष्यं ज्ञानं, न तज्ज्ञानमन्तरेण
 प्रागवधारितसंबन्धस्मरणं, तदस्मरणे नानुमानमित्यर्थाव्यभिचारि-
 ताद्भ्रान्तमपि प्रमाणमिति संगीर्यते । । तदुक्तम् । 15

अतस्मिंस्तद्ब्रह्मो भ्रान्तिरपि संधानतः प्रमा । इति ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तपूर्वकं निश्चये धर्मकौर्तिरकौर्तयत् । यथा ।

मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिवुद्ध्याभिधावतोः ।

मिथ्याज्ञानाविशेषे ऽपि विशेषो ऽर्थक्रियां प्रति ॥१॥

यथा तथा यथार्थत्वेऽप्यनुमानं तदा तथोः । 20

अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥२॥ इति ॥

तथानुमानलक्षणमाह । “निरूपास्तिङ्गतो लिङ्गिज्ञानं त्वनु-

- मानसंज्ञितं" इत्यादि । त्रीणि रूपाणि पञ्चधर्मत्वादीनि यस्य,
तत्त्रिरूपं, त्रिस्वभावमित्यर्थः । तस्माच्चिरूपास्तिक्राद्धेतोः सम्यग्-
वगतास्तिक्रिन्नः परोक्षस्य वस्तुनो यज्ज्ञानं, तदनुमानसंज्ञितं
प्रमाणम् । अनु पश्चात्तिक्रिन्नपहणादनन्तरं परोक्षस्य वस्तुनो मानं
5 ज्ञानमनुमानमिति ज्ञानुमानशब्दस्यार्थः ॥ अत्र सूत्रे चरम-
पादस्य नवाक्षरत्वे ऽप्यार्षत्वान्न दोषः ॥ इदमत्र तत्त्वम् । यथा
जने क्वादिलिङ्गेर्दृष्टैर्लिङ्गी राजा निश्चीयते, तथा चिरूपेण
लिङ्गेन धूमादिना कश्चिदुपलब्धेन परोक्षः पदार्थो लिङ्गी
वज्रादिस्तत्र सदिज्ञायते । इदं च लिङ्गास्तिक्रिन्नज्ञानमनुमान-
10 मभिधीयते ॥ तच्च देधा, स्वार्थं परार्थं च । यदा च
चिरूपास्तिक्रात् स्वयं लिङ्गिनं साध्यं प्रतिपद्यते, तदा स्वार्थ-
मनुमानम् । यदा तु परं प्रति साध्यस्य प्रतिपत्तये
चिरूपहेलभिधानं, तदा परार्थमनुमानमिति । "लिङ्गिज्ञानं
तु" इति । अत्र तुशब्दो विशेषणार्थं इदं विशिनष्टि । अत्र
15 यच्चिरूपं लिङ्गं लिङ्गिनो गमकमुक्तं, तत्तिक्रिन्नमनुपलब्धि-
स्वभावकार्यभेदात्त्रिधैव भवतीति ॥ तत्रानुपलब्धिस्यतुर्धा वर्ण्यते
मूलभेदापेक्षया । तद्यथा । विरुद्धोपलब्धिः, विरुद्धकार्योपलब्धिः,
कारणानुपलब्धिः, स्वभावानुपलब्धिस्य । विरुद्धोपलब्धिर्यथा
नात्र ग्रीतस्पर्शो ऽग्नेः । विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र ग्रीतस्पर्शो
20 धूमात् । कारणानुपलब्धिर्यथा नात्र धूमो ऽग्न्यभावात् ।
स्वभावानुपलब्धिर्यथा नात्र धूम उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः ।
शेषास्तु सप्ताप्यनुपलब्धयो धर्मविन्दुप्रभृतिशास्त्रप्रतिपादिता

एष्वेव चतुर्षु भेदेष्वन्तर्भवन्तीति प्रतिभेदरूपत्वान्नात्र पृथग-
भिहिताः ॥

स्वभावहेतुर्थथा वृत्तो ऽयं शिंशपात्वात् । कार्यहेतुर्थथा
अग्निरत्र धूमात् । एषु चानुपलब्ध्यादिषु त्रिषु हेतुषु तादात्म्य-
तदुत्पत्तिसंबन्धबलादविनाभावो विद्यते, आद्यान्धयोरनुप- 5
लब्धयोः स्वभावहेतोश्च तादात्म्यभावात्, मध्ययोरनुपलब्धयोः
कार्यहेतोश्च तदुत्पत्तिसद्भावात् । अविनाभावश्च तादात्म्यतदु-
त्पत्तिभ्यामेव व्याप्तः । तादात्म्यतदुत्पत्तौ चानुपलब्धिस्वभावकार्य-
एव विद्येते, नान्यत्र । ततस्तादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिबन्धविकलानाम-
नुपलब्धिस्वभावकार्यव्यतिरिक्तानामर्थानां सर्वेषां हेत्वाभासतैव 10
प्रत्येतव्या । तेन संयोग्यादिका वैशेषिकादिकल्पिता हेतवो न
भवन्ति, व्यभिचारस्य संभवात् । कारणात्कार्यानुमानं तु व्यभि-
चारित्वेनैव नाभ्युपगम्यते । यदपि रसतः समानसमयस्य रूपादे-
रनुमानं सौगतैरभ्युपगतं, यदपि समयेण हेतुना कार्योत्पादा-
नुमानं च, ते अपि स्वभावानुमानतयाभ्युपेते । तथाहि । 15
ईदृशरूपान्तरोत्पादसमर्थः प्राक्तनो रूपलणः, ईदृशरसजन-
कत्वात्, पूर्वोपलब्धरूपवदिति रूपान्तरोत्पादरूपसामर्थ्यानु-
मानम् । योग्येयं प्रतिबन्धविकला बीजादिषामग्री स्वकार्योत्पादने
समपत्वात्, पूर्वदृष्टबीजादिषामग्रीवदिति योग्यतानुमानम् । अतः
स्वभावहेतुप्रभावे एवैते, न पुनः कारणात्कार्यानुमान इति ॥ 20

अथानुपलब्ध्यादिभेदेन त्रिविधस्यापि लिङ्गस्य यानि त्रीणि
रूपाणि भवन्ति, तान्येवाह

रूपाणि पञ्चधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तिता हेतोरेवं चोणि विभाव्यताम् ॥ ११ ॥

- साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, तस्य धर्मः पक्षधर्मः, तद्भावः पक्षधर्मत्वम् । पक्षशब्देन चात्र केवलतो धर्म्येवाभिधीयते, अवयवे समुदायोपचारात् । यदि पुनर्मुख्य एव साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षो गृह्येत, तदानुमानं व्यर्थमेव स्यात्, साध्यस्यापि धर्मवत्सिद्धत्वात् । ततश्च पक्षधर्मत्वं पक्षे धर्मिणि हेतोः सद्भावः । स च प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा प्रतीयते । तत्र प्रत्यक्षतः कस्मिंश्चिदप्रदेशे धूमस्य दर्शनम् । अनुमानतश्च शब्दे कृतकत्वस्य निश्चयः । इदमेकं रूपम् ॥ तथा समानः पक्षः सपक्षः, तस्मिन्सपक्षे दृष्टान्ते विद्यमानता हेतोरस्तित्वं सामान्येन भाव इत्यर्थः । इदं द्वितीयं रूपं, अस्य च “अन्वयः” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ तथा विरुद्धः पक्षो विपक्षः साध्यसाधनरहितः, तस्मिन्विपक्षे नास्तिता हेतोरेकान्तेनासत्त्वम् । इदं तृतीयं रूपम्, अस्य च “व्यतिरेक” इति द्वितीयमभिधानम् ॥ एतानि पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षसत्त्वलक्षणानि हेतोर्लोकस्य चोणि रूपाणि ॥ एवंशब्दस्य इतिशब्दार्थत्वादिति विभाव्यतां हृदयेन सम्यगवगम्यताम् ॥ तत्र हेतोर्यदि पक्षधर्मत्वं रूपं न स्यात्, तदा महानसादौ दृष्टो धूमोऽन्यत्र पर्वतादौ वज्रं गमयेत् । न चैवं गमयति । ततः पक्षधर्मत्वं रूपम् ॥ तथा यदि सपक्षसत्त्वं रूपं न स्यात्, तदा साध्यसाधनयोरगृहीतप्रतिबन्धस्यापि

पुंसो धूमो दृष्टमात्रो धनंजयं ज्ञापयेत् । न चैवं ज्ञापयति ।
 अतः सपक्षसत्त्वं रूपम् ॥ तथा यदि विपक्षासत्त्वं रूपं न स्यात्,
 तदा धूमः साध्यरहिते विपक्षे जलादावपि वज्जिमनुमापयेत् ।
 न चैवमनुमापयति । तेन विपक्षासत्त्वं रूपम् ॥ अथवा ।
 अनित्यः शब्दः, काकस्य कार्ण्यत्वात् । अत्र न पक्षधर्मः । 5
 अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात् । अत्र सपक्षविपक्षाभावादेव न
 सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वे । अनित्यः शब्दः, प्रमेयत्वात्, पटवत् ।
 लोहलोख्यं वज्रं, पार्थिवत्वात्, द्रुमादिवत् । सलोमा मण्डूकः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, हरिणवत् । निर्लोमा वा हरिणः,
 उत्प्लुत्योत्प्लुत्यगमनात्, मण्डूकवत् । एष्वनित्यत्वादिसाध्यविपर्यये 10
 ऽपि हेतूनां वर्तनाच्च विपक्षासत्त्वम् ॥ तत एतानि त्रीणि
 समुद्गतानि रूपाणि यस्य हेतोर्भवन्ति, स एव हेतुः स्वसाध्यस्य
 गमको भवति, नापरः । नन्वेवंलक्षणा हेतवः कति भवन्तीति
 चेत् । ननूक्तं पुरापि एतल्लक्षणा अनुपलब्धिस्वभावकार्याख्यास्तस्य
 एव हेतव इति । एषामुदाहरणानि प्रागेवोपदर्शितानि, 15
 तथापि पुनः स्वभावहेतुरुदाह्रियते । सर्वं क्षणिकमिति पक्षः ।
 सत्त्वादिति हेतुः । अयं हेतुः सर्वस्मिन्वर्तत इति पक्षधर्मत्वम् ।
 यत्सत्त्वक्षणिकं यथा विद्युदादौति सपक्षसत्त्वम् । यत्क्षणिकं न
 भवति, तत्सदपि न भवति, यथा खपुष्पम् । अत्र क्षणिकविपक्षे
 नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियालक्षणास्य सत्त्वस्थानुपपत्तितो 20
 नित्यात्सत्त्वस्य व्यावृत्तिरिति विपक्षासत्त्वम् । सर्वमित्युपनयः,
 सत्त्वात्सर्वं क्षणिकमिति निगमनम् । एवमन्यहेतुस्वपि ज्ञेयम् ।

यद्यपि व्याप्युपेतं पञ्चधर्मतोपसंहाररूपं सौगतैरनुमानमात्राधि,
तथापि मन्दमतीग्युत्पादयितुं पञ्चावयवानुमानदर्शनमप्यदुष्ट-
मिति । अयमत्र श्लोकद्वयस्य तात्पर्यार्थः । पञ्चधर्मान्वयव्यति-
रेकलक्षणरूपत्रयोपलक्षितानि त्रीण्येव लिङ्गानि अनुपलब्धिः,

५ स्वभावः, कार्यं चेति ॥

अचानुक्तो ऽपि विशेषः कश्चन लिख्यते । तत्र प्रमाणाद्-
भिन्नमर्थाधिगम एव प्रमाणस्य फलम् । तर्कप्रत्यभिज्ञयोरप्रा-
माण्यं, परस्परविनिर्मुक्तितत्त्वव्यतिपरमाणुलक्षणानि स्वलक्षणानि,
प्रमाणगोचरस्तात्त्विकः । वासनारूपं कर्मपर्याया एव सन्ति न
१० द्रव्यम् । वस्तुनि केवलं स्वसत्त्वमेव न पुनः परासत्त्वमिति
सामान्येन बौद्धमतम् ॥

अथवा वैभाषिक-सौचान्तिक-यौगाचार-माध्यमिक-भेदा-
चतुर्धा बौद्धा भवन्ति ॥ तत्तत्पर्यसंमितीयापरनामकमतमदः ।
चतुःक्षणिकं वस्तु । जातिर्जनयति । स्थितिः स्थापयति । जरा
१५ जर्जरयति । विनाशो विनाशयति । तथात्मापि तथाविध एव
पुद्गलस्यासावभिधीयते । निराकारो बोधो ऽर्थसहभाष्येक-
सामग्र्यधीनस्तत्तत्कार्यं प्रमाणमिति ॥

सौचान्तिकमतं पुनरिदम् । रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः
सर्वशरीरिणामेते पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, न पुनरात्मा । त एव
२० हि परलोकगामिनः । तथा च तत्सिद्धान्तः । पञ्चेमानि भिन्नवः
संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं संवृत्तिमात्रं व्यवहारमात्रम् । कतमानि
पञ्च । अतीतो ऽध्वा, अनागतो ऽध्वा, सहेतुको विनाशः, आकाशं,

पुद्गल इति । अत्र पुद्गलशब्देन परपरिकल्पितो नित्यत्वव्यापक-
त्वादिधर्मक आत्मेति । बाह्यो ऽर्थो नित्यमप्रत्यक्ष एव ज्ञाना-
कारान्यथानुपपत्त्या तु सन्नवगम्यते । साकारो बोधः प्रमाणम् ।
तथा क्षणिकाः सर्वसंस्काराः । स्वलक्षणं परमार्थः यदाहुस्तदादिनः ।
प्रतिक्षणं विग्ररारवो रूपरसगन्धस्पर्शपरमाणवो ज्ञानं चेत्येव 5
तत्त्वमिति । अन्यापोहः शब्दार्थः । तदुत्पत्तितदाकारताभ्यामर्थ-
परिच्छेदः । नैराभ्यभावनातो ज्ञानसंतानोच्छेदो मोक्ष इति ॥

यौगाचारमतं त्विदम् । विज्ञानमात्रमिदं भुवनम् । नास्ति
बाह्यो ऽर्थः, ज्ञानाद्वैतस्यैव तात्त्विकत्वात् । अनेके ज्ञानसंतानाः ।
साकारो बोधः प्रमाणम् । वासनापरिपाकतो नीलपीतादि- 10
प्रतिभासाः । आलम्बविज्ञानं हि सर्ववासनाधारभूतम् । आलम्ब-
विज्ञानविशुद्धिरेवापवर्ग इति ॥

माध्यमिकदर्शने तु शून्यमिदं, स्वप्नोपमः प्रमाणप्रमेययोः
प्रतिभागः । मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेः । तदर्थं शेषभावना इति ।
केचित्तु माध्यमिकाः स्वस्थं ज्ञानमाहुः । तदुक्तम् । 15

अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते
प्रत्यक्षो न हि बाह्यवस्तुविस्तरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।

यौगाचारमतानुगैरभिमतता साकारबुद्धिः परा

मन्यन्ते वत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥ इति ।

ज्ञानपारमिताद्या दृश यन्थाः । तर्कभाषा हेतुबिन्दुस्त- 20
द्वीकार्चटतर्कनास्ती प्रमाणवार्तिकं तत्त्वसंग्रहो न्यायबिन्दुः
कमलश्रीलो न्यायप्रवेशकश्चेत्यादयस्तद्ग्रन्था इति ॥

एवं बौद्धमतमभिधाय तदेव संचिचिषुरन्तरं चाभिसंधित्पुराह

बौद्धराज्ञान्तवाच्यस्य संक्षेपो ऽयं निवेदितः ।

नैयायिकमतस्येतः कथ्यमानो निश्चयताम् ॥ १२ ॥

बौद्धराज्ञान्तस्य भौगतसिद्धान्तस्य यदाद्यं तस्य संक्षेपो
 ५ ऽयमनन्तरोदितो निवेदितो ऽभिहितः । नैयायिकमतस्य
 शैवशासनस्य संक्षेपत ऊर्ध्वं कथ्यमानो निश्चयतां श्रूयताम् ॥

इति तपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिशिष्यश्रीगुण-
 रत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदोषिकाभिधानायां षड्दर्शनसमु-
 चयटीकायां बौद्धमतप्रकटनो नाम प्रथमो ऽधिकारः ॥

अथ द्वितीयो ऽधिकारः ।

अथादौ नैयायिकानां यौगापराभिधानानां लिङ्गादि-
व्यक्तिरुच्यते । ते च दण्डधराः, प्रौढकौपीनपरिधानाः, कम्ब-
लिकाप्रावृता, जटाधारिणो, भस्मोद्भूलनपरा, यज्ञोपवीतिनो,
जलाधारपात्रकराः । नीरसाहाराः प्रायो वनवासिनो द्रोर्मूले
तुम्बकं विभ्राणाः । कन्दमूलफलाग्निन आतिथ्यकर्मनिरताः 5
सखीकाः, निखीकास्तैषूत्तमाः । ते च पञ्चाग्निसाधनपराः करे
जटादौ च प्राणलिङ्गधराश्चापि भवन्ति । उत्तमां संयमावस्थां
प्राप्तास्तु नग्ना भ्रमन्ति । एते प्रातर्दन्तपादादिशौचं विधाय
शिवं ध्यायन्तो भस्मनाङ्गं चित्तिः स्पृशन्ति । यजमानो वन्दमानः
कृताञ्जलिर्वक्ति “ओं नमः शिवाय” इति । गुरुस्तथैव 10
“शिवाय नमः” इति प्रतिवक्ति । ते च संसृष्टेवं वदन्ति ।

शैवीं दीक्षां द्वादशाब्दीं सेविता योऽपि मुञ्चति ।

दासीं दामोऽपि भवति सो ऽपि निर्वाणमृच्छति ॥

तेषामीश्वरो देवः सर्वज्ञः सृष्टिसंहारादिज्ञः । तस्य चाष्टा-
दशावतारा अस्मी । नकुली १, शोष्यकौशिकः २, गार्ग्यः ३, 15
मैत्री ४, अक्रौरुषः ५, ईशानः ६, पारगार्ग्यः ७, कपिलाण्डः ८,
मनुष्यकः ९, कुशिकः १०, अचिः ११, पिङ्गलः १२, पुष्पकः १३,
वृहदार्यः १४, अगस्तिः १५, संतानः १६, राश्रीकरः १७,

विद्यागुरुश्च १८ । एते तेषां तीर्थेष्वाः पूजनीयाः । एतेषां
पूजाप्रणिधानविधिस्तु तदागमादेदितव्यः । तेषां सर्वतीर्थेषु
भरटा एव पूजकाः । देवानां नमस्कारो न सन्मुखैः कार्यः ।
तेषु ये निर्विकारास्ते स्वमीमांसागतमिदं पद्यं दर्शयन्ति ।

- 5 न स्पर्धुनी न फणिनी न कपालदाम
नेन्दोः कला न गिरिजा न जटा न भस्म ।
यत्रान्यदेव च न किञ्चिदुपास्महे त-
द्रूपं पुराणं मुनिशैलितमैश्वरस्य ॥१॥
स एव योगिनां सेव्यो ज्ञावाचीनस्तु भोगभाक् ।

- 10 स ध्यायमानो राज्यादिसुखलुब्धैर्निषेव्यते ॥२॥

उक्तं च तैः स्वयोगशास्त्रे ।

वीतरागं सरन्योगी वीतरागत्वमश्रुते ।

सरागं ध्यायतस्तस्य सरागत्वं तु निश्चितम् ॥३॥

येन येन हि भावेन युज्यते यन्त्रवाचकः ।

- 15 तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा ॥४॥ इति ॥

एतत्सर्वं लिङ्गवेषदेवादिस्वरूपं वैशेषिकमते ऽप्यवसातव्यं,
यतो नैयायिकवैशेषिकाणां हि मिथः प्रमाणतत्त्वानां संख्याभेदे
सत्यप्यन्योन्यं तत्त्वानामन्तर्भावेन ऽल्पीयानेव भेदो जायते ।
तेनैतेषां प्रायो मततुल्यता उभये ऽप्येते तपस्विनो ऽभिधीयन्ते ।

- 20 ते च शैवादिभेदेन चतुर्धा भवन्ति । तदुक्तम् ।

आधारभस्मकौपीनजटायज्ञोपवीतिनः ।

स्वस्वाचारादिभेदेन चतुर्धा ह्युक्तपस्विनः ॥१॥

शैवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा ।

तुर्याः कालमुखा मुख्या भेदा एते तपस्विनाम् ॥२॥

तेषामन्तर्भेदा भरटभक्तस्त्रीज्जिकतापसादयो भवन्ति ।
भरटादीनां व्रतग्रहणे ब्राह्मणादिवर्णनियमो नास्ति । यस्य तु
शिवे भक्तिः स व्रती भरटादिर्भवेत् । परं शास्त्रेषु नैयायिकाः 5
सदा शिवभक्ताश्चैवा इत्युच्यन्ते, वैशेषिकास्तु पाशुपता इति ।
तेन नैयायिकशासनं शैवमाख्यायते, वैशेषिकदर्शनं च पाशुपत-
मिति । इदं मया यथा श्रुतं यथा दृष्टं चात्राभिदधे ।
तत्तद्विशेषस्तु तद्वन्त्येभ्यो विज्ञेयः ॥

अथ पूर्वप्रतिज्ञातं नैयायिकमतसंक्षेपमेवाह ।

10

अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।

विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः ॥ १३ ॥

अक्षपादेनाद्येन गुरुणा यतः प्रणीतं नैयायिकमतस्य मूल-
सूत्रं, तेन नैयायिका अक्षपादा अभिधीयन्ते, तन्मतं चाक्षपाद-
मतमिति । तस्मिन्नाक्षपादमते शिवो महेश्वरः, सृष्टिसंहारकृच्छिवः 15
जगतो निर्माणं, संहारस्तदिनाशः । इन्द्रे सृष्टिसंहारौ । ताव-
सावचिन्त्यशक्तिमाहात्म्येन करोतीति सृष्टिसंहारकृत् । केवलाद्याः
सृष्टेः करणे निरन्तरोत्पाद्यमानो ऽसंख्यः प्राणिगणो भुवनत्रये
ऽपि न मायादिति सृष्टिवसंहारस्यापि करणम् । अत्र प्रयोग-
मेवं शैवा व्याहरन्ते । भृभृधरसुधाकरदिनकरमकराकरादिकं 20
बुद्धिमत्पूर्वकं, कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्पूर्वकं, यथा घटः ।

- कार्यं चेदं, तस्मादुद्धिमत्पूर्वकम् । यस्यास्य बुद्धिमान्स्वप्ना, स ईश्वर एवेत्यन्वयः । अतिरेके गगनम् । न चायमसिद्धो हेतुः, भृभृधरादीनां स्वस्वकारणकलापजन्यत्वेनावयवितया वा कार्य-
 लस्य जगति सुप्रसिद्धत्वात् । नापि विरुद्धो ऽनैकान्तिको वा,
 5 विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यचा-
 गमाबाध्यमानसाध्यधर्मधर्मविषये हेतोः प्रवर्तनात् । नापि
 प्रकरणसमः, तत्प्रतिपत्तिपदार्थस्वरूपसमर्थनप्रयितप्रत्यनुमानो-
 दयाभावात् ॥ अथ निर्दृतात्मवदशरीरत्वादेव न संभवति
 सृष्टिसंहारकर्तेश्वर इति प्रत्यनुमानोदयात्कथं न प्रकरणसम
 10 इति चेत् । उच्यते । अत्र तदीयानुमाने साध्यमान ईश्वरो धर्मी
 लया प्रतीतो ऽप्रतीतो वाभिप्रेयते । अप्रतीतश्चेत्, तदा
 तत्परिकल्पितहेतोराश्रयासिद्धिदोषः प्रसज्येत । प्रतीतश्चेत्,
 तर्हि येन प्रमाणेन प्रतीतस्तेनैव स्वयमुद्भाविताजितनुरपि
 किमिति नाभ्युपेयत इति कथमशरीरत्वम् । ततो न प्रकरण-
 15 समदोषता हेतोः, अतः साधूक्तं “सृष्टिसंहारकश्चिव” इति ।
 तथा विभुराकाशवत्सर्वजगद्भाषकः । नियतैकस्थानवर्तिले ज्ञानि-
 यतप्रदेशवर्तिनां पदार्थानां प्रतिनियतयथावन्निर्माणानुपपत्तेः ।
 न ह्येकस्थानस्थितः कुम्भकारो ऽपि दूरतरघटादिघटनायां
 व्याप्रियते । तस्मादिभुः ॥ तथा नित्यैकसर्वज्ञः । नित्यस्याभावेकस्य
 20 नित्यैकः स चासौ सर्वज्ञश्चेति विशेषणत्रयसमासः । तत्र नित्यो
 ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपः कूटस्थः । ईश्वरस्य ज्ञानित्यत्वे परा-
 धौनोत्पत्तिसव्यपेक्षया इतकल्पप्राप्तिः । स्रोत्यन्तावपेक्षितप्र-

व्यापारो हि भावः कृतक इत्यते । कृतकस्यैव गत्कर्ता स्यात्,
तदा तस्याप्यपरेण कर्त्ता भाव्यमनित्यत्वादेव । अपरस्यापि च
कर्तुरन्येन कर्त्ता भवनीयमित्यनवस्थानदौ दुस्तरा स्यात् । तस्मा-
न्नित्य एवाभ्युपगमनीयः ॥ नित्यो ऽपि स एको ऽद्वितीयो
मन्तव्यो, बहूनां हि जगत्कर्तृत्वस्वीकारे परस्परं पृथक्पृथग- 5
न्यान्यविसृष्टमतिव्यापृतत्वेनैकैकपदार्थस्य विसृष्टनिर्माणे सर्व-
मसमञ्जसमापद्येतेति युक्तं “एक” इति विशेषणम् ॥ एको ऽपि
सर्वज्ञः सर्वपदार्थानां सामख्येन ज्ञाता, सर्वज्ञत्वाभावे हि
विधित्तपदार्थोपयोगिजगत्प्रसृमरविप्रकीर्णपरमाणुकणप्रचयस-
म्यक्षामपीमौलनाचमतया याथातथ्येन पदार्थानां निर्माणं दुर्घटं 10
भवेत् । सर्वज्ञत्वे पुनः सकलप्राणिनां संमौलितसमुचितकारण-
कलापानुरूपेण कार्यं वस्तु निर्मिमाणः स्वार्जितपुष्पपापानुमानेन
च स्वर्गनरकयोः सुखदुःखोपभोगं ददानः सर्वथोचितो नाति-
वर्तत । तथा चोक्तं तद्वक्तैः

ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

15

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥

अज्ञो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ २ ॥

अथवा नित्यैकसर्वज्ञ इत्येकमेव विशेषणं व्याख्येयम् । नित्यं
सदैको ऽद्वितीयः सर्वज्ञो नित्यैकसर्वज्ञः । एतेनानादिसर्वज्ञमी- 20
श्वरमेकं विज्ञायान्यः को ऽपि सर्वज्ञः कदापि न भवति । यत
ईश्वरादन्येषां योगिनां ज्ञानान्यपरं सर्वमतीन्द्रियमर्थं जाना-

नान्यपि स्वात्मानं न जानते, ततस्ते कथं सर्वज्ञाः स्युरित्या-
वेदितं भवति । तथा नित्यबुद्धिप्रमाश्रयो नित्याद्या बुद्धेर्ज्ञानस्य
स्थानं, क्षणिकबुद्धिमतो हि पराधीनकार्यापेक्षणेन मुख्यकर्तृ-
त्वाभावादनीश्वरत्वप्रसक्तिरिति । ईदृशविशेषणविशिष्टो नैया-
5 यिकमते शिवो देवः ॥

अथ तन्मते तत्त्वानि विवरिषुः प्रथमं तेषां संख्यां नामानि
च समाख्याति ।

तत्त्वानि षोडशामुच प्रमाणादौनि तद्यथा ।

प्रमाणं च प्रमेयं च संशयश्च प्रयोजनम् ॥ १४ ॥

10 दृष्टान्तो ऽप्यथ सिद्धान्तो ऽवयवास्तर्कनिर्णयौ ।

वादो जल्पो वितण्डा च हेत्वाभासाग्नलानि च ॥ १५ ॥

जातयो निग्रहस्थानान्येषामेवं प्ररूपणा ।

अर्थोपलब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणं तच्चतुर्विधम् ॥ १६ ॥

चिभिर्विशेषकम् ॥ व्याख्या ॥ अमुचास्मिन्प्रक्रान्ते नैया-

15 यिकमते प्रमाणादौनि प्रमाणप्रमेयप्रभृतौनि षोडश तत्त्वानि

भवन्ति । तद्यथेत्युपदर्शने । “प्रमाणं च” इत्यादि । तच्च प्रमिति-
रूपलब्धिज्ञानं येन जन्यते, तज्ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणम् ।

प्रमीयते ज्ञानं जन्यते ऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्तेः । ज्ञानस्य
च जनकं द्विविधम् । अचेतनं ज्ञानं च । तच्चेतनमिन्द्रिय-

20 तदर्थसन्निकर्षप्रदौपलङ्ग्यशब्दादिकं ज्ञानस्य कारणत्वात्प्रमाणं,
ज्ञानान्तरजन्मनि यद्वाप्रियते तदपि ज्ञानजनकत्वात्प्रमाणम् ।

ज्ञानस्याजनकं तु प्रमाणस्य फलं भवेन्न पुनः प्रमाणम् १ ।
 प्रमेयं प्रमाणजन्यज्ञानेन ग्राह्यं वस्तु २ । दोषायमाना प्रतीतिः
 संशयः । चकारास्तयो ऽपि प्रमाणादीनामन्योन्यापेक्षया समु-
 च्चयार्थाः ३ । प्रयोजनमभीष्टं साधनीयं फलम् ४ । दृष्टान्तो
 वादिप्रतिवादिंसमतं निदर्शनम् । अपिः समुच्चये ५ । अथशब्द ५
 श्रानन्तर्यं । सिद्धान्तः सर्वदर्शनशास्त्रसंमतप्रभृतिः ६ । अव-
 यवाः पक्षादयो ऽनुमानस्याङ्गानि ७ । संदेहादूर्ध्वमन्वयधर्म-
 चिन्तनं तर्कः स्थाणुरचाधुना संभवतीति ८ । स्थाणुरेवायमित्यव-
 धारणं निर्णयः । इन्द्रे तर्कनिर्णयौ ९ । गुरुणा समं तत्त्व-
 निर्णयार्थं वदन् वादः । १० । परेण समं जिगीषया जल्पनं १०
 जल्पः । ११ । अपरामृष्टवस्तुतत्त्वं मौख्यमात्रं वितण्डा । १२ ।
 हेतुवदाभासमाना हेत्वाभासा न सम्यग्धेतव इत्यर्थः १३ ।
 परवचनविघातार्थविकल्पोपपादनानि च्छलानि १४ । जातयो
 ऽसम्यग्दूषणानि १५ । यैरुक्तेर्वक्ता निगृह्यते, तानि निगृह्यस्त्वा-
 नानि १६ । इति । एवामनन्तरोक्तानां प्रमाणादीनामेवमित्यं १५
 प्ररूपणा स्वरूपप्रदर्शना भवति ॥ तत्रादौ प्रमाणस्य स्वरूपणां
 चिकीर्षुः प्रथमतस्तस्य सामान्यलक्षणं संख्यां च प्राह “अर्थोप-
 लब्धिहेतुः स्यात्प्रमाणम्” । अर्थस्य ग्राह्यस्य वाह्यस्य स्तम्भ-
 कुम्भाभोरुहादेरान्तरस्य च ज्ञानसुखादेरुपलब्धिज्ञानमर्थोप-
 लब्धिः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायादत्राव्यभि- २०
 चारिण्यव्यपदेशा व्यवसायात्मिका चार्थोपलब्धिर्ग्राह्या, न त्वप-
 लब्धिमात्रम् । तस्या यो हेतुः कारणं स प्रमाणं स्याद्भवेत् ।

अर्थोपलब्धिस्तु प्रमाणस्य फलम् । अयमत्र भावः । अव्यभि-
 चारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनिका सामग्री तदेकदेशो
 वा चक्षुःप्रदीपज्ञानादिबोधरूपो ऽबोधरूपो वा साधकतम-
 लात्प्रमाणम् । तत्त्वजनकत्वं च तस्य प्रामाण्यम् । तज्जन्यार्थोप-
 5 लब्धिः फलमिति । इन्द्रियजत्वलिङ्गजत्वादिविशेषणविशेषिता
 सैवोपलब्धिर्यतः स्यात्, तदेव प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य विशेषणलक्षणं
 वक्ष्यते । केवलमत्राव्यपदेश्यमिति विशेषणं न शब्दे संबन्धनीयं,
 तस्य शब्दजन्यत्वेन व्यपदेश्यत्वात् । अथ प्रमाणस्य भेदानाह
 “तच्चतुर्विधम्” । तत्प्रमाणं, चतुर्विधं चतुर्भेदम् ॥

10 अथ तच्चातुर्विध्यमेवाह ।

प्रत्यक्षमनुमानं चोपमानं शाब्दिकं तथा ।

तत्रेन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नमव्यभिचारि च ॥ १७ ॥

व्यवसायात्मकं ज्ञानं व्यपदेशविवर्जितम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं तु तत्पूर्वं चिविधं भवेत् ॥ १८ ॥

15 पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतस्तथा ।

तच्चाद्यं कारणात्कार्यानुमानमिह गीयते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षमध्यक्षं, अनुमानं लैङ्गिकं, चकारः समुच्चयार्थः,
 उपमानमुपमितिः, तथाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् शाब्दिकं च
 शब्दे भवं शाब्दिकमागम इत्यर्थः ॥

20 अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणं लक्षयति । “तत्रेन्द्रियार्थ” इत्यादि ।

तत्रेति तेषु प्रमाणेषु प्रथमं प्रत्यक्षमुच्यते । अत्राख्येदमवपादप्रणीतं

सूत्रम् । “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेशमव्यभिचारि
व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” इति [१, १, ४] ॥

इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, तस्यार्थः परिच्छेद्य इन्द्रि-
यार्थ इन्द्रियविषयभूतो ऽर्थो रूपादिः, रूपादयस्तदार्था इति
वचनात् । तेन सन्निकर्षः प्रत्यासन्निरिन्द्रियस्य प्राप्तिः संबन्ध 5
इति यावत् । स च षोढा । इन्द्रियेण सार्धं द्रव्यस्य संयोग
एव १ । रूपादिगुणानां संयुक्तसमवाय एव द्रव्ये समवेतत्वात् २ ।
रूपत्वादियु गुणसमवेतेषु संयुक्तसमवेतसमवाय एव ३ । शब्दे
समवाय एवाकाशस्य ओचत्वेन व्यवस्थितत्वात्, शब्दस्य तद्गुणत्वेन
तत्र समवेतत्वात् ४ । शब्दत्वे समवेतसमवाय एव शब्दे समवे- 10
त्वात् ५ । समवायाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव । उक्तरूप-
पञ्चविधसंबन्धसंबन्धेषु वस्तुषु समवायघटादिदृश्याभावयोर्विशेष-
णत्वं विशेष्यत्वं भवतीत्यर्थः । तद्यथा । तन्तवः पटसमवायवन्तः
तन्तुषु पटसमवाय इति । घटशून्यं भूतलमिह भूतले घटो
नास्तीति ६ षोढा सन्निकर्षः ॥

15

अथ निकर्षग्रहणमेवास्तु सं-ग्रहणं व्यर्थम् । न, सं-शब्द-
ग्रहणस्य सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थत्वात् । एतदेव सन्निकर्षषट्कं
ज्ञानोत्पादे समर्थं कारणं, न संयुक्तसंयोगादिकमिति सं-
ग्रहणासम्भवे । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं जातम् । उत्पत्ति-
ग्रहणं कारकत्वज्ञापकार्यम् । अत्रायं भावः । इन्द्रियं हि 20
नैकव्यादर्थ्येन सह संबध्यते, इन्द्रियार्थसंबन्धाच्च ज्ञानमुत्पद्यते ।
सदुक्तम् ।

आत्मा स हैति मनसा मन इन्द्रियेण
 स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रः ।
 योगो ऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
 यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतो ऽयमात्मा ॥

- 5 ज्ञानसंग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थं, सुखादीनामज्ञानरूपत्वात् ।
 सुखादयो ह्याह्लादादिस्वभावा याह्लातयानुभूयन्ते, ज्ञानं त्वर्थाव-
 गमस्वभावं याह्लातयानुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदो ऽध्यक्षसिद्ध
 एव । अव्यपदेशं नामकल्पनारहितं, नामकल्पनाद्यां हि शब्दं
 स्यात् । अव्यपदेश्यपदग्रहणाभावे हि व्यपदेशः शब्दस्तेनेन्द्रियार्थ-
 10 सन्निकर्षेण चोभाभ्यां यदुत्पादितं ज्ञानं तदप्यध्यक्षफलं स्यात्त-
 न्निवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम् । इदमत्र तत्त्वम् । चतुर्गो-
 शब्दयोर्व्यापारे सत्ययं गौरिति विशिष्टकाले यज्ज्ञानमुप-
 जायमानमुपलभ्यते, तच्छब्देन्द्रियोभयजन्यत्वे ऽपि प्रभृतविषय-
 त्वेन शब्दस्य प्राधान्याच्छब्दमिष्यते, न पुनरध्यक्षमिति ।
 15 इन्द्रियजन्यस्य मरुमरौचिषूदकज्ञानस्य शुक्तिशकले कलधौत-
 बोधादेश्च निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । यदतस्मिंस्त-
 दित्युत्पद्यते तद्व्यभिचारि ज्ञानम् । तद्व्यवच्छेदेन तस्मिंस्तदिति
 ज्ञानमव्यभिचारि । व्यवसीयते ऽनेनेति व्यावसायो विशेष
 उच्यते । विशेषजनितं व्यवसायात्मकं, अथवा व्यवसायात्मकं
 20 निश्चयात्मकम् । एतेन संशयज्ञानमनेकपदार्थालम्बनत्वादनश्च-
 यात्मकत्वाच्च प्रत्यक्षफलं न भवतीति ज्ञापितम् ॥ नन्वेवमपि
 ज्ञानपदमनर्थकमन्यविशेषणाभ्यां ज्ञानस्य लब्धत्वात्, न ।

धर्मिप्रतिपादनार्थत्वादस्य, ज्ञानपदोपात्तो हि धर्मीन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षजत्वादिभिर्विश्लेष्यते । अन्यथा धर्मभावे काव्यभिचारा-
 दीन् धर्मास्तत्पदानि प्रतिपादयेयुः । केचित्तु नरेवं व्याचक्षते ।
 अव्यपदेशं व्यवसायात्मकमिति-पदद्वयेन निर्विकल्पकसविकल्पक-
 भेदेन प्रत्यक्षस्य द्वैविध्यमाह, शेषाणि तु ज्ञानविशेषाणानीति । 5
 अत्र च सूत्रे फलस्वरूपसामग्रीविशेषणपञ्चाशत्तयः संभवन्ति ।
 तेषु स्वरूपविशेषणपञ्चो न युक्तः । यथोक्तविशेषणं ज्ञानं प्रत्यक्ष-
 मिति हि तत्रार्थः स्यात् । तथा चाकारकस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
 प्रसङ्गः न चाकारकस्य प्रत्यक्षत्वं युक्तं, असाधकतमत्वात्साधक-
 तमस्यैव च प्रमाणत्वात् । तुल्यसुवर्णादीनां प्रदीपादीनां 10
 सन्निकर्षेन्द्रियादीनां चाबोधरूपाणामप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गश्च । इत्युक्ते
 तेषां सूत्रज्ञता प्रत्यक्षत्वं, तत्र स्वरूपविशेषणपञ्चो युक्तः । नापि
 सामग्रीविशेषणपञ्चः । सामग्रीविशेषणपञ्चे ह्येवं सूत्रार्थः स्यात् ।
 प्रमादप्रमेयचक्षुरादौन्द्रियालोकादिका ज्ञानजनिका सामग्रीन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविश्लेषणविशिष्टज्ञानजननादुपचारेणैन्द्रि- 15
 यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविश्लेषणविशिष्टा सती प्रत्यक्षमिति ।
 एवं च सामग्र्याः सूत्रोपात्तविश्लेषणयोगित्वं तथाविधफलजन-
 कत्वादुपचारेणैव भवति, न तु स्वत इति । न तु युक्तस्तत्पञ्चो
 ऽपि । फलविश्लेषणपञ्चसु युक्तिसंगतः । अत्र पञ्चे यत इत्यव्या-
 हार्यम् । ततो ऽयमर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविश्लेषणं 20
 ज्ञानं यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेर्भवति, स इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षादिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । ज्ञानं तु प्रत्यक्षप्रमाणफलम् । यदा

- तु ततो ऽपि ज्ञानाद्धानोपादानादिवुद्ध्य उत्पद्यन्ते, तदा
 हानादिवुद्ध्यपेक्षया ज्ञानं प्रमाणं हानादिवुद्ध्यस्तु फलं,
 यदा ज्ञानं प्रमाणं, तदा हानादिवुद्ध्यः फलमिति वचनात् ।
 तथा चानुभवज्ञानवंशजायाः कृतेस्तथा चायमित्येतज्ज्ञान-
 5 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्प्रत्यक्षफलम् । तत्कृतेस्तु प्रत्यक्षता ।
 सुखदुःखसंबन्धकृतेस्त्रिन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारित्वात्तथा चाय-
 मिति सारूप्यज्ञानजनकत्वेनाध्यक्षप्रमाणात् । सारूप्यज्ञानस्य च
 सुखसाधनो ऽयमित्यनुमानिकफलजनकत्वेनानुमानप्रमाणात् ।
 न च सुखसाधनत्वशक्तिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, शक्तेरसन्नि-
 10 क्षितत्वात् । आत्मनो मन इन्द्रियेण सन्निकर्षं सुखादिज्ञानं
 फलम् । मन इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य च प्रत्यक्षप्रमाणात् ।
 एवमन्यथापि यथार्हं प्रमाणफलविभागोऽवगन्तव्य इति ॥ एत-
 देवेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिस्त्वं गन्धकारः पद्मबन्धानुलोभ्येनेत्य-
 माह । “इन्द्रियार्थसंपर्कोत्पन्नम्” इत्यादि । अत्र संपर्कः
 15 संबन्धः । अव्यभिचारि चेत्यत्र चकारो विशेषणसमुच्चयार्थः ।
 अव्यभिचारिकमिति पाठे तु अव्यभिचार्यैवाव्यभिचारिकं
 स्वीयं कप्रत्ययः । व्यपदेशो नामकल्पना । अत्रापि व्याख्यायां
 यत इत्यध्याहार्यम् । भावार्थः सर्वो ऽपि प्राग्बदेवेति ॥

अथ प्रत्यक्षतत्फलयोरभेदविवक्षया प्रत्यक्षस्य भेदा उच्यन्ते ।

- 20 प्रत्यक्षं द्विधा, अयोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं च ॥ यदस्मादादीना-
 मिन्द्रियार्थसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते, तदयोगिप्रत्यक्षम् । तदपि
 द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपमात्रावभासकं

निर्विकल्पकं, यथा प्रथमाक्षसन्निपातजं ज्ञानम् । संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्धोत्पत्तिनिमित्तं सविकल्पकं, यथा देवदत्तोऽयं
दण्डीत्यादि ॥ योगिप्रत्यक्षं तु देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकम् ।
तद्विविधं, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र समाधैकाग्र्यवतां
योगधर्मेन्द्रादिसहकृतादात्म्यान्तःकरणसंयोगादेव बाह्यार्थसंयोग- 5
निरपेक्षं यद्विशेषार्थग्राहणं, तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्च निर्वि-
कल्पकमेव भवति, विकल्पतः समाधैकाग्र्यानुपपत्तेः । इदं
चोत्कृष्टयोगिन एव विज्ञेयं, योगिमात्रस्य तदसंभवात् । असमा-
ध्यवस्थायां योगिनामात्ममनोवाच्चेन्द्रियरूपाद्याश्रयचतुष्कसंयो-
गाद्रूपादीनां, आत्ममनःश्रोत्रचयसंयोगाच्छब्दस्य, आत्ममनोदय- 10
संयोगात्सुखादीनां च यद्वहणं, तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । तच्च
निर्विकल्पकं सविकल्पकं च प्रतिपत्तव्यम् । विस्तरार्थिना तु
न्यायसारटीका विलोकनीयेति ॥

अथानुमानलक्षणमाह “अनुमानं तु तत्पूर्वं त्रिविधं भवेत्पूर्व-
वच्छेषवच्च” इत्यादि । अत्र चैवशब्दौ पूर्ववदादीनामर्थवाञ्छ- 15
सूचकौ । तथाशब्दस्वकारार्थः समुच्चये । शेषं तु सूत्रं व्याख्या-
स्यते, सूत्रं लिदं “तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामा-
न्यतोद्भूतं च” इति । एके व्याख्यान्ति । अत्रैकस्य पूर्वकशब्दस्य
सामान्यश्रुत्या लुप्तनिर्देशो द्रष्टव्यः । तत्पूर्वकमित्यत्र तच्छब्देन
प्रत्यक्षं प्रमाणमभिसंबध्यते । तत्पूर्वकं प्रत्यक्षफलं लिङ्गज्ञान- 20
मित्यर्थः । तत्पूर्वकपूर्वकं लिङ्गिज्ञानम् । अयमत्र भावः । प्रत्यक्षा-
द्रूमादिज्ञानमुत्पद्यते, धूमादिज्ञानाच्च वज्रादिज्ञानमिति ।

- इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्ववर्जाणि च ज्ञानादिविशेषणानि प्रत्यक्ष-
 सूत्रादत्रापि संबन्धनीयानि । एषां च व्यवच्छेदानि प्रागुक्तानु-
 सारेण स्वयं परिभाष्यानि । तथा द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया
 अविनाभावसंबन्धसृतेस्तत्पूर्वकपूर्वकत्वान्नज्जनकस्थानुमानत्वनिवृ-
 5 त्त्यर्थमर्थोपलब्धिग्रहणं कार्यं, सृतेस्त्वर्थं विनापि भावात् । ततो
 ऽयमर्थः । अर्थोपलब्धिग्रहणमव्यभिचारितमव्यपदेशं व्यवसायात्मकं
 ज्ञानं तत्पूर्वकपूर्वकं यतो लिङ्गादेः समुपजायते तदनुमान-
 मिति १ । तथा ते द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनं लिङ्ग-
 दर्शनं च पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशेषाश्रयणादनु-
 10 मानस्याध्यक्षफलद्वयपूर्वकत्वं ज्ञापितं द्रष्टव्यम् २ । तथा तानि
 प्रत्यक्षादिष्वप्रमाणानि पूर्वं यस्य तत्तत्पूर्वकमिति विग्रहविशे-
 षाश्रयणेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमप्यनुमानस्य लभ्यते । न च तेषां
 पूर्वमप्रकृतत्वात्कथं तच्छब्देन परामर्श इति प्रथम् । यतः साक्षा-
 दप्रकृतत्वेऽपि प्रत्यक्षसूत्रे व्यवच्छेद्यत्वेन प्रकृतत्वादिति । अस्यां
 15 व्याख्यायां नाव्याख्यादिदोषः कश्चनापि । ये तु पूर्वशब्दस्यैकस्य
 क्षुप्तस्य निर्देशं नाभ्युपगच्छन्ति, तेषां प्रत्यक्षफलेऽनुमानत्वप्रसक्तिः,
 तत्फलस्य प्रत्यक्षप्रमाणपूर्वकत्वात् । अथाकारकस्याप्रमाणत्वात्कार-
 कत्वं लभ्यते । ततोऽयमर्थः । अव्यभिचारिताव्यपदेशव्यवसा-
 यात्मिकार्थोपलब्धिजनकमेवाध्यक्षफलं लिङ्गज्ञानमनुमानमिति
 20 चेत् । उच्यते । एवमपि विशिष्टज्ञानमेवानुमानं प्रसज्यते । न
 च ज्ञानस्यैवानुमानत्वं सृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभासप्रज्ञानोहाः
 सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानीति वचनात्सर्वस्य

बोधाबोधरूपस्य विशिष्टफलजनकस्थानुमानत्वादित्यव्याप्तिर्लक्षण-
 दोषः । अतोऽर्थोपलब्धिरव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टा तत्पूर्वक-
 पूर्विका यतस्तदनुमानमित्येव व्याख्यानं युक्तिमत् । नन्वापि
 त्रिविधग्रहणमनर्थकमिति चेत् । न । अनुमानविभागार्थत्वात् ।
 पूर्ववदादिग्रहणं च स्वभावादिविषयप्रतिषेधेन पूर्ववदादिविषय- 5
 ज्ञापनार्थम् । पूर्ववदाद्येव त्रिविधविभागेन विवक्षितं, न स्वभा-
 वादिकमिति प्रथमं व्याख्यानम् ॥ अपरे त्वेवं सूत्रं व्याचक्षते ।
 तत्पूर्वकं प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमिति, त्रिभेदमनुमानम् । के पुन-
 र्भेदा इत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वशब्देनान्वयो व्यपदिश्यते,
 व्यतिरेकात्प्रागवसीयमानत्वात् । पूर्वोऽन्वयः, स एवास्ति यस्य 10
 तत्पूर्ववत्केवलान्वय्यनुमानम् १ । शेषो व्यतिरेकः, स एवास्ति
 यस्य तच्छेषवत्, केवलव्यतिरेकि च २ । सामान्येनान्वय-
 व्यतिरेकयोः साधनाङ्गयोर्यदृष्टं तत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेकि
 चेति ३ ॥ अथवा त्रिविधमिति त्रिरूपम् । कानि त्रीणि
 रूपाणीत्याह । पूर्ववदित्यादि । पूर्वमुपादीयमानत्वात्पूर्वः पक्षः 15
 सोऽस्यास्तीति पूर्ववत्पक्षधर्मत्वम् । शेष उपयुक्तादन्यत्वात्साधर्म्य-
 दृष्टान्तः सोऽस्येति शेषवत्पक्षे सत्त्वम् । सामान्यतोदृष्टमिति
 विपक्षे मनागपि यत्र दृष्टं विपक्षे सर्वत्रासत्त्वं तृतीयं रूपम् ।
 चशब्दात्प्रत्यक्षागमाविरुद्धत्वासम्प्रतिपक्षत्वरूपद्वयं च । एवं च पक्ष-
 रूपलिङ्गालम्बनं यत्तत्पूर्वकं तदन्वयव्यतिरेक्यनुमानम् । विपक्षा- 20
 सत्त्वसपक्षसत्त्वयोरन्यतररूपस्थानभिसंबन्धात्तु चत्वरूपलिङ्गालम्बनं
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चानुमानम् । तत्राप्यनित्यः शब्दः

- कार्यत्वात्, घटादिवदाकाशादिवच्चेत्यन्वयव्यतिरेकी हेतुः । १ ।
 अदृष्टादीनि कस्यचित्प्रत्यक्षाणि प्रमेयत्वात्करतत्त्वादिवदित्यत्र
 कस्यचित्प्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रत्यक्षस्यापि वस्तुनो विपक्षस्याभावादेव
 केवलान्वयी । २ । सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यं, कादाचित्कत्वात् ।
 5 यत्सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कादाचित्कं, यथाकाशादि ।
 अत्र सर्वस्य कार्यस्य पक्षोक्तत्वादेव सपक्षाभावात्केवलव्यतिरेकी ।
 प्रसङ्गद्वारेण वा केवलव्यतिरेकी । यथा नेदं निरात्मकं जीव-
 च्छरीरमप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्तोष्टवदिति प्रसङ्गः । प्रयोगस्त्व-
 त्यम् । इदं जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न
 10 सात्मकं तन्न प्राणादिमद्यथा लोष्टमिति प्रसङ्गपूर्वकः केवल-
 व्यतिरेकीति ३ । एवमनुमानस्य भेदान् स्वरूपं च व्याख्याय
 विषयस्य त्रैविध्यप्रतिपादनायैवमाहुः । अथवा तत्पूर्वकमनुमानं
 त्रिविधं त्रिप्रकारं । के पुनस्त्रयः प्रकारा इत्याह । पूर्ववदि-
 त्यादि । पूर्वं कारणं विद्यते यच्चानुमाने तत्पूर्ववत्, यत्र कार-
 15 णेन कार्यमनुमीयते यथा विशिष्टमेघोन्नत्या भविष्यति दृष्टि-
 रिति । अत्र कारण-शब्देन कारणधर्म उन्नतत्वादिर्याह्यः ।
 प्रयोगस्त्वेवम् । अमी मेघा दृष्ट्युत्पादकाः, गम्भीरगर्जितले-
 ऽचिरप्रभावत्वे च सत्युन्नतत्वात् । य एवं ते दृष्ट्युत्पादका यथा
 दृष्ट्युत्पादकपूर्वमेघास्तथा चामी । तस्मात्तथा । ननून्नतत्वादि-
 20 धर्मयुक्तानामपि मेघानां दृष्ट्यजनकत्वदर्शनात्, कथमैकान्तिकं
 कारणात्कार्यानुमानमिति चेत् । न । विशिष्टस्योन्नतत्वादेर्धर्मस्य
 गमकत्वेन विवक्षितत्वात् । न च तस्य विशेषो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं

पार्थत इति वक्तुं शक्यं, सर्वानुमानोच्छेदप्रसक्तेः । तथाहि । मश-
कादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वमसर्वविदा न
निश्चेतुं शक्यमिति वक्तुं शक्यत एव । अथ सुविवेचितं कार्यं
कारणं न व्यभिचरतीति न्यायाद्वूमादेर्गमकत्वम् । तत्तर्ह्यत्रापि
समानम् । यो हि भविष्यद्दृश्यव्यभिचारिणमुन्नतत्वादिविशेषमव- ५
गन्तुं समर्थः, स एव तस्मात्तमनुमिनोति, नागृहीतविशेषः ।
तदुक्तम् । अनुमातुरयमपराधो नानुमानस्येति शेषं कार्यं तद-
स्यास्ति तच्छेषवद्यत्र कार्येण कारणमनुमीयते, यथा नदीपूर-
दर्शनाद्वृष्टिः । अत्र कार्यशब्देन कार्यधर्मा लिङ्गमवगन्तव्यम् ।
प्रयोगस्त्वित्यम् । उपरिवृष्टिमद्देशसंबन्धिनी नदी शीघ्रतरस्रोतस्ते 10
फलफेनसमूहकाष्ठादिवहनत्वे च सति पूर्णत्वात् तदन्यनदीवत् ।
सामान्यतोदृष्टं नामाकार्यकारणभूतेनाविनाभाविना लिङ्गेन
यत्र लिङ्गिनोऽवगमो, यथा बलाकया सलिलस्येति । प्रयोगस्तु ।
अयं बलाकाजहृत्तिः प्रदेशो जलवान्बलाकावन्त्वात्, संप्रति-
पन्नदेशवत्, यथा वान्यद्वचोपरिवृष्ट्यादित्यस्थान्यपर्वतोपरि- 15
दर्शनेन गतेरवगमः । प्रयोगः पुनः रवेरन्यत्रदर्शनं गत्यविना-
भूतं, अन्यत्रदर्शनत्वात्, देवदत्ताद्यन्यदर्शनवत् । अत्र यथा देव-
दत्तादेरन्यत्रदृष्टस्थान्यत्रदर्शनं ब्रज्यापूर्वं, तथादित्यस्यापीति,
अन्यत्रदर्शनं च गतेः कार्यं संयोगादेर्गतिकार्यत्वात् ॥ अन्ये त्वेवं
वर्णयन्ति । समानकालस्य स्पर्शस्य रूपादकार्यकारणभूतात्प्रति- 20
पत्तिः सामान्यतोदृष्टानुमानप्रभवा । अत्र प्रयोगः । ईदृशस्पर्श-
मिदं वस्तुमेवंविधरूपत्वात् । तदन्यतादृशवस्तुवत् । एकं चूतं

- फलितं दृष्ट्वा पुष्पिता जगति चूता इति प्रतिपत्तिर्वा । प्रयो-
 गस्तु । पुष्पिता जगति चूतास्तूतत्वात्, दृष्टचूतवदित्यादि । अथवा
 पूर्वेण व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षेण तुल्यं वर्तत इति पूर्ववत्सम्बन्धग्राहक-
 प्रत्यक्षेण विषयतुल्यत्वात्कथंचित्परिच्छेदक्रियाया अपि तुल्यता-
 5 चानुमाने समस्तीति क्रियातुल्यत्वतः प्रयोगः सिद्धः । तेन
 पूर्वप्रतिपत्त्या तुल्या प्रतिपत्तिर्यतो भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् ।
 इच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वात् रूपादिवदिति शेषवन्नाम परि-
 शेषः । स च प्रसक्तानां प्रतिषेधेऽन्यत्रप्रसङ्गासंभवाच्छिष्यमाणस्य
 संप्रत्ययः, यथा गुणत्वादिच्छादीनां पारतन्त्र्ये सिद्धे शरीरा-
 10 दिषु प्रसक्तेषु प्रतिषेधः । शरीरविशेषगुणा इच्छादयो न
 भवन्ति, तद्गुणानां रूपादीनां स्वपरात्मप्रत्यक्षत्वेनेच्छादीनां च
 स्वात्मप्रत्यक्षत्वेन वैधर्म्यात् । नापीन्द्रियाणां विषयाणां वा गुणा
 उपहृतेष्वप्यनुस्मरणदर्शनात् । न चान्यस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः
 परिशेषादात्मसिद्धिः । प्रयोगश्चात्र । योऽसौ परः स आत्म-
 15 शब्दवाच्यः, इच्छाद्याधारत्वात् । ये त्वात्मशब्दवाच्या न भवन्ति,
 त इच्छाद्याधारा अपि न भवन्ति । यथा शरीरादयः । अत्र
 प्रत्यक्षेणागृहीत्वान्वयं केवलव्यतिरेकवत्त्वादात्मनः प्रमा शेषवतः
 फलम् । यत्र धर्मी साधनधर्मश्च प्रत्यक्षः साध्यधर्मश्च सर्वदाप्रत्यक्षः
 साध्यते तत्सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादयः परतन्त्रा गुणत्वाद्वूपवत् ।
 20 उपलब्धिर्वा करणसाध्या क्रियात्वाच्चिदिक्रियावत् । असाधा-
 रणकारणपूर्वकं जगदैचित्र्यं चित्रत्वाच्चित्रादिवैचित्र्यवदित्यादि
 सामान्यतोदृष्टस्यानेकमुदाहरणं मन्तव्यम् । ननु साध्यधर्मश्च

सर्वदाप्रत्यक्षत्वेन साध्येन हेतोः कथं व्याप्तिग्रहणमिति चेत् । उच्यते ।
 धर्मिण इच्छादेः प्रत्यक्षप्रतिपन्नत्वं गुणत्वकार्यत्वादेरपि साधनस्य
 तद्वर्तमानत्वं प्रतिपन्नमेव । पारतन्त्र्येण च स्वसाध्येन तस्य व्याप्तिरध्यक्षतो
 रूपादिस्ववगतैव । साध्यव्यावृत्त्या साधनव्यावृत्तिरपि प्रमाणा-
 न्तरादेवावगता । नन्वेवं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टानां परस्परतः 5
 को विशेषः । उच्यते । इच्छादेः पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपत्तौ गुणत्वं
 कार्यत्वं वा पूर्ववत् । तदेवाश्रयान्तरबाधया विशिष्टाश्रयत्वेन
 बाधकेन प्रमाणेनावसीयमानं शेषवतः फलम् । तस्य साध्यधर्मस्य
 धर्म्यन्तरे प्रत्यक्षस्यापि तत्र धर्मिणि सर्वदाप्रत्यक्षत्वं सामान्यतो-
 द्दृष्टव्यपदेशनिबन्धनम् । अतस्त्वयाणामेकमेवोदाहरणम् । तदेवं 10
 कारणादित्रैविध्यात्त्रिप्रकारं लिङ्गं प्रमितिं जनयत्पूर्वकं सदनु-
 मानमिति द्वितीयं व्याख्यानम् । अत्र व्याख्यादये प्रथम-
 व्याख्यानमेव बहूनामध्ययनप्रभृतीनामभिमतम् । तत्र च पूर्व-
 वदादीनां व्याख्या द्वितीयव्याख्याने या चतुःप्रकाराभिहिता
 सेव द्रष्टव्येति ॥

15

अथ शास्त्रकार एव बालानामसंमोहार्थं शेषव्याख्याप्रका-
 रानुपेक्ष्यानुमानस्य त्रिविधस्य विषयज्ञापनाय पूर्ववदादीनि
 पदानि व्याख्यानयन्नाह “तत्राद्यम्” इत्यादि । तत्र तेषु पूर्व-
 वदादिषु, आद्यं पूर्ववदनुमानं किमित्याह । कारणास्त्रिङ्गात्का-
 र्यस्य लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं कार्यानुमानम् । इहानुमानप्रस्तावे, 20
 गीयते प्रोच्यते । कारणात्कार्यमनुमानमिहोदितमिति पाठो
 वा । तत्रास्तीति-शब्दाध्याहारे कारणात्कार्यमस्तीत्यनुमानम् ।

कारणात्कार्यमस्तीति ज्ञानमिहानुमानप्रस्ताव उदितं प्रोक्तम् ।
 पाठद्वयेऽप्यत्र यत्किञ्चिज्ज्ञानमनुमानशब्देनोच्ये, तद्वितीयव्याख्यान-
 कारिणां मतेन, न तु प्रथमव्याख्यानकर्तृमतेन । प्रथमव्याख्या-
 कारिमतेन हि ज्ञानस्य हेतुरेवानुमानशब्दवाच्यः स्यात् । एवं
 5 शेषवत्यपि ज्ञेयम् । यत्र कारणात्त्वज्ञानविशिष्टात्कार्यस्य ज्ञानं
 भवति, तत्पूर्ववदनुमानम् । अत्र द्वार्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति
 वचनात्कार्यज्ञानमनुमानस्य फलं, तद्वेतुस्त्वनुमानं प्रमाणम् ।
 तेनात्र कारणं वा तज्ज्ञानं वा कार्यकारणप्रतिबन्धस्मरणं वा
 कार्यं ज्ञापयत्पूर्ववदनुमानमिति ॥

तस्योदाहरणमाह ।

यथा ।

10 रोलम्बगवलव्यालतमालमलिनत्विषः ।

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह नैवंप्रायाः पयोमुचः ॥ २० ॥

यथेति निदर्शनदर्शनार्थः । रोलम्बा भ्रमराः, गवला
 श्ररण्णजातमहिषाः, व्याला दुष्टगजा सर्पाश्च, तमालास्तापि-
 च्छवृक्षाः । तद्वन्मलिनाः श्यामलास्त्विषः कान्तयो येषां ते
 15 तथा । एतेन मेघानां कान्तिमत्ता वचनेनानिर्वचनौया काव्य-
 तिशयश्यामता व्यज्यते । एवंप्रायाः । एवंशब्द इदंप्रकारवचनः ।
 प्रायशब्दो, बाहुल्यवाचकः । तत एवमिदंप्रकाराणां प्रायो
 बाहुल्यं येषु त एवंप्राया ईदृक्प्रकारबाहुल्या इत्यर्थः । एतेन
 गम्भीरगर्जितत्वाच्चिरप्रभावत्वादिप्रकाराणां बाहुल्यं मेघेषु सत्सू-
 20 चितम् । उक्तविशेषणविशिष्टा मेघा इह जने वृष्टिं न व्यभि-

चरन्ति, दृष्टिकरा एव भवन्तौत्यर्थः । प्रयोगस्तु सूत्रव्याख्यावस-
रोक्त एवात्रापि वक्तव्यः ॥

अथ शेषवङ्गाख्यामाह ।

कार्यात्कारणानुमानं यच्च तच्छेषवन्मतम् ।

तथाविधनदीपूराद्देवो दृष्टो यथोपरि ॥ २१ ॥

5

कार्यात्कारणानुमानं लिङ्गिनोऽनुमानं ज्ञानं यत् । चकारः
प्रागुक्तपूर्ववदपेक्षया समुच्चये । तच्छेषवन्मतम् । अथमत्र
तत्त्वार्थः । यच्च कार्यात्कारणज्ञानं भवति, तच्छेषवदनुमानम् ।
अत्रापि प्राग्वत्कारणज्ञानस्य हेतुः कार्यं कार्यदर्शनं तत्संबन्ध-
स्मरणं चानुमानशब्देन प्रतिपत्तव्यम् । यथेत्युदाहरणोपन्यासात् १०
प्रथममत्र योज्यः । तथाविधश्रीप्रतरस्त्रोतस्त्वफलफेनादिवहन-
त्वोभयतटव्यापिलधर्मविशिष्टो यो नदीपूरस्तस्मात्किङ्गादुपरिदेशे
देवो मेघो दृष्ट इति ज्ञानम् । अत्र प्रयोगः प्राग्वत् ।

यच्च सामान्यतोदृष्टं तदेवं गतिपूर्विका ।

पुंसि देशान्तरप्राप्तिर्यथा सूर्येऽपि सा तथा ॥ २२ ॥

15

चः पुनरर्थः । यत्पुनः कार्यकारणभावादप्यत्र सामान्यतो
ऽविनाभावबलेन दृष्टं लिङ्गं सामान्यतोदृष्टं, तदेवम् । कथमि-
त्याह । यथा पुंस्येकस्माद्देशाद्देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका तथा
सूर्येऽपि सा देशान्तरप्राप्तिस्तथा गतिपूर्विका । अत्र देशान्तर-
प्राप्तिशब्देन देशान्तरदर्शनं ज्ञेयम् । अन्यथा देशान्तरप्राप्तिर्गति- 20

कार्यत्वेन शेषवतोऽनुमानादस्य भेदो न स्यात् । यद्यपि गगने संच-
रतः सूर्यस्य नेत्रावलोकप्रसराभावेन गतिर्नापलभ्यते, तथाप्युद-
याचलात्कालान्तरेऽस्ताचलचूलिकादौ तद्दर्शनं गतिं गमयति ।
प्रयोगः पुनः पुर्वमुक्त एव । अथवा देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्यत्वं
5 लोको न प्रत्येत्येति इदमुदाहरणं कार्यकारणभावाविवक्षया-
चोपन्यस्तम् । प्रयोगस्त्वेवम् । सूर्यस्य देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका
देशान्तरप्राप्तिर्वादेवदत्तदेशान्तरप्राप्तिवत् ॥

उपमानलक्षणमाह ।

प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ।

10 उपमानं समाख्यातं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ २३ ॥

“प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् [१, २, ६]” इति
सूत्रम् । अत्र यत् इत्यध्याहार्यम् । ततश्च प्रसिद्धेन वस्तुना गवां
यत्साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्मात्प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रसिद्धस्य साध-
नम् । गवयगतस्य साध्यस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्य साधनं प्रतिपत्ति-
15 र्यतः साधर्म्यज्ञानाद्भवति तदुपमानं समाख्यातम् । साधर्म्यस्य
प्रसिद्धिरागमपूर्विका । तत् आगमसंसूचनायाह । यथा गौस्तथा
गवय इति । गवयोऽरण्यगवयः । अयमत्र भावः । कश्चित्प्रभुणा
गवयानयनाय प्रेषितस्तदर्थमजानानस्तमेवाप्राचीत् कौटुम्भगवय
इति । स प्रोचे यादृग्गौस्तादृग्गवय इति । ततः सोऽरण्ये परि-
20 भ्रमन्समानमर्थं यदा पश्यति, तदा तस्य तद्वाक्यार्थसृप्तिसहा-
येन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्बोद्धव्यमिति यत्सारूप्यज्ञानमुत्पद्यते,

तत्प्रत्यक्षफलं, तदेवाव्यभिचार्यादिविशेषणमयं स गवयशब्दवाच्य इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिं जनयदुपमानम् । संज्ञासंज्ञि-
संबन्धप्रतिपत्तिरूपमानस्य फलम् । न पुनरागमिकौ सा, शब्दस्य
तज्जनकस्य तदानीमभावात् । गवयपिण्डविषये च हेयादिज्ञानं
यदुत्पद्यते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात्प्रत्यक्षफलम् ॥

5

अथ तुर्यं शाब्दमाह ।

शाब्दमाप्तोपदेशस्तु मानमेवं चतुर्विधम् ।

प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यं बुद्धीन्द्रियसुखादि च ॥ २४ ॥

शब्दजनितं शाब्दमागम इत्यर्थः । तुर्भिन्नक्रमे । शाब्दं तु
प्रमाणमाप्तोपदेशः । आप्त एकान्तेन सत्यवादी हितश्च । तस्योप- 10
देशो वचनमाप्तोपदेशः । तज्जनितं तु ज्ञानं शाब्दस्य फलम् ।
मानं प्रमाणमेवमुक्तविधिना चतुर्विधम् ॥

तदेवं प्रथमं प्रमाणतत्त्वं व्याख्याय संप्रति द्वितीयं प्रमेय-
तत्त्वं व्याख्यातुमाह । प्रमेयं त्वात्मदेहाद्यम् । प्रमेयं तु प्रमाण-
फलस्य ग्राह्यं पुनरात्मदेहाद्यम् । आत्मा जीवः । देहो 15
वपुः, तावाद्यौ यस्य तदात्मदेहाद्यम् । बुद्धीन्द्रियसुखादि च
प्रमेयम् । बुद्धिज्ञानं, इन्द्रियं चक्षुरादिमनःपर्यन्तं, सुखं सातं
तान्यादिर्यस्य तद्बुद्धीन्द्रियसुखादि । चकार आत्मदेहाद्यपेक्षया
समुच्चये । अत्र विशेषणद्वय आद्यशब्देनादिशब्देन च शेषाणामपि
सप्तानां प्रमेयानां संग्रहो द्रश्यः । तथा च नैयायिकसूत्रम् । 20
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमानःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखाप-

- वर्गभेदेन द्वादशविधं तदिति प्रमेयम् । [१, १, ८] तत्र
 शरीरादिदुःखपर्यन्तं हेयं, अपवर्गं उपादेयः । आत्मा तु
 कश्चिद्वेद्यः, कश्चिदुपादेयः । सुखदुःखादि भोक्तृतया हेयः,
 तदुन्मुक्ततयोपादेय इति । तच्चेच्छादेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानादौ-
 5 नामाश्रय आत्मा । सचेतनत्वकर्तृत्वसर्वगतत्वादिधर्मैरात्मा प्रतीयते
 १ । तद्भोगायतनं शरीरम् २ । पञ्चेन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणि ३ । पञ्चार्था रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तत्र गन्धरस-
 रूपस्पर्शाश्चत्वारः पृथिवीगुणाः । रूपरसस्पर्शास्त्वयोऽपां गुणाः ।
 रूपस्पर्शौ तेजसो गुणौ । एकः स्पर्शो वायुर्गोणः । शब्द आका-
 10 शस्य गुण इति ४ । बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यर्थः । सा चणिका,
 भोगस्वभावत्वाच्च संसारकारणमिति हेया ५ । इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षं सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादात् आन्तरसुखादिविषयोप-
 लब्धेस्तु बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वादान्तरं करणं
 मनोऽनुमीयते । तत्सर्वविषयं तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यं
 15 च ६ । वाग्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलः प्रवृत्तिः ७ । राग-
 द्वेषमोहास्तयो दोषाः । इर्यादौनामेतेष्वेवान्तर्भावः । तत्कृतश्चैष
 संसारः ८ । देहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन संघाता-
 न्तरग्रहणं प्रेत्यभावः । एष एव संसारः ९ । प्रवृत्तिदोषजनितं
 सुखदुःखात्मकं सुखं फलं, तत्साधनं तु गौणम् १० । पीडा-
 20 संतापस्वभावं दुःखम् । फलग्रहणेनाक्षिप्तमपीदं सुखस्यापि
 दुःखाविनाभावित्वात् दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते ११ । आत्य-
 न्तिको दुःखवियोगोऽपवर्गः, सर्वगुणवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपे-

णावस्थानं, सुखदुःखयोर्विवेकेन हानस्याग्रक्यत्वात् । दुःखं
जिगासुः सुखमपि जह्यात् । यस्माज्जन्मजरामरणप्रबन्धोच्छे-
दरूपः । परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः । स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते ॥ १९ ॥

संग्रहप्रयोजनयोः स्वरूपं प्राह ।

किमेतदिति संदिग्धः प्रत्ययः संशयो मतः ।

5

प्रवर्तते यदर्थित्वात्तत्तु साध्यं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥

अयं किंशब्दो ऽस्ति चेपे 'किंसखा यो ऽभिद्रुह्यति' ;
अस्ति प्रश्ने 'किं ते प्रियं' ; अस्ति निवारणे 'किं ते रुदि-
तेन' ; अस्यपलापे 'किं ते ऽहं धारयामि' ; अस्यनुनये 'किं
ते ऽहं प्रियं करोमि' ; अस्यवज्ञाने 'कस्मात्सुप्तापयते' ; अस्ति 10
वितर्के 'किमिदं दूरे दृश्यते' । इह तु वितर्कः । दूरावलोकनेन
पदार्थसामान्यमवबुध्यमानस्तद्विशेषं संदिहानो वितर्कयति 'एतत्-
प्रत्यक्षमूर्ध्वस्थितं वस्तु किं, तर्कं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति' । यः
संदिग्धो ऽनेककोटिपरामर्शौ प्रत्ययो विमर्शः, स संशयो मतः
संमत इति ॥

15

अथ प्रयोजनम् । यदर्थित्वाद्यस्य फलस्यार्थित्वमभिलाषुकत्वं
यदर्थित्वं, तस्मात्प्रवर्तते तत्तदीयसाधनेषु यत्नं कुरुते, तत्तु
तत्पुनः साध्यं कर्तव्यतयेष्टं प्रयोजनं फलं यस्य वाञ्छया कृत्येषु
प्रवर्तते तत्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ प्रयोजनमूलत्वाच्च प्रमाणोपन्या-
सप्रवृत्तेः प्रमेयान्तर्भूतमपि प्रयोजनं पृथगुपदिश्यते ॥ 20

अथ दृष्टान्तसिद्धान्तौ व्याचिख्यासुराह

दृष्टान्तस्तु भवेदेष विवादविषयो न यः ।

सिद्धान्तस्तु चतुर्भेदः सर्वतन्त्रादिभेदतः ॥ २६ ॥

दृष्टोऽन्तो निश्चयो ऽत्रेति दृष्टान्तः । दृष्टान्तः पुनरेषो
 ऽयं भवेत् । एष क इत्याह । य उपन्यस्तः सन् विवादविषयो
 ५ वादिप्रतिवादिनोर्मिथोविरुद्धो वादो विवादः, तस्य विषयो
 गोचरो न भवति । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः संमत एवानुमा-
 नादौ दृष्टान्त उपन्यस्तव्य इत्यर्थः । पञ्चस्वययवेषु वक्ष्यमाणो
 ऽपि दृष्टान्तः साध्यसाधनधर्मयोः प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति
 पृथगिहोपदिश्यते । तावदेव ह्यन्यथ्यतिरेकयुक्तो ऽर्थः स्खलति,
 १० यावन्न स्पष्टदृष्टान्तावष्टम्भः । उक्तं च ।

तावदेव चलत्यर्थो मन्तुर्विषयमागतः ।

यावन्नोत्तम्भनेनैव दृष्टान्तेनावलम्ब्यते ॥

सिद्धान्तस्तु सिद्धान्तः पुनश्चतुर्भेदो भवेत् । कुत इत्याह ।
 सर्वतन्त्रादिभेदतः सर्वतन्त्रादिभेदेन । प्रथमः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ।
 १५ आदिशब्दात्प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगम-
 सिद्धान्तश्च वेदितव्यः । इह तन्त्रशब्देन शास्त्रं विज्ञेयम् ॥
 तच्च सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वतन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः
 सर्वेषां शास्त्राणां संप्रतिपत्तिविषयः, यथा प्रमाणानि प्रमेय-
 साधनानि, घ्राणादीनीन्द्रियाणि, गन्धादयस्तदर्थः, प्रमाणेन
 २० प्रमेयस्य परिच्छेद इत्यादि ॥ समानतन्त्रप्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, यथा भौतिकानीन्द्रियाणि यौगानां काणा-

दादीनां च, अभौतिकानि संख्यानाम् । तथा सांख्यानां सर्वं सदेवोत्पद्यते न पुनरसत्, नैयायिकादीनां सर्वमसदेवोत्पद्यते सामग्रीवशात्, जैनानां तु सदसदुत्पद्यत इत्यादि ॥

यस्य सिद्धावन्यस्य प्रक्रियमाणस्य प्रतिज्ञार्थस्य प्रसङ्गेनाधिकस्य सिद्धिः, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः, यथा कार्यत्वादेः चित्यादौ ५ बुद्धिमत्कारणसामान्यसिद्धावन्यस्य तत्करणसमर्थस्य नित्यज्ञाने-च्छाप्रयत्नाधारस्य तत्कारणस्य सिद्धिरिति ॥ प्रौढवादिभिः स्वबुद्धतिशयचिख्यापयिषया यत्किंचिदस्त्वपरीक्षितमभ्युपगम्य विशेषः परीक्ष्यते, सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः, यथास्तु द्रव्यं शब्दः, स तु किं नित्यो ऽनित्यो वेति शब्दस्य द्रव्यत्वमनिष्टमभ्युपगम्य 10 नित्यानित्यत्वविशेषः परीक्ष्यते ॥ एवं चतुर्विधः सिद्धान्तः ॥

अवयवादितत्त्वचयं प्ररूपयति ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तोपनया निगमस्तथा ।

अवयवाः पञ्च तर्कः संदेहोपरमे भवेत् ॥ २७ ॥

यथा काकादिसंपातात्स्थाणुना भाव्यमत्र हि ।

15

ऊर्ध्वं संदेहतर्काभ्यां प्रत्ययो निर्णयो मतः ॥ २८ ॥

युग्मम् । अवयवाः पञ्च, के पञ्चेत्याह । प्रतिज्ञा हेतुर्दृष्टान्त उपनयो निगमशब्देन निगमनं चेति । तत्र प्रतिज्ञा पक्षा धर्मधर्मिवचनं, कृशानुमानयं सानुमानित्यादि । हेतुः साधनं सिद्धिवचनं, धूमवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्त उदाहरणाभिधानं, 20 तद्विविधं, अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन च । अन्वयमुखेन यथा ।

यो यो धूमवान्, स स कृशानुमान्, यथा महानसमित्यादि ।
 व्यतिरेकमुखेन यथा । यो यः कृशानुमान्न भवति, स स
 धूमवान्न भवति, यथा जलमित्यादि । उपनयो हेतोरूपसंहारकं
 वचनम् । धूमवांश्चायमित्यादि । निगमनं हेतूपदेशेन साध्य-

5 धर्मोपसंहरणम् । धूमवत्त्वात्कृशानुमानित्यादि ॥

अथ तर्कतत्त्वम् । तर्कः सन्देहोपरमे भवेत् । सम्यग्बस्तुस्वरूपानवबोधे किमयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहः संशयस्तस्योपरमे व्यपगमे तर्को ऽव्ययधर्माविवेक्षणरूपो भवेत् । कथमित्याह ।
 यथा काकादीत्यादि । यथेत्युपदर्शने । काकादिसंपातात्

10 वायसप्रभृतिपचिसंपतनादुपलक्षणत्वाभिखलत्ववृत्तारोहणादि-
 स्थाणुधर्मभ्यश्चात्तारण्यप्रदेशे स्थाणुना कीलकेन भाव्यं भवितव्यम् ।
 हिशब्दो ऽत्र निश्चयोपेक्षणार्थो द्रष्टव्यः । संप्रति हि वने ऽत्र
 मानवस्यासंभवात्स्थाणुधर्माणामेव दर्शनाच्च स्थाणुरेवात्र घटत
 इति । तदुक्तम् ।

15 अरण्यमेतत्सवितास्तमागतो न चाधुना संभवतीह मानवः ।
 भ्रुवं तदेतेन खगादिभाजा भाव्यं स्मरारातिसमाननाच्चा ॥
 इत्येष तर्कः ॥

अथ निर्णयतत्त्वमाह । ऊर्ध्वमित्यादि । पूर्वोक्तस्वरूपाभ्यां
 सन्देहतर्कभ्यामूर्ध्वमनन्तरं यः प्रत्ययः स्थाणुरेवायं पुरुष एव
 20 चेति प्रतीतिः स निर्णयो निश्चयो मतो ऽभीष्टः । यत्तदावर्थ-
 संबन्धादनुक्तावपि कचन गम्येते, तेनात्र तौ व्याख्यातौ ।
 एवमन्यत्रापि मन्तव्यम् ॥

अथ वादतत्त्वमाह ।

आचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।

या कथाभ्यासहेतुः स्यादसौ वाद उदाहृतः ॥ २६ ॥

वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कथा । सा
द्विविधा, वीतरागकथा विजिगीषुकथा च । यत्र वीतरागेण 5
गुरुणा सह शिष्यस्तत्त्वनिर्णयार्थं साधनोपलभ्यो करोति साधनं
स्वपक्ष उपलभ्य परपक्षे ऽनुमानस्य दूषणं, सा वीतरागकथा
वादसंज्ञयैवोच्यते । वादं प्रतिपक्षस्थापनाहीनमपि कुर्यात्
प्रश्नद्वारेणैव ॥ यत्र विजिगीषुर्जिगीषुणा सह लाभपूजाख्याति-
कामो जयपराजयार्थं प्रवर्तते वीतरागो वा परानुग्रहार्थं 10
ज्ञानाङ्कुरसंरक्षणार्थं च प्रवर्तते, सा चतुरङ्गा वादिप्रतिवादि-
सभापतिप्राश्रिकाङ्गा विजिगीषुकथा जल्पवितण्डासंज्ञोक्ता ।
तथा चोक्तम् । “तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे, बीज-
प्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखापरिवरणवत्” इति । यथोक्त-
लक्षणोपपन्नञ्जलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपलभ्यो जल्पः । स 15
प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति वादजल्पवितण्डानां व्यक्तिः ॥

अथ प्रकृतं प्रस्तुतम् । आचार्यो ऽध्यापको गुरुः, शिष्यो
ऽध्येता विनेयः । तयोराचार्यशिष्ययोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहात् ।
पक्षः पूर्वपक्षः प्रतिज्ञादिसंग्रहः, प्रतिपक्ष उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रति-
पक्षौ पक्ष इत्यर्थः, तयोः परिग्रहात्स्वीकारात्, अभ्यासस्य 20
हेतुरभ्यासकारणम्, या कथा प्रामाणिकी वार्त्ता, असौ कथा

वाद उदाहृतः कीर्तितः । आचार्यः पूर्वपक्षं स्वीकृत्याचष्टे
 शिष्यश्चोत्तरपक्षमुररीकृत्य पूर्वपक्षं खण्डयति । एवं पक्षप्रतिपक्ष-
 संग्रहेण निग्राहकसभापतिजयपराजयच्छलजात्याद्युपपत्तयाम्भा-
 सार्थं यत्र गुरुशिष्यौ गोष्ठौ कुरुतः, स वादो विज्ञेयः ॥

5 अथ जल्पवितण्डे विवृणोति ।

विजिगीषुकथा या तु च्छलजात्यादिदूषणा ।

स जल्पः सा वितण्डा तु या प्रतिपक्षवर्जिता ॥ ३० ॥

या तु या पुनर्विजिगीषुकथा विजयाभिज्ञाधिष्ठां वादि-
 प्रतिवादिभ्यां प्रारम्भा प्रमाणगौष्ठौ, कथंभूता, क्लानि जातयश्च
 10 वक्ष्यमाणलक्षणानि, आदिशब्दान्निग्रहस्थानादिपरिग्रहः, एतैः
 क्लाना दूषणं परोपन्यस्तपचादेर्दोषोत्पादनं यस्यां सा क्लजात्या-
 दिदूषणा, स विजिगीषुकथारूपो जल्प उदाहृत इति पूर्व-
 श्लोकात्मबन्धनीयम् । ननु च्छलजात्यादिभिः परपचादेर्दूषणो-
 त्पादनं सतां कर्तुं न युक्तमिति चेत् । न । सन्नार्गप्रतिपत्तिनि-
 15 मिन्नं तस्याभ्यनुज्ञातत्वात् । अनुज्ञातं हि स्वपक्षस्थापनेन
 सन्नार्गप्रतिपत्तिनिमित्ततया क्लजात्याद्युपन्यासैरपि परप्रयो-
 गस्य दूषणोत्पादनम् । तथा चोक्तम् ।

दुःशिक्षितकुतर्कांश्लेशवाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपमण्डिताः ॥ २ ॥

20 गतानुगतिको लोकोः कुमार्गं तत्प्रतारितः ।

मार्गादिति च्छलादीनि प्राह कारुणिको मुनिः ॥ ३ ॥

इति संकटे प्रस्तावे च सति च्छलादिभिरपि स्वपक्षस्थाप-
नमनुमतम् । परविजये हि न धर्मध्वंसादिदोषसंभवः ।
तस्माद्वरं छलादिभिरपि जयः ॥ सा वितण्डा लित्यादि ।
तुशब्दो ऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च । सा तु सैव विजिगीषु-
कथैव प्रतिपक्षविवर्जिता वादिप्रयुक्तपक्षप्रतिपक्षी प्रतिवाद्युप- 5
न्यासः प्रतिपक्षत्वेन विवर्जिता रक्षिता प्रतिपक्षसाधनाहीनेत्यर्थः
वितण्डोदाहृता । वैतण्डिको हि स्वाभ्युपगतपक्षमस्यापयन्यत्किं-
चिदादेन परोक्तमेव दूषयतीत्यर्थः ॥

अथ हेलाभासादितत्त्वत्रयस्वरूपं प्रकटयति ।

हेत्वाभासा असिद्धाद्याश्चलं कूपो नवोदकः । 10
जातयो दूषणाभासाः पक्षादिर्दूष्यते न यैः ॥ ३१ ॥

असिद्धाद्या असिद्धविरुद्धानैकान्तिककालात्ययापदिष्टप्रकर-
णसमाः पक्ष हेलाभासाः । तत्र पक्षधर्मत्वं यस्य नास्ति, सो-
ऽसिद्धः । अनित्यः शब्दश्चाक्षुषत्वादिति । १ ॥ विपक्षे सन्धपक्षे
चासन् विरुद्धः । नित्यः शब्दः कार्यत्वादिति । २ ॥ पक्षादि- 15
त्रयवृत्तिरनैकान्तिकः । अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । ३ ॥
हेतोः प्रयोगकालः प्रत्यचागमानुपहतपक्षपरिग्रहसमयस्तमती-
त्यापदिष्टः प्रयुक्तः, प्रत्यचागमविरुद्धे पक्षे वर्तमान इत्यर्थः,
हेतुः कालात्ययापदिष्टः । अनुष्णोऽग्निः कृतत्वात्, ब्राह्मणेन
सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् चीरवदिति । ४ ॥ स्वपक्षसिद्धाविव 20
परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः । प्रकरणे पक्षे

प्रतिपक्षे च तुल्य इत्यर्थः । अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतर-
त्वात्, सपक्षवदित्येकेनोक्ते द्वितीयः प्राह । यद्यनेन प्रकारेण-
नित्यत्वं साध्यते, तर्हि नित्यतासिद्धिरप्यस्तु, यथा नित्यः शब्दः
पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् सपक्षवदिति । अथवानित्यः शब्दो
5 नित्यधर्मानुपलब्धेः घटवत्, नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धे-
राकाशवदिति । न चैतेष्वन्यतरदपि साधनं बलीयो यदितरस्य
बाधकमुच्यते । ५ ॥ निग्रहस्थानान्तर्गता अण्वमौ हेत्वाभासाः
न्ययविवेकं कुर्वतो वादे वस्तुशुद्धिं विदधतीति पृथगेवोच्यते ॥

कृत्वा कूपो नवोदक इति परोपन्यस्तवादे स्वाभिमतकल्पनया
10 वचनविघातश्चलम् । तत्त्रिविधं वाक्कल्लं सामान्यच्छलमुपचार-
च्छलं च । परोक्तेऽयान्तरकल्पना वाक्कल्लम् । यथा नव्यः
कम्बलोऽस्येत्यभिप्रायेण नवकम्बलो माणवक इत्युक्ते चलवाद्याह,
कुतोऽस्य नवसंख्याः कम्बला इति । १ ॥ संभावनयातिप्रसङ्गिनो
ऽपि सामान्यस्थोपन्यासे हेतुत्वारोपणेन तत्त्रिषेधः सामान्य-
15 च्छलम् । यथा अहो नु खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसंपन्न
इति ब्राह्मणस्युतिप्रसङ्गे कश्चिददति । संभवति ब्राह्मणे विद्या-
चरणसंपदिति । तच्छलवदौ ब्राह्मणत्वस्य हेतुत्वमारोप्य निरा-
कुर्वन्नभियुक्ते । ब्राह्मणेनानैकान्तिकमेतत् । यदि हि ब्राह्मणे
विद्याचरणसंपद्वति, तदा ब्राह्मणेऽपि सा भवेत् । ब्राह्मणेऽपि
20 ब्राह्मण एवेति । २ ॥ औपचारिके प्रयोगे मुख्यार्थकल्पनया
प्रतिषेध उपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीत्युक्ते क्लवा-
द्याह । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति, न मञ्चास्तेषामचेतनत्वा-

दिति । ३ ॥ अथ ग्रन्थकृत्स्नं व्यचिख्यासुराद्यस्य वाक्कल-
स्योदाहरणमाह । कूपो नवोदक इति । अत्र नूतनार्थनवशब्दस्य
प्रयोगे कृते कलवादौ दूषयति । कुत एक एव कूपो नव-
संख्योदक इति । अनेन शेषकलद्वयोदाहरणे अपि सूचिते
द्रष्टव्ये इति ॥

5

जातय इत्यादि । दूषणाभासा जातयः । अदूषणान्यपि दूष-
णवदाभासन्त इति दूषणाभासाः । यैः पक्षादिः पक्षहेत्वादिर्न
दूष्यत आभासमात्रत्वान्न दूषयितुं शक्यते, केवलं सम्यग्हेतौ
हेत्वाभासे वा वादिना प्रयुक्ते अगिति तद्दोषलाप्रतिभासे हेतु-
प्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यवस्थानं जातिः । सा च चतुर्वि- 10
शतिभेदा साधर्म्यादिप्रत्यवस्थानभेदेन । यथा साधर्म्य-१, वैधर्म्य-
२, उत्कर्ष-३, अपकर्ष-४, वर्ण-५, अवर्ण-६, विकल्प-७,
साध्य-८, प्राप्ति-९, अप्राप्ति-१०, प्रसङ्ग-११, प्रतिदृष्टान्त-१२,
अनुत्पत्ति-१३, संशय-१४, प्रकरण-१५, अहेतु-१६, अर्थापत्ति-
१७, अविशेष-१८, उपपत्ति-१९, उपलब्धि-२०, अनुपलब्धि- 15
२१, नित्य-२२, अनित्य-२३, कार्यसमा-२४ ॥

तत्र साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमा जातिर्भवति । अनित्यः
शब्दः, कृतकत्वात्, घटवदिति प्रयोगे कृते साधर्म्यप्रयोगेणैव
प्रत्यवस्थानम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यात्कृतकत्वादनित्यः शब्द इत्यते,
तर्हि नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्यः प्राप्नोतीति ॥ १ ॥ 20

वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमा जातिः । अनित्यः शब्दः,
कृतत्वात्, घटवदित्येव प्रयोगे वैधर्म्यशोक्ते वैधर्म्येणैव प्रत्यव-

स्थानम् । नित्यः शब्दोऽमूर्तत्वात् । अनित्यं हि मूर्तं दृष्टं, यथा घटादीति । यदि हि नित्याकाशवैधर्म्यात्कृतकत्वादनित्य इत्यते, तर्हि घटाद्यनित्यवैधर्म्यादमूर्तत्वाच्चित्यः प्राप्नोति, विशेषाभावादिति ॥ २ ॥

5 उत्कर्षापकर्षाभ्यां प्रत्यवस्थानमुत्कर्षापकर्षसमे जाती भवतः । तत्रैव प्रयोगे दृष्टान्तसाधर्म्यं किञ्चित्साध्यधर्मिण्यापादयमुत्कर्षसमां जातिं प्रयुक्ते । यदि घटवत्कृतत्वादनित्यः शब्दस्तर्हि घटवदेव मूर्तोऽपि भवेत् । न चेत् मूर्तो घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे धर्मान्तरोत्कर्षमापादयति ॥ २ ॥

10 अपकर्षस्तु । घटः कृतकः सन्नश्रावणो दृष्टः । एवं शब्दोऽपि भवतु । नो चेत् घटवदनित्योऽपि मा भूदिति शब्दे श्रावणलभपकर्षति ॥ ४ ॥

वर्णावर्णाभ्यां प्रत्यवस्थानं वर्णावर्णसमे जाती भवतः । स्थापनीयो वर्णस्तद्विपरीतोऽवर्णस्तावेतौ वर्णावर्णौ साध्यदृष्टान्तधर्मौ विपर्ययवर्णावर्णसमे जाती प्रयुक्ते । यथाविधः शब्दधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् च घटधर्मो, यादृक् च घटधर्मो न तादृक् शब्दधर्म इति । साध्यधर्मो दृष्टान्तधर्मश्च हि तुल्यौ कर्तव्यौ । अत्र तु विपर्यासः । यतो यादृग् घटधर्मः कृतकत्वादिर्न तादृक् शब्दधर्मः । घटस्य ह्यन्यादृशं कुम्भकारादिजन्यं कृतकत्वं, शब्दस्य हि ताल्लोष्टादिव्यापारजमिति ॥ ५-६ ॥

धर्मान्तरविकल्पेन प्रत्यवस्थानं विकल्पधमा जातिः । यथा कृतकं किञ्चिन्मृदु दृष्टं दलशय्यादि, किञ्चित्तु कठिनं कुठा-

रादि, एवं कृतकं किञ्चिदनित्यं भविष्यति घटादिकं, किञ्चिन्नित्यं शब्दादौति ॥ ७ ॥

साध्यसाध्यापादनेन प्रत्यवस्थानं साध्यसमा जातिः । यदि यथा घटस्तथा शब्दः प्राप्तः, तर्हि यथा शब्दस्तथा घट इति शब्दस्य साध्य इति घटोऽपि साध्यो भवेत्, ततश्च न साध्यः 5 साध्यस्य दृष्टान्तः स्यात् । न चेदेवं तथापि वैलक्षणात्सुतरां न दृष्टान्त इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां प्रत्यवस्थानं प्राप्त्यप्राप्तिसमे जाती । यदेतत्कृतकत्वं साधनमुपन्यस्तं तत्किं प्राप्य साध्यं साध्यतयप्राप्य वा । प्राप्य त्, तर्हि द्वयोर्विद्यमानयोरेव प्राप्तिर्भवति न 10 सदसतोरिति । द्वयोश्च सत्त्वात्किं कस्य साध्यं साधनं वा । अप्राप्य तु साधनत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति ॥ ९-१० ॥

प्रसङ्गापादनेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमा जातिः । यद्यनित्यत्वे कृतकत्वं साधनं, तदा कृतकत्वे किं साधनं, तत्साधनेऽपि किं साधनमिति ॥ ११ ॥ 15

प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमा जातिः । अज्ञित्यः शब्दः प्रथज्ञानान्तरौथकत्वात्, घटवदित्युक्ते जातिवाद्याह । यथा घटः प्रथज्ञानान्तरौथकोऽनित्यो दृष्टः, एवं प्रतिदृष्टान्त आकाशं नित्यमपि प्रथज्ञानान्तरौथकं दृष्टं, कूपखननप्रयत्नान्तरं तदुप- 20 लब्धादिति । न चेदमनैकान्तिकलोद्भावनं भङ्ग्यन्तरेण प्रत्य- वस्थानात् ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमा जातिः । अनुत्पत्ते

शब्दाख्ये धर्मिणि कृतकत्वं धर्मः क्व वर्तते । तदेवं हेत्वाभावा-
दभिद्धिरनित्यत्वस्येति ॥ १२ ॥

साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमा वा या जातिः पूर्वमुदाहारि सैव
संशयेनोपसंख्यमाना संशयसमा जातिर्भवति । किं घटसाधर्म्या-
5 कृतकत्वादित्यः शब्द उत तद्वैधर्म्यादमूर्तत्वान्नित्य इति ॥ १४ ॥

द्वितीयपक्षोत्थापनबुद्ध्या प्रयुज्यमाना सैव साधर्म्यसमा वैधर्म्य-
समा च जातिः प्रकरणसमा भवति । तच्चैवानित्यः शब्दः, कृत-
कत्वाद्घटवदिति प्रयोगे नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति ।
उद्भावनप्रकारभेदमात्रेण च जातिनानात्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

10 चैकाग्र्यानुपपत्त्या हेतोः प्रत्यवस्थानं हेतुसमा जातिः ।
हेतुः साधनं तत्साध्यात्पूर्वं पश्चात्सह वा भवेत् । यदि पूर्वमसति
साध्ये तत्कस्य साधनम् । अथ पश्चात्साधनं तर्हि पूर्वं साध्यं
तस्मिंश्च पूर्वमिद्धे किं साधनेन । अथ युगपत्साध्यसाधने तर्हि
तयोः सव्येतरगोविषाणयोरिव साध्यसाधनभाव एव न भवे-
15 दिति ॥ १६ ॥

अर्थापत्त्या प्रत्यवस्थानमर्थापत्तिसमा जातिः । यद्यनित्यसा-
धर्म्याकृतकत्वादित्यः शब्दोऽर्थादापद्यते, तदा नित्यसाधर्म्या-
न्नित्य इति । अस्ति चास्य नित्येनाकाशादिना साधर्म्यममूर्तत्व-
मित्युद्भावनप्रकारभेद एवायमिति ॥ १७ ॥

20 अविशेषापादनेन प्रत्यवस्थानमविशेषसमा जातिः । यदि
शब्दघटयोरेको धर्मः कृतकत्वमिष्यते, तर्हि समानधर्मयोगात्त-
योरविशेषे तददेव सर्वपदार्थानामविशेषः प्रसज्यत इति ॥ १८ ॥

उपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमा जातिः । कृतकलोपपत्त्या
शब्दस्थानित्यत्वं, तर्ह्यमूर्तलोपपत्त्या नित्यत्वमपि कस्मान्न भव-
तीति पक्षद्वयोपपत्त्यानध्यवसायपर्यवसानत्वं विवक्षितमित्युद्भावन-
प्रकारभेद एवायम् ॥ १८ ॥

उपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमा जातिः । अनित्यः शब्दः 5
प्रयत्नानन्तरौयकत्वादित्युक्ते प्रत्यवतिष्ठते । न खलु प्रयत्नान-
न्तरौयकत्वमनित्यत्वे साधनम् । साधनं हि तदुच्यते येन विना
न साध्यमुपलभ्यते । उपलभ्यते च प्रयत्नानन्तरौयकत्वेन विनापि
विद्युदादावनित्यत्वं, शब्देऽपि कचिदायुवेगभज्यमानवनस्पत्यादि-
जन्ते तथैवेति ॥ १९ ॥ 10

अनुपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमनुपलब्धिसमा जातिः । तत्रैव
प्रयत्नानन्तरौयकत्वे हेतावुपन्यस्ते सत्याह जातिवादी । न
प्रयत्नानन्तरौयकः कार्यः शब्दः प्रागुच्चारणादस्त्वेवासौ, आवर-
णयोगान्तु नोपलभ्यते । आवरणानुपलब्धे ऽयनुपलब्ध्वास्त्वेवो-
च्चारणात्माकशब्द इति चेत् न । अत्र हि यानुपलब्धिः सा 15
स्वात्मनि वर्तते न वा । वर्तते चेत्तदा यत्रावरणे ऽनुपलब्धि-
वर्तते, तस्यावरणस्य यथानुपलब्धस्तथावरणानुपलब्धेरप्यनुपलब्धः
स्यात् । आवरणानुपलब्धेऽयानुपलब्धादभावो भवेत् । तदभावे
चावरणोपलब्धेर्भावो भवति । ततश्च मृदन्तरितमूलकौलोद्का-
दिवदावरणोपलब्धिरतमेव शब्दस्य प्रागुच्चारणादग्रहणम् । 20
अथानुपलब्धिः स्वात्मनि न वर्तते चेत्, तर्ह्यनुपलब्धिः स्वरूपे-
णापि नास्ति । तथाप्यनुपलब्धेरभाव उपलब्धिरूपस्ततो ऽपि

शब्दस्य प्रागुच्चारणादप्यस्तित्वं स्यादिति । द्वेधापि प्रयत्नकार्य-
त्वाभावान्नित्यः शब्द इति ॥ २१ ॥

साध्यधर्मनित्यानित्यविकल्पेन शब्दस्य नित्यत्वापादनं नित्य-
समा जातिः । अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाते जातिवादी
5 विकल्पयति । येयमनित्यता शब्दस्योच्यते सा किमनित्या
नित्या वेति । यद्यनित्या तदियमवश्यमपायिनीत्यनित्यताया
अपायान्नित्यः शब्दः । अयानित्यता नित्यैव तथापि धर्मस्य
नित्यत्वान्तस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेस्तदाश्रयभूतः शब्दो ऽपि
नित्य एव स्यात्, तस्यानित्यत्वे तद्धर्मस्य नित्यत्वायोगात् ।

10 इत्युभयथापि नित्यः शब्द इति ॥ २२ ॥

एवं सर्वभावानामनित्यलोपपादनेन प्रत्यवस्थानमनित्यसमा
जातिः । घटसाधर्म्यमनित्यत्वेन शब्दस्यास्तौति तस्यानित्यत्वं यदि
प्रतिपाद्यते, तदा घटेन सर्वपदार्थानामस्यैव किमपि साधर्म्य-
मिति तेषामप्यनित्यत्वं स्यात् । अथ पदार्थान्तराणां तथाभावे
15 ऽपि नानित्यत्वं, तर्हि शब्दस्यापि तन्मा भूदिति, अनित्यत्व-
मात्रोपपादनपूर्वकविशेषोद्भावनादविशेषसमातो भिन्नेयं जातिः ॥
२३ ॥

प्रयत्नकार्यनानालोपन्यासेन प्रत्यवस्थानं कार्यसमा जातिः ।
अनित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिवाद्याह । प्रयत्नस्य
20 द्वैष्ट्यं दृष्टम् । किञ्चिदसदेव तेन जन्यते यथा घटादिकम् ।
किञ्चिच्च सदेवावरणव्युदासादिनाभिव्यज्यते यथा मृदन्तरित-
मूलकौलादि गर्भगतपुत्रादि वा । एवं प्रयत्नकार्यनानालादेश

शब्दः प्रयत्नेन व्यज्यते जन्यते वेति संशय इति । संश-
यापादनप्रकारभेदाच्च संशयसमातः कार्यसमा जातिभि-
द्यते ॥ २४ ॥

तदेवमुद्भावनविषयविकल्पभेदेन जातीनामानन्धे ऽप्यसंकी-
र्णोदाहरणविवक्षया चतुर्विंशतिर्जातिभेदा एते प्रदर्शिताः । 5
प्रतिसमाधानं तु सर्वजातीनां पञ्चधर्मत्वाद्यनुमानलक्षणपरीक्षा-
लक्षणमेव । न ह्यविभूतलक्षणे हेतावेवं पाशुपाताः प्रभवन्ति ।
कृतकलप्रयत्नानन्तरौथकलयोश्च दृढकृतप्रतिबन्धात् नावरणादि-
कृतं शब्दानुपलम्भनमपि त्वनित्यलकृतमेव । जातिप्रयोगे च
परेण कृते सम्यगुत्तरमेव वक्तव्यम्, न तु प्रतीपं जात्युत्तरै- 10
रेव प्रत्यवस्थेयमासमंजस्य प्रसङ्गादिति ॥

अथ निग्रहस्थानमाह ।

निग्रहस्थानमाख्यातं परो येन निगृह्यते ।

प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादिविभेदतः ॥ ३२ ॥

येन केनचित्प्रतिज्ञाहान्याद्युपरोधेन परो विपक्षो निगृह्यते 15
परवादी वचननिग्रहे पात्यते तस्मिन्निग्रहस्थानम् । निग्रहः परा-
जयस्तस्य स्थानमाश्रयः कारणमित्यर्थः । आख्यातं कथितम् ।
कुतो नामभेदत इत्याह । प्रतिज्ञाहानौत्यादि । हानिस्थानः,
संन्यासो ऽपङ्गवनं, विरोधो हेतोर्विरुद्धता । तेषां द्वन्द्वे हेतु-
संन्यासविरोधाः । ततः प्रतिज्ञाशब्देनेत्यं संबन्धः, प्रतिज्ञायाः 20
पक्षस्य हानिसंन्यासविरोधाः प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधास्ते ।

- आदिर्घेषां ते प्रतिज्ञाहानिसंन्यासविरोधादयः । आदिशब्देन
 शेषानपि भेदान्परावृणोति । तेषां विभेदतो विशिष्टभेदतः ।
 येन प्रतिज्ञाहान्यादिदूषणजालेन परो निगृह्यते, तन्निगृह-
 स्थानमित्यर्थः ॥ निगृहस्थानं च सामान्यतो द्विविधं, विप्रति-
 5 पत्तिरप्रतिपत्तिश्च । तत्र विप्रतिपत्तिः साधनाभासे साधनबुद्धिः
 दूषणाभासे च दूषणबुद्धिः । अप्रतिपत्तिस्तु साधनस्यादूषणं
 दूषणस्य चानुद्धरणम् । द्विधा हि वादौ पराजोयते । यथा ।
 कर्तव्यमप्रतिपद्यमानो विपरीतं वा प्रतिपद्यमान इति विप्रति-
 पत्त्यप्रतिपत्तिभेदाच्च द्वाविंशतिर्निगृहस्थानि भवन्ति । तद्यथा ।
 10 प्रतिज्ञाहानिः १, प्रतिज्ञान्तरं २, प्रतिज्ञाविरोधः ३,
 प्रतिज्ञासंन्यासः ४, हेतुन्तरं ५, अर्थान्तरं ६, निरर्थकं ७,
 अविज्ञातार्थं ८, अपार्थक्यं ९, अप्राप्तकालं १०, न्यूनं ११,
 अधिकं १२, पुनरुक्तं १३, अननुभाषणं १४, अज्ञानं १५,
 अप्रतिभा १६, विचेयः १७, मतानुज्ञा १८, पर्यनुयोज्योपे-
 15 चणं १९, निरनुयोज्यानुयोगः २०, अपसिद्धान्तः २१,
 हेत्वाभासाश्च २२ ॥ अत्राप्यननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विचेयः
 पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिप्रकाराः, शेषाश्च विप्रतिपत्ति-
 भेदाः ॥

- तत्र हेतावनैकान्तिकीकृते प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्ते ऽभ्यु-
 20 पगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्नाम निगृहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकलाद्वदिति साधनं वादौ वदन्, परेण सामान्यमै-
 न्द्रियकमपि नित्यं दृष्टमिति हेतावनैकान्तिकीकृते यद्येवं ब्रूया-

त्सामान्यवद्दृष्टो ऽपि नित्यो भवत्विति, स एवं ब्रुवाणः शब्दनित्यत्वप्रतिज्ञां जज्ञात् । शब्दो ऽपि नित्य एव स्यात् । ततः प्रतिज्ञाहान्या पराजीयते ॥ १ ॥

प्रतिज्ञार्थप्रतिषेधे परेण कृते तत्रैव धर्मिणि धर्मान्तरं साधनीयमभिदधतः प्रतिज्ञान्तरं नाम निग्रहस्थानं भवति । 5
अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येन व्यभिचारे नोदिते यदि ब्रूयाद्युक्तं यत्सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं तद्धि सर्वगतमसर्वगतस्तु शब्द इति । सो ऽयमनित्यः शब्द इति पूर्वप्रतिज्ञातः प्रतिज्ञान्तरमसर्वगतः शब्द इति प्रतिज्ञानानः प्रतिज्ञान्तरेण निगृहीतो भवति ॥ २ ॥ 10

प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधो नाम निग्रहस्थानं भवति । गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धेरिति सो ऽयं प्रतिज्ञाहेलोर्विरोधः । यदि हि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं, न तर्हि रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः । अथ रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्थानुपलब्धिः, कथं गुणव्यतिरिक्तं द्रव्य- 15
मिति । तदयं प्रतिज्ञाविरुद्धाभिधानात्पराजीयते ॥ ३ ॥

पञ्चसाधने परेण दूषिते तदुद्धरणशक्त्या प्रतिज्ञामेव निरुद्धानस्य प्रतिज्ञासंन्यासो नाम निग्रहस्थानं भवति । अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते तथैव सामान्येनानैकान्तिकतायामुद्घावितायां यदि ब्रूयात्क एवमाह अनित्यः शब्द इति प्रति- 20
ज्ञासंन्यासात्पराजितो भवति ॥ ४ ॥

अविशेषाभिहिते हेतौ प्रतिषिद्धे तद्विशेषणमभिदधतो

हेत्वन्तरं नाम नियहस्थानं भवति । तस्मिन्नेव प्रयोगे तथैव सामान्यस्य व्यभिचारेण दूषिते जातिमत्त्वे सतीत्यादि विशेषणमुपाददानो हेत्वन्तरेण निगृहीतो भवति ॥ ५ ॥

प्रकृतादर्थादन्यो ऽर्थो ऽर्थान्तरं तदनौपायिकमभिदधतो
 5 ऽर्थान्तरं नाम नियहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति हेतुः । हेतुरिति च हिनोतेर्धातोस्तु प्रत्यये कृदन्तं पदम् । पदं च नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदाच्चतुर्विधमिति प्रस्तुत्य नामादीनि व्याचक्षाणः प्रकृतानुपयोगिनार्थान्तरेण निगृह्यत इति ॥ ६ ॥

10 अभिधेयरहितवर्णानुपूर्वी प्रयोगमात्रं निरर्थकं नाम नियहस्थानं भवति । अनित्यः शब्दः कचटतपानां गजद्वयत्वात् घञ्प्रत्ययभवादित्येतदपि सर्वार्थशून्यत्वान्निग्रहाय भवति साध्यानुपयोगाद्वा ॥ ७ ॥

यत्साधनवाक्यं दूषणं वा किञ्चित्तिरभिहितमपि पर्वप्रति-
 15 वादिभ्यां बोद्धुं न शक्यते, तत् क्लिष्टशब्दमप्रसिद्धप्रयोगमति-
 ह्रस्वोच्चारितमित्येवंप्रकारमविज्ञातार्थं नाम नियहस्थानं भवति । असामर्थ्यसंवरणप्रकारो ह्ययमिति निगृह्यते ॥ ८ ॥

पूर्वापरसंगतपदसमूहप्रयोगादप्रतिष्ठितवाक्यार्थमपार्थक्यं नाम नियहस्थानं भवति । यथा दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डम-
 20 जाजिनं पल्लपिण्ड इत्यादि ॥ ९ ॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमवचनक्रममुल्लंघ्यावयवविपर्य-
 येन प्रयुज्यमानमनुमानवाक्यमप्राप्तकालं नाम नियहस्थानं

भवति, स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तेर्जनने परार्थानुमानक्रमस्थाप-
गमात् ॥ १० ॥

पञ्चावयवे वाक्ये प्रयोक्तव्ये तदन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
प्रयुञ्जानस्य न्यूनं नाम निग्रहस्थानं भवति, प्रतिज्ञादीनां
पञ्चानामपि परप्रतिपत्तिजन्मन्युगयोगादिति ॥ ११ ॥ 5

एकेनैव हेतुनोदाहरणेन वा प्रतिपादिते ऽर्थे हेतुन्तरमु-
दाहरणान्तरं वा वदतो ऽधिकं नाम निग्रहस्थानं भवति,
निष्प्रयोजनाभिधानात् ॥ १२ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं नाम निग्रहस्थानं भवति,
अन्यचानुवादात् । शब्दपुनरुक्तं नाम, यच्च स एव शब्दः पुनरु- 10
चार्थते, यथानित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं तु,
यच्च सो ऽर्थः प्रथममन्येन शब्देनोच्चार्यते पुनस्तु पर्यायान्तरे-
णोच्यते, यथानित्यः शब्दो विनाशौ ध्वनिरिति । अनुवादे तु
पौनरुक्त्यं न दोषो, यथा हेतूपदेशेन प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनमिति ॥ १३ ॥ 15

पर्वदा विदितस्य वादिना चिरभिहितस्यापि यदप्रत्युच्चा-
रणं, तदननुभाषणं नाम प्रतिवादिनो निग्रहस्थानं भवति ।
अप्रत्युच्चारयन् किमाश्रयं दूषणमभिदधौत ॥ १४ ॥

पर्वदा विज्ञातस्यापि वादिवाक्यार्थस्य प्रतिवादिनो यद-
ज्ञानं, तदज्ञानं नाम निग्रहस्थानं भवति । अविदितोत्तरवि- 20
षयो हि किमुत्तरं ब्रूयात् । न चाननुभाषणमेवेदं ज्ञाते ऽपि
वस्तुननुभाषणासामर्थ्यदर्शनात् ॥ १५ ॥

परपक्षे गृहीते ऽप्यनुभाषिते ऽपि तस्मिन्नुत्तराप्रतिपत्तिर-
प्रतिभा नियहस्थानं भवति ॥ १६ ॥

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपो नाम नियहस्थानं
भवति । मिसाधयिषितस्यार्थस्याशक्यसाधनतामवसाय कथां
5 विच्छिनत्ति । इदं मे करणीयं परिहीयते पौनसेन कण्ठ
उपरुद्ध इत्याद्यभिधाय कथां विच्छिन्दन् विक्षेपेण पराजो-
यते ॥ १७ ॥

स्वपक्षे परापादितदोषमनुद्धृत्य तमेव परपक्षे प्रतीपमापा-
दयतो मतानुज्ञा नाम नियहस्थानं भवति । चौरो भवान्पु-
10 रुषत्वात् प्रसिद्धचौरवदित्युक्ते भवानपि चौरः पुरुषत्वादिति
प्रतिब्रुवन्नात्मनः परापादितं चौरत्वदोषमभ्युपगतवान् भवतीति
मतानुज्ञया निगृह्यते ॥ १८ ॥

नियहप्राप्तस्थानियहः पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम नियहस्थानं
भवति । पर्यनुयोज्यो नाम नियहोपपत्त्यावश्यं नोदनीय इदं ते
15 नियहस्थानमुपनतमतो निगृहीतो ऽसीति वचनीयः । तमुपेक्ष्य
न निगृह्णाति यः स पर्यनुयोज्योपेक्षणेन निगृह्यते ॥ १९ ॥

अनियहस्थाने नियहस्थानानुयोगाच्चिरनुयोज्यानुयोगो
नाम नियहस्थानं भवति । उपपन्नवादिनमप्रमादिनमनि-
यहार्हमपि निगृहीतोऽसीति यो ब्रूयात्, स एवमसङ्गतदो-
20 षोद्भावनया निगृह्यते ॥ २० ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तो नाम
नियहस्थानं भवति । यः प्रथमं किंचित्सिद्धान्तमभ्युपगम्य

कथामुपक्रमते तत्र च सिसाधधिपितार्थसाधनाय वा परोपल-
भाय वा सिद्धान्तविरुद्धमभिधत्ते, सो ऽपसिद्धान्तेन निगृह्यते ।
यथा मीमांसामभ्युपगम्य कश्चिदग्निहोत्रं स्वर्गसाधनमित्याह ।
कथं पुनरग्निहोत्रक्रिया ध्वस्ता सती स्वर्गस्य साधिका भवती-
त्यनुयुक्तः प्राह । अनया क्रियया राधितो महेश्वरः फलं 5
ददाति राजादिवदिति । तस्य मीमांसानभिमतेश्वरस्वीकारा-
दपसिद्धान्तो नाम निग्रहस्थानं भवति ॥ ११ ॥

हेलाभासाश्च यथोक्ता असिद्धविरुद्धादयो निग्रहस्थानम् ॥

१२ ॥

इति भेदान्तरानन्त्ये ऽपि निग्रहस्थानानां द्वाविंशतिर्भूल- 10
भेदा निवेदिता इति । तदेवं क्लृप्ताजातिनिग्रहस्थानस्वरूपभे-
दाभिज्ञः स्ववाक्ये तानि वर्जयन्परप्रयुक्तानि समादधद्यथाभि-
मतसाध्यसिद्धिं लभत इति ॥

अत्रानुक्तमपि किञ्चिन्निगद्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणम् ।
एकात्मसमवायिज्ञानान्तरवेद्यं ज्ञानं प्रमाणाद्विन्नं फलं, पूर्वं 15
प्रमाणमुत्तरं तु फलम् । स्मृतेरप्रामाण्यम् । परस्परविभक्तौ
सामान्यविशेषौ नित्यानित्यले सदसदंशौ च । प्रमाणस्य विषयः
पारमार्थिकः । तमग्राह्ये अद्रव्ये । आकाशगुणः शब्दो ऽपौद्ग-
लिकः । संकेतवशादेव शब्दादर्थप्रतीतिर्न पुनस्तत्प्रतिपादनसा-
मर्थ्यात् । धर्मधर्मिणोर्भेदः सामान्यमनेकवृत्तिः । आत्मविशेष- 20
गुणलक्षणं कर्म । वपुर्विषयेन्द्रियबुद्धिसुखदुःखानामुच्छेदादात्म-
संस्थानं सुक्तिरिति ॥ न्यायसारे पुनरेवं नित्यसंवेद्यमानेन

मुखेन विशिष्टात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्ष
इति ॥

एषां तर्कग्रन्था न्यायसूत्र-भाष्यन्यायवार्तिक-तात्पर्यटीका-
तात्पर्यपरिशुद्धि-न्यायालंकारवृत्तयः । क्रमेणाक्षपादवाक्यनो-
द्योतकरवाचस्पतिश्रीउदयनश्रीकण्ठाभयतिलकोपाध्यायविरचि-
ताः ५. ४००० । भाष्यवृत्तप्रणीते न्यायसारे ऽष्टादश टीकाः ॥
तासु मुख्या टीका न्यायभूषणाख्या न्यायकलिका जयन्त-
रचिता न्यायकुसुमाञ्जलितर्कश्च ॥

अथ तन्मतमुपसंहरन्नुत्तरं च मतमुपचिपन्नाह

10 नैयायिकमतस्यैष समासः कथितो ऽञ्जसा ।
सांख्याभिमतभावानामिदानीमयमुच्यते ॥ ३३ ॥

एषो ऽनन्तरोदितो नैयायिकमतस्य समासः संक्षेपः कथित
उक्तो ऽञ्जसा प्राग् सांख्याभिमतभावानां सांख्याः कापिलास्ते-
षामभिमता अभिष्टा भावा ये पञ्चविंशतितत्त्वादयः पदार्था-
15 स्तेषामयं समास इदानीमुच्यते ॥

इतिश्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मो-
पजीवश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकाभिधानायां
षड्दर्शनसमुच्चयवृत्तौ नैयायिकमतस्वरूपप्रकटनो नाम द्वितीयो
ऽधिकारः ॥

ततीयो ऽधिकारः ।

अथादौ सांख्यमतप्रपञ्चानां परिज्ञानाय लिङ्गादिकं निग-
द्यते । त्रिदण्डा एकदण्डा वा कौपीनवसनं धातुरक्ताम्बराः
शिखावन्तो जटिनः चुरमुण्डा मृगचर्मासना दिजगृहाशनाः
पञ्चयासीपरा वा द्वादशाक्षरजापिनः परिव्राजकादयः । तङ्गक्ता
वन्दमाना ओं नमो नारायणायेति वदन्ति, ते तु नारायणाय ॐ
नम इति प्राहुः । तेषां च महाभारते बौटेति ख्याता दारवी
मुखवस्त्रिका मुखनिःश्वासनिरोधिका भूतानां दयानिमित्तं
भवति । यदाहुस्ते ।

प्राणादितो ऽनुयातेन श्वासेनैकेन जन्तवः ।

हन्यन्ते शतशो ब्रह्मक्षणमात्राक्षरवादिनाम् ॥ १ ॥ 10

ते च जलजीवदयार्थं स्वयं गलनकं धारयन्ति, भक्तानां
चोपदिशन्ति ।

षट्त्रिंशद्ब्रह्मलायासां विंशत्यङ्गुलविस्तृतम् ।

दृढं गलनकं कुर्याद्भूयो जीवान्निशोधयेत् ॥ १ ॥

म्रियन्ते मिष्टतोयेन पूतराः चारसंभवाः । 15

चारतोयेन तु परे न कुर्यात्संकरं ततः ॥ २ ॥

सूतास्तन्तुगलिते ये बिन्दौ सन्ति जन्तवः ।

सूक्ष्मा भ्रमरमानास्ते नैव मान्ति त्रिविष्टपे ॥ ३ ॥

- इति गलनकविचारो मौमांसायाम् । सांख्याः केचिदी-
 श्वरदेवाः, अपरे च निरीश्वराः । ये च निरीश्वरास्तेषां नारा-
 यणो देवः । तेषामाचार्या विष्णुप्रतिष्ठाकारकाश्चैतन्यप्रभृति-
 ग्रन्थैरभिधीयन्ते । तेषां मतवन्तारः कपिलासुरिपञ्चशिखभार्ग-
 5 वोलूकादयः । ततः सांख्याः कापिला इत्यादिनामभिरभि-
 धीयन्ते । तथा कपिलस्य परमर्षिरिति द्वितीयं नाम, तेन
 तेषां पारमर्षा इत्यपि नाम ज्ञातव्यम् । वाराणस्यां तेषां
 प्राचुर्यम् । बहवो मासोपवासिका ब्राह्मणा अर्चिर्मागं विरुद्ध-
 १० धूममार्गान्तुगामिनः । सांख्यास्तु अर्चिर्मागान्तुगाः । तत एव
 ब्राह्मणा देवप्रिया यज्ञमार्गान्तुगाः । सांख्यास्तु हिंसाकृते-
 विरता अध्यात्मवादिनः । ते च स्वमतस्य महिमानमेवमा-
 मनन्ति । तदुक्तं माठरप्रान्ते ।

- इमं पिब लल खाद मोद नित्यं
 भुञ्ज्य च भोगान् यथाभिकामम् ।
 15 यदि विदितं ते कपिलमतं
 तत्प्राप्यसि मोक्षमौख्यमचिरेण ॥ १ ॥

शास्त्रान्तरे ऽप्युक्तं

- पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 शिखी मुण्डी जटौ वापि मुच्यते नात्र संग्रहः ॥ २ ॥
 20 अथ शास्त्रकारः सांख्यमतमुपदर्शयति ।

सांख्या निरीश्वराः केचित्केचिदीश्वरदेवताः ।

सर्वेषामपि तेषां स्यात्तत्त्वानां पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥

केचित्सांख्या निर्गत ईश्वरो येभ्यस्ते निरीश्वराः, केवलाध्या-
त्मैकमानिनः । केचिदीश्वरदेवताः, ईश्वरो देवता येषां ते
तथा । तेषां सर्वेषामपि निरीश्वराणां शेषराणां सोभयेषामपि
तत्त्वानां पञ्चविंशतिः स्यात् । सांख्यमते किञ्च दुःखत्रयाभि-
हतस्य पुरुषस्य तदुपघातहेतुस्तत्त्वजिज्ञासोत्पद्यते । आध्यात्मि- 5
कमाधिदैविकमाधिभौतिकं चेति दुःखत्रयम् । अत्राध्यात्मिकं
द्विविधं, शारीरं मानसं च । तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनि-
मित्तं यदुःखमात्मानं देहमधिकृत्य ज्वरातीक्षारादि समुत्पद्यते,
तच्छारीरम् । मानसं च कामक्रोधमोहमोहेष्यांविषयादर्शन-
निबन्धनम् । सर्वं चैतदाम्नारोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । 10
बाह्योपायसाध्यं दुःखं देहा, आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति ।
तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिमृगशरीरस्यपक्ष्मावरनिमित्तं, आ-
धिदैविकं यत्पराचमपचाद्यावेशहेतुकम् । अनेन दुःखत्रयेण
रजःपरिणामभेदेन बुद्धिवर्तिनाभिहतस्य प्राणिनस्तत्त्वानां
जिज्ञासा भवति दुःखविघाताय । तत्त्वानि च पञ्चविंशति- 15
भवन्ति ॥

अथ तत्त्वपञ्चविंशतिमेव विवचुरादौ सत्त्वादिगुणस्वरूप-
माह ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति ज्ञेयं तावद्गुणत्रयम् ।

प्रसादतापदैत्यादिकार्यलिङ्गं क्रमेण तत् ॥ ३५ ॥ 20

- तावच्छब्दः प्रकमे । तेषु पञ्चविंशतौ तत्त्वेषु सत्त्वं सुखल-
क्षणं, रजो दुःखलक्षणं, तमस्य मोहलक्षणमित्येवं प्रथमं ताव-
द्गुणत्रयं ज्ञेयम् । तस्य गुणत्रयस्य कानि लिङ्गानीत्याह ।
“प्रसाद” इत्यादि । तत्सत्त्वादिगुणत्रयं क्रमेण प्रसादतापदैव्यादि-
5 कार्यलिङ्गम् । प्रसादः प्रसन्नता, तापः संतापः, दैन्यं दीनव-
शनादिहेतुर्विषयता । इन्मे प्रसादतापदैव्यानि, तानि आदिः
प्रकारो येषां कार्याणि, तानि प्रसादतापदैव्यादीनि कार्याणि,
लिङ्गं नमकं पिङ्गं यस्य तत्प्रसादतापदैव्यादिकार्यलिङ्गम् ।
अयं भावः । प्रसादबुद्धिपाटवास्त्राघवप्रसवानभिष्वङ्गादेशप्रौत्या-
10 दयः कार्यं सत्त्वस्य लिङ्गम् । तापशोषभेदचक्षुषिततास्तम्बो-
द्देशाः कार्यं रजसो लिङ्गम् । दैन्यमोहमरणासादनवीभत्ताशा-
नामौरवादीनि कार्यं तमसो लिङ्गम् । एभिः कार्यैः सत्त्वादीनि
ज्ञायन्ते । तथाहि । शोके यः कश्चित्सुखमुपलभते स आर्जव-
मार्दवसत्यशौचद्वैतबुद्धिचमामुकम्पाप्रसादादिस्थानं भवति । तत्स-
15 त्तम् । यः कश्चिदुःखमुपलभते, स तदा द्वेषद्रोहमत्सरनिन्दावञ्चन-
वन्धवतापादिस्थानं भवति । तद्रजः । यः कश्चित्कदापि मोहं
लभते, सो ऽज्ञानमदालस्यभयदैव्याकर्मण्यतानास्तिकताविषा-
दीन्मादस्त्रप्रादिस्थानं भवति । तत्तम इति । सत्त्वादिभिश्च
परस्परपकारिभिस्त्रिभिरपि गुणैः सर्वं जगद्भावं विधत्ते ;
20 परमूर्ध्वलोके प्रायो देवेषु सत्त्वस्य वज्रलता, अधोलोके तिर्यचु
नारकेषु च तमोवज्रलता; नरेषु रजोवज्रलता, यदुःखप्राया
मानुष्या भवन्ति । यदुक्तम् [सांख्यकारिका ५४] ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्ये रजोविशालो ब्रह्मादिस्तम्बप्रथन्तः ॥ १ ॥

अत्र ब्रह्मादिस्तम्बप्रथन्त इति ब्रह्मादिप्रिशाचान्तो ऽष्टविधः
सर्ग इति ॥

एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते ।

5

प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका ॥ ३६ ॥

एतेषां सत्त्वादिगुणानां या समा तुल्यप्रमाणा अवस्था
अवस्थानं, सा सत्त्वादीनां समावस्थैव प्रकृतिरुच्यते । किलेति
पूर्ववार्तायाम् । सत्त्वरजस्तमसां गुणानां कश्चिद्देवादौ कश्चि-
दाधिक्ये ऽपि मिथः प्रमाणापेक्षया चयाणामपि समाभावस्था 10
प्रकृतिः कीर्त्यते इत्यर्थः । प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या, सा च
प्रकृतिः प्रधानमव्यक्तं चोच्यते नामान्तराभ्याम् । नित्यमप्रच्युतानु-
त्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं स्वरूपं यस्याः सा नित्यस्वरूपिका,
अविचलितस्वरूपेत्यर्थः । अत एव सानवयवासाधारण्यशब्दा-
स्पर्शारसस्वरूपागन्धाद्यथा चोच्यते । भौतिक्यसांख्या द्वात्मान- 15
मात्मानं प्रति पृथक् प्रधानं वदन्ति, उत्तरे तु सांख्याः
सर्वात्मस्वयेकं नित्यं प्रधानमिति प्रपञ्चाः ॥

प्रकृत्यात्मसंयोगात्सृष्टिर्जायते । अतः सृष्टिक्रममेवात्र ।

ततः संजायते बुद्धिर्महानिति यकोच्यते ।

अहंकारस्ततो ऽपि स्यात्तस्मात्षोडशको गणः ॥३७॥ 20

ततः प्रकृतेर्वृद्धिः संजायत उत्पद्यते, सा च गवादौ पुरो
 दृश्यमाने गौरेवायं नाशः, स्नाणुरेवायं न पुरुष इति विषय-
 निश्चयाध्वमयारूपा । महानिति यका प्रोच्यते महदाख्यया
 याभिधीयते । बुद्धेय तस्या अष्टौ रूपाणि । धर्मज्ञानवैराग्यै-
 5 श्वर्यरूपाणि चत्वारि सात्त्विकानि, अधर्मादीनि तु तत्प्रति-
 पक्षभूतानि चत्वारि तामसानौति । ततो ऽपि बुद्धेरप्यङ्कारः
 स्थादुत्पद्यते । स चाहं सुभगः, अहं दर्शनौघ इत्याद्यभिमान-
 रूपः । तस्मादहङ्कारात्षोडशको गण उत्पद्यते । षोडशसंख्या-
 मानमस्य षोडशको गणः समुदायः ॥

10 अथ षोडशसंख्यं गणं श्लोकद्वयेनाह ।

स्पर्शनं रसनं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं च पञ्चमम् ।

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्यत्र तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३८ ॥

पायूपस्थवचःपाणिपादास्थानि मनस्तथा ।

अन्यानि पञ्च रूपादितन्मात्राणीति षोडश ॥ ३९ ॥

15 युग्मम् ॥ स्पर्शनं त्वक्, रसनं जिह्वा, घ्राणं नासिका,
 चक्षुर्लोचनं, श्रोत्रं च श्रवणं पञ्चमम् । एतानि पञ्च बुद्धीन्द्रि-
 याण्यत्र षोडशके गणे भवन्ति । खं खं विषयं बुध्यन्त इति
 कृत्वेन्द्रियाण्येव बुद्धीन्द्रियाणि प्रोच्यन्ते । तथाहि । स्पर्शनं स्पर्श-
 विषयं बुध्यते, एवं रसनं रसं, घ्राणं गन्धं, चक्षु रूपं, श्रोत्रं च
 20 शब्दमिति । तथाशब्दः पञ्चेतिपदस्यानुकर्षणार्थः । पञ्चसंख्यानि

कर्मकारणत्वात्कर्मैन्द्रियाणि च कानि तानीत्याह । “पाद्यूपस्थ-
वचःपाणिपादास्थानि” । तत्र पाद्युर्गुदं, उपस्थः स्त्रीपुंश्चिह्न-
द्वयं, वचश्चेष्टोच्यतेऽनेनेति वचः, उरःकण्ठादिस्थानाष्टतया
वचनमुच्चारयति । पाणी पादौ च प्रसिद्धौ । एतैर्मलोत्सर्गसंभोग-
वचनादानचक्षणादीनि कर्माणि सिध्यन्तीति कर्मैन्द्रियाण्युच्यन्ते । 5
तथाशब्दः समुच्चये । एकादशं मनस्य, मनो हि बुद्धीन्द्रियमध्ये
बुद्धीन्द्रियं भवति, कर्मैन्द्रियमध्ये कर्मैन्द्रियम् । तच्च तत्कार्य-
मन्तरेणापि संकल्पवृत्तिः । तद्यथा । कश्चिद्वटुः शृणोति “ग्रामा-
न्तरे भोजनमस्ति” इति, तत्र तस्य संकल्पः स्यात् “तत्र
यास्यामि तत्र चाहं किं गुडदधिरूपं भोजनं लभ्यते तस्मिन्निधि 10
किं वा किमपि न” इत्येवंरूपं मन इति । तथाहंकारादन्यान्य-
पराणि रूपाणि तन्मात्राणि सूक्ष्मसंज्ञानि पश्योत्पद्यन्ते । तत्र
रूपतन्मात्रं शुक्लकृष्णादिरूपविशेषः, रसतन्मात्रं तिक्तादिरस-
विशेषः, गन्धतन्मात्रं सुरभ्यादिगन्धविशेषः, शब्दतन्मात्रं मधु-
रादिशब्दविशेषः, स्पर्शतन्मात्रं मृदुकठिनादिस्पर्शविशेषः । 15
इति षोडश । अयं षोडशको गण इत्यर्थः ॥

अथ तन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतान्युत्पद्यन्त इत्याह ।

रूपात्तेजो रसादापो गन्धाद्भूमिः स्वराब्जभः ।

स्पर्शाद्वायुस्तथैवं च पञ्चभ्यो भूतपञ्चकम् ॥ ४० ॥

रूपतन्मात्रात्सूक्ष्मसंज्ञात्तेजो, ऽग्निरुत्पद्यते, रसतन्मात्रादापो 20
जलानि जायन्ते, गन्धतन्मात्रात्पृथिवी समुत्पद्यते, स्वराब्ज-
भः

तन्मात्रादाकाशमुद्भवति, तथा स्थितन्मात्रादायुः प्रादुर्भवति ।
एवं च पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यो भूतपञ्चकं भवतीति ॥

एवं चतुर्विंशतितत्त्वरूपं निवेदितं सांख्यमते प्रधानम् ।
अन्यस्त्वकर्ता विगुणश्च भोक्ता तत्त्वं पुमान्नित्यचिदभ्युपेतः ॥

४१ ॥

८ एवममुक्तप्रकारेण सांख्यमते चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानम् । प्रकृतिर्महानङ्कारश्चेति चयं, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चैकं, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च भूतानि चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि रूपं स्वरूपं यस्य, तच्चतुर्विंशतितत्त्वरूपं प्रधानं प्रकृतिर्निवेदितम् । तथा शोक्तम् [सांख्यकारिका २२] ।

१० प्रकृतेर्महान्ततो ऽङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥ इति ॥
अथ प्रकृतिर्न विकारः, अनुत्पन्नत्वात् । बुद्ध्यादयश्च सप्त परेषां कारणतया प्रकृतयः, कार्यतया च विकृतय उच्यन्ते ।
षोडशकश्च गणो विकृतिरेव कार्यत्वात् । पुरुषस्तु न प्रकृतिर्न विकृतिः, अनुत्पादकत्वादनुत्पन्नत्वाच्च । तथा चेश्वरकृष्णः सांख्य-
सप्ततौ [२] ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ १ ॥ इति ॥

तथा महदादयः प्रकृतेर्विकारास्ते च व्यक्ताः सन्तः

२० पुनरव्यक्ता अपि भवन्तीति स्वरूपाद्बुद्ध्यन्त्यमित्यत्वात् । प्रकृति-

स्त्वविकृता नित्याभ्युपगम्यते । ततो न कदाचिदपि सा स्वरूप-
पाद्गम्यति । तथा च महदादिकस्य प्रकृतेश्च स्वरूपं सांख्यैरि-
त्यमूचे [सांख्यकारिका १०] ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं, विपरीतमव्यक्तम् ॥ ९ ॥ इति ॥ 5

तच्च हेतुमत्कारणवन्महदादिकं, अनित्यमित्युत्पत्तिधर्म-
कलादुद्धादेः, अव्यापीति प्रतिनियतं न सर्वगं, सक्रियमिति
सच क्रियाभिरध्यवसायादिभिर्वर्तत इति सक्रियं, अव्यापारं
संचरणक्रियावदिति यावत्, अनेकमिति त्रयोविंशतिभेदा-
त्मकं, आश्रितमित्यात्मोपकारकत्वेन प्रधानमवलम्ब्य स्थितं, 10
लिङ्गमिति यद्यस्मादुत्पत्तं तत्तस्मिन्नेव लयं लयं गच्छतीति
लिङ्गम् । तच्च भूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते, तन्मात्राणीन्द्रि-
याणि मनसाहंकारे, स च बुद्धौ, सा चाव्यक्ते, तच्चानुत्पाद्य-
त्वाच्च कश्चित्प्रलीयते । सावयवमिति शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकै-
रवयवैर्युक्तत्वात्, परतन्त्रमिति कारणापेक्षत्वादित्येवंरूपं 15
व्यक्तं महदादिकम् । अव्यक्तं तु प्रकृत्याख्यम् । एतद्विपरीत-
मिति । तच्च विपरीतता सुयोज्यैव । नवरं प्रधानं दिवि
भुव्यन्तरि च स सर्वत्र व्यापितया वर्तत इति व्यापितं तस्य,
तथाव्यक्तस्य व्यापकत्वेन संचरणरूपायाः क्रियाया अभावाच्चि-
क्रियत्वं च द्रष्टव्यमिति दिङ्मात्रमिदं दर्शितम् । विशेषव्याख्यानं 20
तु सांख्यसप्तत्यादेस्तच्छास्त्रादवसेयमिति ॥ अथ पञ्चविंशतितमं
पुरुषतत्त्वमाह “अन्यस्त्वकर्ता” इत्यादि । प्रकृतेश्चतुर्विंशतितत्त्व-

- रूपाया अन्यस्तु पृथग्भूतः, पुनरकर्ता विगुणो भोक्ता नित्यवि-
 दभ्युपेतश्च पुमान्पुरुषस्तत्त्वम् । तच्चात्मा विषयसुखादिकं तत्का-
 रणं पुण्यादिकर्म च न करोतीत्यकर्ता, आत्मनस्तृणमाच-
 कुञ्जीकरणे ऽप्यसमर्थत्वात् । कर्त्री तु प्रकृतिरेव, तस्याः प्रवृ-
 5 त्तिस्त्रिभावत्वात् । तथा विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः, सत्त्वादीनां
 प्रकृतिधर्मत्वादात्मनश्च तदभावात् । तथा भोक्ता अनुभविता ।
 भोक्तापि साक्षात् भोक्ता, किं तु प्रकृतिविकारभू-
 तायां शुभयसुखदर्पणाकारायां बुद्धौ संक्रान्तानां सुख-
 दुःखादीनां पुरुषः स्वात्मनि निर्मले प्रतिबिम्बोदयमात्रेण
 10 भोक्ता व्यपदिश्यते, बुद्ध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते इति
 वचनात् । यथा जपाकुसुमादिसन्निधानवशात्स्फटिके रक्त-
 तादि व्यपदिश्यते, तथा प्रकृत्युपधानवत्त्वासुखदुःखाद्यात्म-
 कानामर्थानां पुरुषस्य भोजकत्वं युक्तमेव व्यपदिश्यते ।
 वादमहार्णवो ऽप्याह । बुद्धिदर्पणसंक्रान्तमर्थप्रतिबिम्बकं
 15 द्वितीयदर्पणकत्वे पुंस्त्यारोहति; तदेव भोक्तृत्वमस्य, न
 लात्मनो विकारापत्तिरिति ॥

तथा चासुरिः ।

विविक्तेदृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः सूक्ष्मे यथा चन्द्रमसो ऽम्बसि ॥ १ ॥

- 20 वन्ध्यवासी त्वेवं भोगमाचष्टे ।

पुरुषो ऽविकृतात्मैव स्वनिर्भासमचेतनम् ।

मनः करोति साक्षिध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥ २ ॥ इति ॥

तथा नित्या या चिचेतना तथाभ्युपेतः । एतेन पुरुषस्य
 चैतन्यमेव स्वरूपं, न तु ज्ञानं, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वादित्यावेदि-
 तं द्रष्टव्यम् । केवलमात्मा स्वं बुद्धेरव्यतिरिक्तमभिमन्यते ।
 सुखदुःखादयस्य विषया इन्द्रियद्वारेण बुद्धौ संक्रामन्ति, बुद्धि-
 स्रोभयसुखदर्पणाकारा, ततस्तस्यां चैतन्यशक्तिः प्रतिबिम्बते, 5
 ततः सुख्यहं दुःख्यहं ज्ञाताहमित्युपचर्यते । आह च पतञ्जलिः ।
 “शुद्धो ऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदा-
 त्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते” इति । बुद्धिश्चाचेतनापि
 चिच्छक्तिसन्निधानाच्चेतनावतीवावभासते” इति । पुमानित्यत्र
 जात्यपेक्षयैकवचनम् । तेनात्मानेकोऽभ्युपगन्तव्यः, अन्वयमरण- 10
 करणानां नियमदर्शनाद्भूर्मादिप्रवृत्तिनानात्वाच्च । ते च
 सर्वेऽप्यात्मानः सर्वगता नित्याश्चावसेयाः । उक्तं च ।

अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिस्तदर्शने ॥ इति ॥

॥ तत्त्वानुपसंहरन्नाह ।

15

पञ्चविंशतितत्त्वानि संख्ययैवं भवन्ति च ।

प्रधाननरयोश्चात्र वृत्तिः पञ्चमन्थयोरिव ॥ ४२ ॥

चकारो भिन्नक्रमः, एवं च संख्यया पञ्चविंशतितत्त्वानि
 भवन्ति । ननु प्रकृतिपुरुषावुभावपि सर्वगतौ मिथःसंयुक्तौ कथं
 वर्तन्ते इत्याशङ्क्याह । प्रधानेत्यादि । प्रधानपुरुषयोश्चात्र विश्वे 20
 पञ्चमन्थयोरिव वृत्तिर्वर्तनम् । यथा कश्चिदन्धः सार्येन समं

- पाटलिपुत्रनगरं प्रस्थितः, स सार्धस्यौरैरभिहतः । अन्धस्तत्रैव
 रहित इतश्चेतस्य धावन् वनान्तरस्थेन पङ्कना दृष्टोऽभिहितस्य
 “भो भो अन्ध मा भेषीः, अहं पङ्कगमनादिक्रियाविकलत्वे-
 नाक्रियस्युभ्यां सर्वं पश्यन्नस्मि, त्वं तु गमनादिक्रियावान्न
 5 पश्यसि” । अन्धेनोचे । “रुचिरमिदम् । अहं भवन्तं स्कन्धे
 करिष्यामि । एवमावयोर्वर्तनमस्तु” इति । ततोऽन्धेन पङ्कद्रष्टृ-
 त्वगुणेन स्वं स्कन्धमधिरोपितो नगरं प्राप्य नाटकादिकं पश्यन्
 गौतादिकं चेन्द्रियविषयमन्यमप्युपलभमानो यथा मोदते, तथा
 पङ्ककल्पः शुद्धचैतन्यस्वरूपः पुरुषोऽप्यन्धकल्पां जडां प्रकृतिं
 10 सक्रियामाश्रितो बुद्ध्यवसितं शब्दादिकं स्वात्मनि प्रति-
 विम्बितं चेतयमानो मोदते, मोदमानस्य प्रकृतिं सुखस्वभावां
 मोहान्मन्यमानः संसारमधिवसति ॥

तर्हि तस्य कथं मुक्तिः स्यादित्याह ।

- प्रकृतिवियोगो मोक्षः पुरुषस्य बतैतदन्तरज्ञानात् ।
 15 मानचितयं चात्र प्रत्यक्षं लैङ्गिकं शाब्दम् ॥ ४३ ॥

बतेति पृच्छकानामामन्त्रणे । एतयोः प्रकृतिपुरुषयोर्यद-
 न्तरं विवेकस्तस्य ज्ञानात्पुरुषस्य यः प्रकृतेर्वियोगो भवति, स
 मोक्षः । तथाहि ।

शुद्धचैतन्यरूपोऽयं पुरुषः परमार्थतः ।

- 20 प्रकृत्यन्तरमज्ञात्वा मोहात्संसारमाश्रितः ॥ १ ॥

ततः प्रकृतेः सुखदुःखमोहस्वभावाया यावन्न विवेकेन पश्यन्,

तावन्न मोक्षः, प्रकृतेर्विवेकदर्शने तु प्रवृत्तेरुपरतायां प्रवृत्तौ
पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष इति । मोक्षस्य बन्धविच्छेदा-
द्भवति । बन्धस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिण्यभेदात्त्रिविधः । तथाहि ।
प्रकृतावात्मज्ञानाद्ये प्रकृतिसुपासते, तेषां प्राकृतिको बन्धः ।
ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहंकारबुद्धीः पुरुषबुद्धोपासते, तेषां 5
वैकारिकः । दृष्टापूर्ते दाक्षिणः । पुरुषतत्त्वानभिज्ञो दृष्टापूर्त-
कारौ कामोपहतमना बध्यत इति ।

दृष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं

नान्यच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेन भूत्वा 10

इमं लोकं शीनतरं वा विगच्छन्ति ॥ इति ॥

बन्धाच्च प्रेत्यसंसरणरूपः संसारः प्रवर्तते । सांख्यमते च
पुरुषस्य प्रकृतिविहृत्यनात्मकस्य न बन्धमोक्षसंसाराः, किं तु
प्रकृतेरेव । तथा च कापिलाः ।

तस्माच्च बध्यते नैव मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । 15

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ इति ।

नवरममी बन्धमोक्षसंसाराः पुरुष उपचर्यन्ते । यथा
जयपराजयौ मृत्युगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते तत्फलस्य कोशला-
भादेः स्वामिनि संबन्धात्, तथा भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयो-
रपि विवेकापहान्पुरुषे संबन्ध इति ॥ 20

अथ प्रमाणस्य सामान्यलक्षणमुच्यते । अर्थोपलब्धिहेतुः
प्रमाणमिति ॥ अथोत्तरार्धं मानचित्तयं च प्रमाणचित्तयं च,

अत्र सांख्यमते । किं तदित्याह । प्रत्यचं प्रतीतं, लिङ्गमनुमानं, शाब्दं चागमः । चकारोऽत्रापि संबन्धनीयः । तत्र प्रत्यक्षलक्षण-माख्यायते । ओचादिवृत्तिरविकल्पिका प्रत्यक्षमिति ।

- ओचं लक्ष् चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी । इति ।
- 5 ओचादीनौन्द्रियाणि, तेषां वृत्तिवर्तनं परिणाम इति यावत्, इन्द्रियाण्येव विषयाकारपरिणतानि प्रत्यक्षमिति हि तेषां सिद्धान्तः । अविकल्पिका नामजात्यादिकल्पनारहिता शास्त्रमताध्यक्षवशाख्येति । ईश्वरकृष्णसु “प्रतिनियताध्यवसायः ओचादिसमुत्पयोऽध्यक्षम्” इति प्राह ॥ अनुमानस्य त्विदं लक्ष-
10 णम् । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्भूतं चेति त्रिविधमनुमानमिति । तत्र ननुव्रतिदर्शनादुपरिवृष्टो देव इत्यनुमीयते यत्तत्पूर्ववत् । तथा समुद्रोदकबिन्दुप्राग्गनाच्छेषं जलं चारमनुमानेन ज्ञायते । तथा स्यास्यां सिक्थैकचक्षुष्यनाच्छेषमक्षं एकमपक्षं वा ज्ञायते तत्क्षेपवत् । यत्सामान्यतोद्भूतं तस्मिन्लिङ्गिपूर्वकम् । यथा
15 त्रिदण्डदर्शनाद्वृष्टोऽपि लिङ्गी परित्राजकोऽस्तीत्यवगम्यते । इति त्रिविधम् । अथवा तस्मिन्लिङ्गिपूर्वकमित्येवानुमानलक्षणं सांख्यैः समाख्यायते ॥ शाब्दं त्वाप्तश्रुतिवचनम् । आप्ता रागद्वेषादि-रहिता ब्रह्मपुनत्कुमारादयः । श्रुतिर्वेदः । तेषां वचनं शाब्दम् ॥

- अत्रानुक्तमपि किञ्चिदुच्यते । सिद्ध्यतिर्विषयपरिच्छेदशून्या
20 नार्थं जानाति । बुद्धिश्च जडा न चेतयते । सन्निधानात्तयो-
रन्यथाप्रतिभासनम् । प्रकृत्यात्मसंयोगात्सृष्टिरूपजायते । प्रकृति-
विकारस्वरूपं कर्म । तथा चैगुणरूपं सामान्यम् । प्रमाण-

विषयस्तान्त्रिक इति । अत्र च यो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । ततः
स्वार्थे षोऽनन्तादेरिति षः, यथा च यो लोकास्तेलोकं
षड्गुणाः षड्गुणम् । ततस्तैगुणं रूपं स्वभावो यस्य सामान्यस्य,
तत् तैगुणरूपमिति । प्रमाणस्य च फलमित्यम् । पूर्वं पूर्वं
प्रमाणमुत्तरं तु फलमिति ॥ तथा कारणे कार्यं सदेवोत्पद्यते 5
ऽसदकरणादिभ्यो हेतुभ्यः । तदुक्तम् (सांख्यकारिका ८) ।

असदकरणादुपादानप्रवृत्तात्सर्वसंभवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥ इति ॥

अत्र सर्वसंभवाभावादिति । यद्यसत्कार्यं स्यात्तदा सर्वं सर्वत्र
भवेत् । ततश्च दृष्टादिभ्योऽपि सुवर्णादीनि भवेयुः । न च 10
भवन्ति । तस्मात्कारणे कार्यं सदेव । तथा द्रव्याण्येव केवलानि
सन्ति, न पुनरुत्पत्तिविपत्तिधर्माणः पर्यायाः केऽपि, आविर्भाव-
तिरोभावमात्रत्वात्तेषामिति ॥

सांख्यानां तर्कघन्याः षष्टितन्त्रोद्धाररूपं, माठरभाष्यं, सांख्य-
सप्ततिनामकं, तत्त्वकौमुदी गौडपादं, आचयेतन्त्रं चेत्यादयः ॥ 15

सांख्यमतमुपसंजिहीर्षन्नुत्तरत्र जैनमतमभिधित्सन्नाह

एवं सांख्यमतस्यापि समासो गदितोऽधुना ।

जैनदर्शनसंक्षेपः कथ्यते सुविचारवान् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तविधिना सांख्यमतस्यापि न केवलं बौद्धनैयायि-
कयोरित्यपिशब्दार्थः । समासः संक्षेपोऽधुना गदितः । जैन- 20
दर्शनसंक्षेपः कथ्यते । कथंभूतः । सुविचारवान् । सुष्ठु सर्व-

प्रमाणेरबाधितस्वरूपत्वेन शोभना विचाराः सुविचारास्ते विद्यन्ते
यस्य स सुविचारवान्, न पुनरविचारितरमणीयविचारवा-
निति । अनेनापरदर्शनान्यविचारितरमणीयानीत्यावेदितं मन-
व्यम् । यदुक्तं परैरेव ।

5 पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदस्थिकिञ्चितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥१॥

परैर्हि दोषसंभावनयैव स्वमतविचारणा नाद्रियते । यत
उक्तम् ।

अस्ति वक्तव्यता काचित्तेनेदं न विचार्यते ।

10 निर्दोषं काञ्चनं चेत्स्यात्परीक्षाया बिभेति किम् ॥१॥ इति ।

अत एव जैना जिनमतस्य निर्दूषणतया परीक्षातो निर्भीका
एवमुपदिशन्ति । सर्वथा षड्दर्शनपक्षपातं परित्यज्य माध्यस्थ्येनैव
युक्तिगतैः सर्वदर्शनानि पुनः पुनर्विचारणीयानि, तेषु च यदेव
दर्शनं युक्तियुक्तयावभासते यत्र च पूर्वापरविरोधगन्धीऽपि

15 नेच्छते, तदेव विशारदैरादरणीयं नापरमिति । तथा चोक्तम् ।

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।

युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥१॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिक्रमकमलो-
पजीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयवृत्तौ सांख्यमतरहस्यप्रकाशनो नाम तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थो ऽधिकारः ।

अथादौ जैनमते लिङ्गवेषाचारादि प्रोच्यते । जैना
द्विविधाः श्वेताम्बरा दिगम्बराश्च । तत्र श्वेताम्बराणां रजोहरण-
मुखवस्त्रिकालोचादिलिङ्गं, चोलपट्टकल्पादिको वेषः । पञ्च
समितयस्त्रिस्तस्य गुप्तयस्त्रेषामाचारः ।

ईर्याभाषेष्णादाननिषेपोत्तर्गसंज्ञिकः ।

5

पञ्चाङ्गः समितोस्त्रिस्तो गुप्तीस्त्रियोगनिषदात् ॥१॥

इति वचनात् । अहिंसासत्यास्तेयब्रह्माकिंचन्यवान् क्रोधा-
दिविजयी दान्तेन्द्रियो निर्यन्थो गुरुः । माधुकर्था वृत्त्या नव-
कोटीविशुद्धस्तेषां नित्यमाहारः । संयमनिर्वाहार्यमेव वस्त्र-
पाचादिधारणम् । वन्द्यमाना धर्मलाभमाचक्षते ।

10

दिगम्बराः पुनर्नाग्न्यलिङ्गाः पाणिपाचाश्च । ते चतुर्धा
काष्ठासङ्ग-मूलसङ्ग-माथुरसङ्ग-गोप्यसङ्ग-भेदात् । काष्ठासङ्गे चम-
रीवालैः पिच्छिका, मूलसङ्गे माथूरपिच्छैः पिच्छिका, माथुर-
सङ्गे मूलतोऽपि पिच्छिका नादृता, गोप्या मथूरपिच्छिका ।
आद्यास्त्रयोऽपि सङ्गा वन्द्यमाना धर्मवृद्धिं भणन्ति, स्त्रीणां 15
भुक्तिं केवलानां भुक्तिं सद्गतस्यापि सचीवरस्य भुक्तिं च न
मन्वते, गोप्यास्तु वन्द्यमाना धर्मलाभं भणन्ति, स्त्रीणां भुक्तिं
केवलानां भुक्तिं च मन्वन्ते । गोप्या थापनीया इत्यप्युच्यन्ते ॥

सर्वेषां च भिचाटने भोजने च द्वाविंशदन्तराया मलाश्च
चतुर्दश वर्जनीयाः । शेषमाचारे गुरौ च देवे च सर्वं श्वेता-
म्बरसुखम् । नास्ति तेषां मिथः शास्त्रेषु तर्केषु परो भेदः ।

अथ देवस्य लक्षणमाह ।

5 जिनेन्द्रो देवता तत्र रागद्वेषविवर्जितः ।

हतमोहमहामलः केवलज्ञानदर्शनः ॥ ४५ ॥

सुरासुरेन्द्रसंपूज्यः सद्भूतार्थप्रकाशकः ।

कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा संप्राप्तः परमं पदम् ॥ ४६ ॥

तत्र जैनमते । जयन्ति रागादीनिति जिनाः सामान्य-
10 केवलिनः । तेषामिन्द्रस्तादृशासदृशचतुस्त्रिंशदतिशयसनाथपर-
मैश्वर्यसमन्वितः स्वामी जिनेन्द्रो देवता देवः कृत्स्नकर्मक्षयं कृत्वा
परमं पदं संप्राप्त इति संबन्धः । कीदृशः स इत्याह । राग-
द्वेषविवर्जितः । मायालोभौ रागः, क्रोधमानौ द्वेषः । राग-
द्वेषाभ्यां विशेषेण पुनः पुनरभावेन वर्जितो रहितो रागद्वेष-
15 विवर्जितो वीतराग इत्यर्थः । रागद्वेषौ हि दुर्जयौ दुरन्तभव-
संप्राप्तहेतुतया च मुक्तिप्रतिरोधकौ समये प्रसिद्धौ । यदाह ।

को दुःखं पाविज्जा कस्स

य सुखेहि विन्दशो ऊज्जा ।

को य न लभिज्ज सुखं

रागद्वेषा जइ न ऊज्जा ॥१॥ इति ॥

ततस्तयोर्विच्छेद उक्तः । तथा हतमोहमहामलः । मोहनौय-
कर्मेदयाद्विंसाद्यात्मकशास्त्रेभ्योऽपि सुक्तिकांचणादिव्यामोहो
मोहः । स एव सकलजगदुर्जयत्वेन महामल इव महामलः ।
हतो मोहमहामलो येन स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन
देवस्थापायापगमातिशयो व्यञ्जितो द्रष्टव्यः, तथा रागद्वेष- 5
महामोहरहितोऽर्हन्नेव देव इति ज्ञापितं च । यदुक्तम् ।

रागोऽङ्गनासंगमतोऽनुमेयो

द्वेषः द्विषद्धारणहेतिगम्यः ।

मोहः कुटुत्तागमदोषसाध्यो

नो यस्य देवः स स चैवमर्हन् ॥१॥ इति ॥ 10

तथा केवले अन्यज्ञानानपेक्षलेनासहाये संपूर्णे वा ज्ञानदर्शने
यस्य स तथा । केवलज्ञानकेवलदर्शनात्मको हि भगवान् ।
करतलकलितामलकफलवद्व्यपर्थायात्मकं निखिलमनवरतं
जगत्स्वरूपं जानाति पश्यति चेति केवलज्ञानदर्शने यस्य स
तथा । केवलज्ञानदर्शन इति पदं साभिप्रायम् । कदाचन हि 15
प्रथमं दर्शनमुत्पद्यते ततो ज्ञानं, केवलिनस्त्वादौ ज्ञानं ततो
दर्शनमिति । तत्र सामान्यविशेषात्मके सर्वस्मिन्प्रमेये वस्तुनि
सामान्यस्योपसर्जनैभावेन विशेषाणां च प्रधानभावेन यद्वाहकं
तज्ज्ञानम् । विशेषाणामुपसर्जनैभावेन सामान्यस्य च प्राधान्येन
यद्वाहकं तद्दर्शनम् । एतेन विशेषणेन ज्ञानातिशयः साक्षादुक्तो- 20
ऽवगन्तव्यः ॥ तथा सुराः सर्वे देवाः, असुराश्च दैत्याः । सुर-
शब्देनासुराणां संग्रहणेऽपि पृथगुपादानं लोकरूढ्या ज्ञातव्यम् ।

- लोको हि देवेभ्यो दानवांस्तद्विपक्षत्वेन पृथग्निर्दिशतीति । तेषा-
 मिन्द्राः स्वामिनस्तेषां तैर्वा संपूज्योऽभ्यर्चनीयः । तादृशैरपि
 पूज्यस्य मानवतिर्यक्स्वरकिन्नरादिनिकरसेव्यत्वमानुषज्जिक-
 मिति । अनेन पूजातिशय उक्तः ॥ तथा सङ्गता यथावस्थिता
 5 येऽर्था जीवादयः पदार्थास्तेषां प्रकाशक उपदेशकः । अनेन
 वचनातिशय ऊचानः ॥ तथा कृत्स्नानि संपूर्णानि घात्यघातीनि
 कर्माणि ज्ञानावरणादीनि, तेषां ज्ञयः सर्वथा प्रलयः । तं
 कृत्वा परमं पदं सिद्धिं संप्राप्तः । एतेन कृत्स्नकर्मचयलक्षणा
 सिद्धावस्थाभिदधे । अपरे सुगतादयो मोक्षमवाप्स्यापि तीर्थ-
 10 निकारादिसंभवे भूयो भवमवतरन्ति । यदाह्वये ।

ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयोऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति ।

न ते परमार्थतो मोक्षगतिभाजः, कर्मचयाभावात् । न हि
 तत्त्वतः कर्मचये पुनर्भवावतारः । यदुक्तम् ।

- 15 दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाकुरः ।

कर्मबीजे तथा दग्धे न रोहति भवाकुरः ॥

उक्तं च श्रीसिद्धसेनदिवाकरपादैरपि भवाभिगामुकानां
 प्रबलसोहविजृम्भितम् ।

दग्धेन्धनः पुनरुपैति भवं प्रमथ्य

- 20 निर्वाणमण्यन्वधारितभौरनिष्ठम् ।

मुक्तः स्वयं कृततनुश्च परार्थशूर-

स्वच्छासनप्रतिद्विधे मोक्षराज्यम् ॥

इत्यलं विस्तरेण । तदेवमेभिश्चतुर्भिरतिशयैः स नाथो
सुक्तश्च यो देवो भवति, स एव देवत्वेन अयणीयः, स एव स
परां सिद्धिं प्राप्नोति, न पुनरितरः परागो भवेऽवतारवांश्च
देव इत्यावेदितं मन्तव्यम् ॥

ननु मा भूत्सुगतादिको देवः, जगत्स्रष्टा त्वीश्वरः 5
किमिति नाङ्गीक्रियते । तत्साधकप्रमाणाभावादिति ब्रूमः ।
अथाख्येव तत्साधकं प्रमाणम् । चित्यादिकं बुद्धिमत्कर्तृकं, कार्य-
त्वात्, घटादिवत् । न चायमसिद्धो हेतुः, चित्यादेः सावयवत्वेन
कार्यत्वप्रसिद्धेः । तथाहि । उर्वीपर्वततवादिनां सर्वं कार्यं,
सावयवत्वात्, घटवत् । नापि विरुद्धः, निश्चितकर्तृके घटादौ 10
कार्यत्वदर्शनात् । नाप्यनैकान्तिकः, निश्चिताकर्तृकेभ्यो व्योमादे-
दिभ्यो व्यावर्तमानत्वात् । नापि कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यचागमा-
बाधितविषयत्वात् । न च वाच्यं “घटकत्रादिदृष्टान्तदृष्टासर्व-
ज्ञत्वासर्वगतत्वकर्तृत्वादिधर्मानुरोधेन सर्वज्ञादिविशेषणविशिष्ट-
साध्यविपर्ययसाधनादिरुद्धो हेतुर्दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पो घटादौ 15
तथाभूतबुद्धिमतो ऽभावात्” इति, यतः साध्यसाधनयोर्विशेषेण
व्याप्नोति गृह्यमाणयां सकलानुमानोच्छेदप्रसक्तिः, किं तु सामान्ये-
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां हि व्याप्तिरवधार्यते । तौ चानन्याद्व्यभि-
चाराच्च विशेषेषु गृहीतुं न शक्यौ । तेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रेण
कार्यत्वस्य व्याप्तिः प्रत्येतव्या, न शरीरित्वादिना । न खलु कर्तृत्व- 20
सामर्थ्यां शरीरमुपयुज्यते, तद्व्यतिरेकेणापि ज्ञानेच्छाप्रयत्ना-
न्वयेन च शरीरकरणे कर्तृत्वोपलब्धात् । अकिञ्चित्करस्यापि

- सहचरत्वमात्रेण कारणत्वे वक्षिष्येन्नित्यस्यापि धूमं प्रति कारणत्व-
 प्रसङ्गः स्यात् । विद्यमानेऽपि हि शरीरे ज्ञानादीनां समस्तानां
 व्यस्तानां वाभावे कुलालादावपि कर्तृत्वं नोपलभ्यते । प्रथमं हि
 कार्योत्पादककारणकलापज्ञानं, ततः करणेच्छा, ततः प्रयत्नः,
 5 ततः फलनिष्पत्तिरित्यमोषां त्रयाणां समुदितानामेव कार्य-
 कर्तृत्वे सर्वत्राद्यभिचारः । सर्वज्ञता चास्याखिलकार्यकर्तृत्वात्सिद्धा ।
 प्रयोगोऽत्र । ईश्वरः सर्वज्ञोऽखिलचित्यादिकार्यकर्तृत्वात् । यो
 हि यस्य कर्ता स तदुपादानाद्यभिज्ञः, यथा घटोत्पादकः
 कुलालो मृत्पिण्डाद्यभिज्ञः । जगतः कर्ता चायम् । तस्मात्सर्वज्ञ
 10 इति । उपादानं हि जगतः पार्थिवायतैजसवायवीयलक्षणा-
 द्यतुर्विधाः परमाणवः, निमित्तकारणमदृष्टादि, भोक्तात्मा,
 भोग्यं तन्वादि । न चैतदनभिज्ञस्य चित्यादौ कर्तृत्वं संभव-
 त्यस्मदादिवत् । ते च तदीयज्ञानादयो नित्याः, कुलालादि-
 ज्ञानादिभ्यो विलक्षणत्वात् । एकत्वं च चित्यादिकर्तुरनेक-
 15 कर्तृणामेकाधिष्ठाननियमितानां प्रवृत्त्युपपत्तेः सिद्धम् । प्रसिद्धा
 हि स्थपत्यादीनामेकसूत्रधारपरतन्त्राणां महाप्रासादादिकार्य-
 करणे प्रवृत्तिः । न च “ईश्वरस्यैकरूपत्वे नित्यत्वे च कार्याणां
 कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरुध्यते” इति वाच्यं, कादाचित्क-
 विचित्रसहकारिलाभेन कार्याणां कादाचित्कत्ववैचित्र्यसिद्धौ
 20 विरोधासंभवात् । ननु चित्यादेर्बुद्धिमद्वेतुकत्वेऽक्रियादर्शिनोऽपि
 जोर्णकूपादिष्विव कृतबुद्धिरुत्पद्यते, न चात्र सा उत्पद्यमाना
 दृष्टा ; अतो दृष्टान्तदृष्टस्य हेतोर्धर्मिण्यभावादसिद्धत्वम् ।

तदप्युक्तं, यतः प्रामाणिकमितरं वापेक्ष्येदमुच्यते । यदीतरं,
तर्हि धूमादावप्यसिद्धत्वानुषङ्गः । प्रामाणिकस्य तु नासिद्धत्वं,
कार्यत्वस्य बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वेन प्रतिपन्नाविनाभावस्य चित्तादौ
प्रसिद्धेः, पर्वतादौ धूमादिवत् । न च यावन्तः पदार्थाः
कृतकाः, तावन्तः कृतबुद्धिमात्मन्याविर्भावयन्तीति नियमोऽस्ति, 5
स्वातप्रतिपूरितायां भुव्यक्रियादर्शिनः कृतबुद्ध्युत्पादाभावात् ।
किं च बुद्धिमत्कारणभावो ऽत्रानुपलब्धितो भवता प्रसाध्यते ।
एतच्चायुक्तं, दृश्यानुपलब्धेरेवाभावसाधकलोपपत्तेः । न चेयमत्र
संभवति, जगत्कर्तुरदृश्यात् । अनुपलब्धस्य चाभावसाध्यत्वे
पिशाचादेरपि तत्प्रसक्तिः स्यादिति ॥ 10

अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावत् चित्तादेर्बुद्धिमद्भेद-
कलसिद्धये कार्यत्वसाधनमुक्तं, तत् किं सावयवत्वं १ प्रागसतः
स्वकारणसत्तासमवायः २ कृतमिति-प्रत्ययविषयत्वं ३ विका-
रित्वं ४ वा स्यात् ॥ यदि सावयवत्वं, तदेदमपि किमवयवेषु वर्त-
मानत्वं १ अवयवैरारम्भमाणत्वं २ प्रदेशवत्त्वं ३ सावयवमिति- 15
बुद्धिविषयत्वं ४ वा । तत्राद्यपचेऽवयवसामान्येनानैकान्तिको ऽयं
हेतुः, तद्वयवेषु वर्तमानमपि निरवयवमकार्यं च प्रोच्यते ।
द्वितीयपचे तु साध्यसमो हेतुः । यथैव हि चित्तादेः कार्यत्वं साध्यं,
एवं परमाणाद्यवयवारम्भत्वमपि । तृतीयोऽप्याकाशेनानैकान्तिकः,
तस्य प्रदेशवत्त्वेऽयकार्यत्वात् । प्रसाधयिष्यते चायतोऽस्य प्रदेश- 20
वत्त्वम् । चतुर्थकचायामपि तेनैवानैकान्तो न चास्य निरवयवत्वं,
व्यापित्वविरोधात्परमाणुवत् ॥१॥ नापि प्रागसतः स्वकारणसत्ता-

समवायः कार्यत्वं, तस्य नित्यत्वेन तल्लक्षणायोगात् । तल्लक्षणे
वा कार्यस्यापि चित्वादेस्तद्वित्यत्वानुषङ्गात्, कस्य बुद्धिमद्हेतु-
कत्वं साध्यते । किं च योगिनामशेषकर्मचये पक्षान्तःपातिन्य-
प्रवृत्तत्वेन भागामिद्धोऽयं हेतुः, तत्प्रचयस्य प्रध्वंसाभावरूपत्वेन

5 सत्तास्वकारणसमवाययोरभावात् ॥२॥ हतमिति-प्रत्ययविषय-
त्वमपि न कार्यत्वं, खननोत्प्रेक्षणादिना हतमाकाशमित्य-
कार्येऽप्याकाशे वर्तमानत्वेनानैकान्तिकत्वात् ॥३॥ विकारित्व-

स्यापि कार्यत्वे महेश्वरस्यापि कार्यत्वानुषङ्गः, सतो वस्तुनो
ऽन्यथाभावो हि विकारित्वम् । तच्चेष्टरस्याप्यसौत्यस्यापरबुद्धि-

10 मद्हेतुकत्वप्रसङ्गादनवस्था स्यात्, अविकारित्वे चास्य कार्यकारित्व-
मतिदुर्घटमिति ॥४॥

कार्यस्वरूपस्य विचार्यमाणस्यानुपपद्यमानत्वादसिद्धः कार्य-
त्वादित्ययं हेतुः । किं च । कादाचित्कं वस्तु लोके कार्यत्वेन प्रसि-
द्धम् । जगतस्तु महेश्वरवत्सदासत्त्वात्कथं कार्यत्वम् । तदन्तर्गत-

15 तद्वद्वणादीनां कार्यत्वान्तस्यापि कार्यत्वे महेश्वरान्तर्गतानां बुद्ध्या-
दीनां परमाण्वाद्यन्तर्गतानां पाकजरूपादीनां च कार्यत्वात्, महेश्व-
रादेरपि कथ्यत्वानुषङ्गः । तथा चास्याप्यपरबुद्धिमद्हेतुककल्प-
नायामनवस्थापसिद्धान्तश्चानुषज्येते । अस्तु वा यथा कथंचिज्ज-
गतः कार्यत्वं, तथापि कार्यमात्रमिह हेतुत्वेन विवक्षितं तद्वि-

20 शेषो वा । यद्याद्यः, तर्हि न ततो बुद्धिमत्कर्तृविशेषसिद्धिः,
तेन समं व्याप्यसिद्धेः । किं तु कर्तृसामान्यस्य, तथा च हेतौ-
रकिंचित्करत्वं साध्यविरुद्धसाधनाद्विरुद्धत्वं वा । ततः कार्यत्वं

कृतबुद्ध्युत्पादकम् । बुद्धिमत्कर्तुर्गमकं न सर्वम् । साहचर्यमात्रेण
च गमकत्वे बाष्पादेरप्यग्निं प्रति गमकत्वप्रसङ्गः, महेश्वरं प्रत्या-
त्मत्वादेः सादृश्यात्संसारित्वकिञ्चिज्ज्ञत्वाखिलजगदकर्तृत्वानुमाप-
कानुषङ्गः, तुल्याच्चेपसमाधानत्वात् । ततो बाष्पधूमयोः केनचिदं-
शेन सास्येऽपि यथा कुतश्चिद्विशेषाद्भूमोऽग्निं गमयति न बाष्पादिः, 5
तथा चित्यादीतरकार्यत्वयोरपि कश्चिद्विशेषोऽभ्युपगम्यः ॥

अथ द्वितीयः, तर्हि हेतोरसिद्धत्वं कार्यविशेषस्याभावाद्भावे
वा जीर्णकूपप्राप्तादादिवदक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्व-
प्रसङ्गः । समारोपाच्चेति चेत्, सोऽप्युभयत्राविशेषतः किं न स्यात्,
उभयत्र कर्तुरतीन्द्रियत्वाविशेषात् ॥ अथ प्रामाणिकस्यास्येवाच 10
कृतबुद्धिः, ननु कथं तस्य तत्र कृतत्वावगमोऽनेनानुमानेनानुमा-
नान्तरेण वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । तथाहि । सिद्धविशेषणाद्वे-
तोरस्योत्थानं, तदुत्थाने च हेतोर्विशेषणसिद्धिरिति । द्वितीय-
पक्षेऽनुमानान्तरस्यापि सविशेषणहेतोरेवोत्थानम् । तत्राप्यनुमाना-
न्तरात्तत्सिद्धावनवस्था । तत्र कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशेषणसिद्धिः । 15
तस्या च विशेषणसिद्धत्वं हेतोः । यदुच्यते “स्वातप्रतिपूरित-
भूनिदर्शनेन कृतकानामात्मनि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वनियमाभावः”
इति तदप्यसत्, तत्राकृचिमभूभागादिसाहचर्यस्य तदनुत्पादकस्य
सद्भावात्तदनुत्पादकस्योपपत्तेः । न च चित्यादावप्यकृचिमसंस्थान-
साहचर्यमस्ति, येनाकृचिमत्वबुद्धिरुत्पद्यते, तस्यैवानभ्युपगमात्, अभ्यु- 20
पगमे आपसिद्धान्तप्रसक्तिः स्यादिति । कृतबुद्ध्युत्पादकत्वरूपविशे-
षणसिद्धेर्विशेषणसिद्धत्वं हेतोः । सिध्यतु वा, तथाप्यसौ विरुद्धः

- घटादाविव शरीरादिविशिष्टस्यैव बुद्धिमत्कर्तुरत्र प्रसाधनात् ।
 नन्वेवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यान्वेषणे सर्वत्र हेतुनामनुपपत्तिरिति
 चेत् । न, धूमाद्यनुमाने महानसेतरसाधारणस्याग्नेः प्रतिपत्तेः ।
 अत्राप्येवं बुद्धिमत्सामान्यप्रसिद्धेर्न विरुद्धत्वमित्यप्युक्तं, दृश्यविशे-
 5 साधारणस्यैव तत्सामान्यस्य कार्यत्वहेतोः प्रसिद्धेर्नादृश्यविशेषाधारस्य,
 तस्य स्वप्नेऽप्यप्रतीतेः, खरविषाणाधारतत्सामान्यवत् । ततो यादृ-
 शात्कारणाद्यादृशं कार्यमुपलब्धं तादृशादेव तादृशमनुमातव्यं, यथा
 यावद्बुद्धिमात्राकादङ्गेर्यावद्बुद्धिमात्रकस्य धूमस्योत्पत्तिः सुदृढप्रमाणा-
 त्प्रतिपन्ना तादृशादेव धूमात्तादृशस्यैवाग्नेरनुमानमिति, एतेन
 10 साध्यसाधनयोर्विशेषेण व्याप्तौ गृह्यमाणायां सर्वानुमानोच्छेद-
 प्रसक्तिरित्याद्यपास्तं द्रष्टव्यमिति । तथाकृष्टप्रभवैस्तरुवृक्षादि-
 भिर्यमिचार्ययं हेतुः । द्विविधानि कार्याण्युपलभ्यन्ते, कानि-
 चिद्बुद्धिमत्पूर्वकाणि यथा घटादीनि, कानिचित्तु तद्विपरीतानि
 यथाकृष्टप्रभववृक्षादीनि । तेषां पक्षीकरणादयमभिचारे, स
 15 श्यामस्तत्पुत्रत्वादितरतत्पुत्रवदित्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्गान्न
 कश्चिद्धेतुर्व्यभिचारौ स्यात्, व्यभिचारविषयस्य सर्वत्रापि पक्षीकर्तृ
 शक्यत्वात् । ईश्वरबुद्ध्यादिभिश्च व्यभिचारः, तेषां कार्यत्वे सत्यपि
 समवायिकारणादौश्वरादिभिर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वाभावात् । तदभ्युप-
 गमे चानवस्था । तथा कालात्ययापदिष्टशायं, अकृष्टप्रभवाङ्कुरादौ
 20 कर्तृभावस्याध्यक्षेणाध्यवसायात्, अग्नेरनुष्णत्वे साध्ये द्रव्यत्ववत् ।
 ननु तत्राप्यदृश्य ईश्वर एव कर्तेति चेत् । तत्र, यतस्तत्र तत्सद्भावो
 ऽस्मादेवान्यतो वा प्रमाणात्सिध्येत् । प्रथमपक्षे चक्रकम् ।

अतो हि तत्सद्भावे सिद्धे ऽस्यादृश्यत्वेनानुपलम्भसिद्धिः, तत्सिद्धौ
च कालात्ययापदिष्टत्वाभावः, ततश्चास्मात्तत्सद्भावसिद्धिरिति ।
द्वितीयतपचो ऽप्ययुक्तः, तत्सद्भावावेदकस्य प्रमाणान्तरस्यैवाभावात् ।
अस्तु वा तत्र तत्सद्भावः, तथाप्यस्यादृष्टत्वे शरीराभावः कारणं,
विद्यादिप्रभावः, जातिविशेषो वा । प्रथमपक्षे कर्तृत्वानुपपत्तिः 5
अशरीरत्वात्, मुक्तात्मवत् । ननु शरीराभावेऽपि ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नाश्रयत्वेन शरीरकरणे कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यप्यसमोचिताभि-
धानं, शरीरसंबन्धेनैव तत्प्रेरणोपपत्तेः, शरीराभावे मुक्तात्म-
वत्तदसंभवात् । शरीराभावे च ज्ञानाद्याश्रयत्वमप्यसंभाव्यं, तदु-
त्पत्तावस्थ निमित्तकरणत्वात्, अन्यथा मुक्तात्मनोऽपि तदु- 10
त्पत्तिप्रसक्तेः । विद्यादिप्रभावस्य चादृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ
दृश्येत । न खलु विद्याभूतां शाश्वतिकमदृश्यत्वं दृश्यते, पिशा-
चादिवत् । जातिविशेषोऽपि नादृश्यत्वे हेतुरेकस्य जातिविशे-
षाभावादनेकव्यक्तिनिष्ठत्वात्तस्य ॥

अस्तु वा दृश्यो ऽदृश्यो वासौ, तथापि किं सत्तामात्रेण १ 15
ज्ञानवत्त्वेन २ ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वेन ३ तत्पूर्वकव्यापारेण ४ ऐश्वर्येण ५
वा चित्यादेः कारणं स्यात् । तत्राद्यपक्षे कुलालादीनामपि जग-
त्कर्तृत्वमनुषज्यते, सत्त्वाविशेषात् । द्वितीये तु योगिनामपि कर्तृ-
त्वापत्तिः । तृतीयो ऽप्यसाम्प्रतः, अशरीरस्य पूर्वमेव ज्ञानाद्या-
श्रयत्वप्रतिषेधात् । चतुर्थो ऽप्यसंभाव्यः, अशरीरस्य कायवाकृत- 20
व्यापारवत्तासंभवात् । ऐश्वर्यमपि ज्ञातृत्वं कर्तृत्वमन्यदा । ज्ञातृत्वं
चेत्, तत्किं ज्ञातृत्वमात्रं सर्वज्ञातृत्वं वा । आद्यपक्षे ज्ञातृत्वासौ

स्यान्नेश्वरः, अस्मदाद्यन्यज्ञात्त्ववत् । द्वितीये ऽप्यस्य सर्वज्ञत्वमेव
स्यान्नेश्वर्यं, सुगतादिवत् । अथ कर्तृत्वं, तर्हि कुम्भकारादीना-
मप्यनेककार्यकारिणामैश्वर्यप्रसक्तिः । नाप्यन्यत्, इच्छाप्रयत्न-
व्यतिरेकेणान्यस्यैश्वर्यनिबन्धनस्येश्वरे ऽभावात् ॥ किं चेश्वरस्य

5 जगन्निर्माणे यथारूपप्रवृत्तिः १ कर्मपारतन्त्र्येण २ करुणया ३
क्रौडया ४ नियहानुग्रहविधानार्थं ५ स्वभावतो ६ वा । अचा-
र्यविकल्पे कदाचिदन्यादृश्येव सृष्टिः स्यात् । द्वितीये स्यात्-
व्यहानिः । तृतीये सर्वमपि जगत्सुखितमेव करोति । अथेश्वरः
किं करोति । पूर्वार्जितैरेव कर्मभिर्वशीकृता दुःखमनुभवन्ति ।

10 तदा तस्य कः पुरुषकारः, अदृष्टापेक्षस्य च कर्तृत्वे किं तत्कल्प-
नया, जगतस्तदधीनतैवास्तु । चतुर्थपञ्चमयोस्तु रागद्वेषताभावः
प्रसज्यते । तथाहि “रागवान्नेश्वरः क्रौडाकारित्वाद्वास्तव-
त्तथा, अनुग्रहप्रदत्वाद्वाजवत्तथा द्वेषवानसौ नियहप्रदत्वात्तद-
देव” इति । अथ स्वभावतः, तर्ह्यचेतनस्यापि जगत एव

15 स्वभावतः प्रवृत्तिरस्तु; किं तत्कर्तृकत्वनयेति । न कार्यत्वहेतु-
बुद्धिमन्तं कर्तारमीश्वरं साधयति । एवं सन्निवेशविशिष्टत्वा-
दचेतनोपादानत्वादभूतभावित्वादित्यादयोऽपि स्वयमुत्थाप्याः,
तुल्यारोपसमाधानत्वात् । किं च चित्वादेर्बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये
प्रदीयमानाः सर्वेऽपि हि हेतवो विरुद्धा दृष्टान्तानुग्रहेण

20 सगरीरासर्वज्ञासर्वकर्तृपूर्वकत्वसाधनात् । न च धूमात्पावकानु-
माने ऽप्ययं दोषः, तत्र तारुण्यपाणादिविशेषाधारवज्जिमान-
व्याप्तस्य धूमस्य दर्शनात् । नैवमत्र सर्वज्ञासर्वज्ञकर्तृविशेषाधि-

करणतत्त्वामान्येन कार्यत्वस्यास्ति व्याप्तिः, सर्वज्ञस्य कर्तृरतो
 ऽनुमानात्प्रागसिद्धेः । व्यभिचारिणश्चामी बुद्धिमन्तमन्तरेणापि
 विद्युदादीनां प्रादुर्भावविभावनात्, स्वप्नाद्यवस्थायामबुद्धिमत्पूर्व-
 स्थापि कार्यस्य दर्शनाच्चेति । कालात्ययापदिष्टाश्चेते, प्रत्यक्षा-
 गमबाधितपक्षानन्तरं प्रयुक्तत्वात् । तद्वाधा च पूर्वमेव दर्शिता । 5
 प्रकरणसमाश्चामी, प्रकरणचिन्ताप्रवर्तकानां ज्ञेयान्तराणां सङ्गा-
 वात् । तथाहि । ईश्वरो जगत्कर्ता न भवति निरूपकरणत्वात्,
 दण्डचक्रचौवराद्युपकरणरहितकुलालवत्, तथा व्यापित्वादाकाश-
 वत्, एकत्वान्तददित्यादय इति । नित्यत्वादीनि तु विशेष-
 णानि तद्भावस्थापनायानीयमानानि शब्दं प्रति कामिन्या रूप- 10
 संपन्निरूपणप्रायाण्यपकर्षणीयान्येव । विचारामहत्वाख्यापनार्थं तु
 किञ्चिदुच्यते । तत्रादौ नित्यत्वं विचार्यते । तच्चेत्यरे न घटते ।
 तथाहि । नेश्वरो नित्यः, स्वभावभेदेनैव चित्यादिकार्यकर्तृ-
 त्वात्, अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावं कूटस्थं नित्यमिति हि
 नित्यत्वलक्षणाभ्युपगमात् । स्वभावभेदानभ्युपगमे च दृष्टिसंहारा- 15
 दिविरुद्धकार्यकारित्वमतिदुर्घटम् । नापि तज्ज्ञानादीनां नित्यत्वं
 वाच्यं, प्रतीतिविरोधात्, ईश्वरज्ञानादयो न नित्या ज्ञानादि-
 त्वादस्मदादिज्ञानादिवदित्यनुमानविरोधाच्च । एतेन तदीय-
 ज्ञानादयो नित्या इत्यादि यदवाद, तदपोहितमूहनीयम् ।
 सर्वज्ञत्वमप्यस्य केन प्रमाणेन ग्राह्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्ये- 20
 न्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षत्वेनातीन्द्रियार्थग्रहणसमर्थत्वात् । नाप्यनु-
 मानेन, अव्यभिचारिलिङ्गाभावात् । ननु जगदैच्चिद्व्यान्यथानुप-

- पत्तिरूपं तदस्त्वेवेति चेत् । न, तेन सहाविनाभावाभावात्, जगद्वै-
 चित्रस्य सार्वज्ञ्यं विनापि शुभाशुभकर्मपरिपाकादिवशेनोपपद्य-
 मानत्वात् । किं चायं यदि सर्वज्ञः, तदा जगदुपपन्नकरण-
 स्त्रेरिणः पश्चादपि कर्तव्यनियहानसुरादींस्तदधिचेपकृतो ऽस्म-
 5 दादींश्च किमर्थं सृजतीति नायं सर्वज्ञः । तथा बह्वनामेक-
 कार्थकरणे वैमत्यसंभावनाभयेन महेशितुरेकलक्षणना भोज-
 नादिव्ययभयात् कृपणस्यात्यन्तवस्त्रभपुचकलचमिवादिपरित्यज-
 नेन शून्यारण्यानीसेवनतुल्यमाकलयति । अनेककौटिकासरघा-
 शतसंपाद्यत्वेऽपि शक्रमूर्धमधुच्छादिकार्याणामेकरूपतयाविगा-
 10 नेनोपलम्भात् । किं चेश्वरस्याखिलजगत्कर्तृत्वे ऽभ्युपगम्यमाने
 शास्त्राणां प्रमाणेतरताव्यवस्थाविलोपः स्यात् । तथाहि । सर्व-
 शास्त्रं प्रमाणमौश्वरप्रणीतत्वादितरत्प्रणीतशास्त्रवत् । प्रतिवाद्या-
 दिव्यवस्थाविलोपस्य, सर्वेषामौश्वरादेशविधायित्वेन तत्प्रतिलो-
 माचरणानुपपत्तेः प्रतिवाद्यभावप्रसङ्गात् । इति न सृष्टिकरस्य
 15 महेश्वरस्य कथंचिदपि सिद्धिः । ततः सद्भूतार्थप्रकाशकत्वाद्भौत-
 राग एव सर्वज्ञो देवो देवत्वेनाभ्युपगमनार्हो नापरः कश्चि-
 दिति स्थितम् ॥

अथ जल्पन्ति जैमिनीयाः । इह हि सर्वज्ञादिविशेषण-
 विशिष्टो भवदभिमतः कश्चनापि देवो नास्ति, तद्वाहकप्रमाणा-
 20 भावात् । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं तद्वाहकं,

संबद्धं वर्तमानं हि गृह्यते चक्षुरादिना ।

इति वचनात् ।

न चानुमानं, प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तद्वर्तनात् । न चागमः,
सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोप-
मानं, सर्वज्ञसदृशस्यापरस्याभावात् । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञ-
साधकस्यान्यथानुपपन्नार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ते-
रभावप्रमाणगोचर एव सर्वज्ञः । तदुक्तम् ।

5

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्त्वावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणात् ॥ इति ।

प्रयोगोऽत्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रमाणपञ्चकायाश्चमाणात्वात्,
खरविषाणवत् ॥

किं च । यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्युटपाकादि- 10
प्रक्रियया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनोऽपि निरन्तरं
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न भवेदिति मति-
स्तदपि न, अभ्यासेन हि शुद्धेक्षारतम्यमेव भवेन्न परमः प्रकर्षः,
न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युपलभ्यमानं सकल-
लोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

15

दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्पुत्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्नोति ऽभ्यासशतैरपि ॥ १ ॥ इति ।

अपि च सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन जानाति । किं प्रत्यक्षे-
णोत यथासंभवं सर्वैरेव प्रमाणैः । न तावत्प्रत्यक्षेण, तस्य सन्निहित-
प्रतिनियतार्थधाहिलात् । नाप्यतीन्द्रियप्रत्यक्षेण, तत्सङ्गावे प्रमा- 20
णाभावात् । नापि सर्वैरेव प्रमाणैः, तेषां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्
सर्वेषां सर्वज्ञताप्रतियोगेति ॥ अन्यच्च । अनाद्यनन्तः संसारः ।

तत्तद्वस्त्रन्यप्यनन्तानि क्रमेण विदन्, कथमदन्तेनापि कालेन सर्ववेदो भविष्यति । किं च यथावस्थितवस्तुवेदित्वे ऽशुच्यादि-
रसास्वादप्रसङ्गः, तेषां यथावस्थिततया संवेदनात् । आह च
अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गस्यानिवारितः । इति ।

5 किं चातीतानागतवस्त्रानि स किं स्वेन स्वेन रूपेण जानाति किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे तज्ज्ञानस्याप्रत्यक्षता-
पत्तिः, अवर्तमानवस्तुषाहिलात्, स्मरणादिवत् । द्वितीये तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः, अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथाग्रहणात्,
द्विचन्द्रादिवदिति ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “तद्वाहकप्रमाणाभावात्”
इति साधनं, तदसम्यक्, तत्साधकानामनुमानप्रमाणानां सङ्गा-
वात् । तथाहि । ज्ञानतारतम्यं कचिद्विश्रान्तं, तरतमशब्दवाच्य-
त्वात्, परिमाणवदिति । नायमभिद्धो हेतुः, प्रतिप्राप्तिं प्रज्ञा-
मेधादिगुणपाटवरूपस्य ज्ञानस्य तारतम्येनोपलब्धेः । ततो

15 ऽवश्यमस्य सर्वान्तिमप्रकर्षेण भाव्यं, यथा परिमाणस्याकाशे ।
स च ज्ञानस्य सर्ववस्तुप्रकाशकत्वरूपो यत्र विश्रान्तः स भगवान्
सर्वज्ञः । ननु संताप्यमानपाथस्य औष्ण्यतारतम्ये सत्यपि सर्वा-
न्तिमवद्भिरूपतापत्तिरूपप्रकर्षादर्शनाद्वाभिचार्यथं हेतुरिति चेत् ।
न, यतो यो द्रव्यस्य सहजो धर्मो न तु सहकारिसम्बन्धेनः—

20 (सहजो ऽपि च यः स्वाश्रये विशेषमारभते)—सो ऽभ्यासक्रमेण
प्रकर्षपर्यन्तमासादयति, यथा कलधौतस्य पुटपाकप्रबन्धादिता
विशुद्धिः । न च पाथसत्तापः सहजो धर्मः, किं त्वम्यादिसह-

कारिसव्यपेक्षः । तत्कथं तत्र तापो ऽभ्यस्यमानः परां काष्ठां
 गच्छेत् । अनन्ततापे प्रत्युत पायसः परिचयात् । ज्ञानं तु
 जीवस्य सहजो धर्मः स्वाश्रये च विशेषमाधत्ते । तेन तस्य
 निरन्तराभ्यासाहिताधिकोत्तरोत्तरविशेषाधानात् प्रकर्षपर्यन्त-
 प्राप्तिर्नायुक्ता । एतेन “लङ्घनाभ्यास” इत्यादि निरस्तं, 5
 लङ्घनस्यासहजधर्मत्वात्, स्वाश्रये च विशेषानाधानात्, प्रत्युत
 तेन सामर्थ्यपरिचयादिति । तथा जलधिजलपलप्रमाणादयः
 कस्यचित्प्रत्यक्षाः, प्रमेयत्वात्, घटादिगतरूपादिविशेषवत् । न च
 प्रमेयत्वमसिद्धं, अभावप्रमाणस्य व्यभिचारप्रसक्तेः । तथाहि ।
 प्रमाणपञ्चकातिक्रान्तस्य हि वस्तुनो ऽभावप्रमाणविषयता 10
 भवताभ्युपगम्यते । यदि च जलधिजलपलप्रमाणादिषु प्रमाण-
 पञ्चकातिक्रान्तरूपमप्रमेयत्वं स्यात्, तदा तेख्यभावप्रमाणविष-
 यता स्यात् । न चात्र तत्त्वे ऽपि सा संभविनोति । यस्य च
 प्रत्यक्षाः, स भगवान् सर्वज्ञ इति । तथास्ति कश्चिदतीन्द्रियार्थ-
 सार्यसाक्षात्कारौ, अनुपदेशालिङ्गाविसंवादिविशिष्टदिग्देशका- 15
 लप्रमाणाद्यात्मकचन्द्रादिग्रहणाद्युपदेशदायित्वात् । यो यदिष्ये
 ऽनुपदेशालिङ्गाविसंवादुपदेशदायी स तस्मात्साक्षात्कारी यथास्म-
 दादिः, अनुपदेशालिङ्गाविसंवादुपदेशदायी च कश्चित्, तस्मात्त-
 स्मात्साक्षात्कारी ; तथाविधस्य श्रीसर्वज्ञ एवेति । यद्येकं “प्रमाणप-
 ञ्चकाप्रवृत्तेः सर्वज्ञस्याभावप्रमाणशोचरत्वं”, तदपि बाङ्मात्रं, 20
 प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरसंभवात् । सा हि बाधकत्वेन स्यात्, न च
 सर्वज्ञे बाधकसंभवः । तथाहि । तद्बाधकं प्रत्यक्षं १ अनुमानं १

- आगमः २ उपमानं ४ अर्थापत्तिर्वा ५ । तत्राद्यः पक्षो न
 श्रेयान्, यतो यदि प्रत्यक्षं वस्तुनः कारणं व्यापकं वा स्यात्, तदा
 तन्निवृत्तौ वस्तुनो ऽपि निवृत्तिर्युक्तिमती, वज्रादिकारणवृत्त-
 त्वादिव्यापकनिवृत्तौ धूमत्वादिशिंशपात्वादिनिवृत्तिवत् । न
 5 चार्थस्याध्यक्षं कारणं, तदभावे ऽपि देशादिव्यवधाने ऽर्थस्य
 भावात् । नापि व्यापकं, तन्निवृत्तावपि देशादिविप्रवृत्तवस्तु-
 नामनिवर्तमानत्वात् । न चाकारणाव्यापकनिवृत्तावकार्याव्याप्य-
 निवृत्तिरूपपक्षातिप्रसक्तेरिति । नाप्यनुमानं तद्वाध्यकं, धर्मि-
 साध्यधर्मसाधनानां स्वरूपाभिद्धेः । तत्र हि धर्मित्वेन किं
 10 सर्वज्ञो ऽभिप्रेतः १ सुगतादिः २ सर्वपुरुषा वा ३ । यदि
 सर्वज्ञः, तदा किं तत्र साध्यमसत्त्वं १ असर्वज्ञत्वं वा २ ।
 यद्यसत्त्वं किं तत्र साधनमनुपलम्भो १ विरुद्धविधिः २
 वक्तृत्वादिकं ३ वा । यद्यनुपलम्भः किं सर्वज्ञस्योत १ तत्कार-
 रणस्य २ तत्कार्यस्य ३ तद्व्यापकस्य ४ वा । यदि सर्वज्ञस्य,
 15 सो ऽपि किं स्वसंबन्धी १ सर्वसंबन्धी २ वा । स्वसंबन्धी
 चेन्निर्विशेषण १ उतोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वविशेषणो २ वा ।
 आद्ये परचित्तविशेषादिभिरनैकान्तिको ऽनुपलम्भादिति हेतुः,
 तेषामनुपलम्भे ऽप्यसत्त्वानभ्युपगमात् । नाप्युपलब्धिलक्षणप्राप्त-
 त्वविशेषणः, सर्वत्र सर्वदा च सर्वज्ञाभावसाधनस्याभावप्रसङ्गात् ।
 20 न हि सर्वथाप्यसत उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वं घटते, कचित्कदा-
 चित्सत्त्वोपलम्भाविनाभावित्वात्तस्य । एतेन सर्वसंबन्धिपक्षो
 ऽपि प्रत्याख्यातः । किं चाभिद्धः सर्वसंबन्धनुपलम्भो ऽसर्वविदा

प्रतिपत्तुमशक्यत्वात् । न खलु सर्वात्मनां तज्ज्ञानानां चाप्रति-
 पत्तौ तत्संबन्धौ सर्वज्ञानुपलम्भः प्रतिपत्तुं शक्यः । नापि
 कारणानुपलम्भः, तत्कारणस्य ज्ञानावरणादिकर्मक्षयस्थानुमाने-
 नोपलम्भात् । एतत्साधकं चानुमानं, यत्कथस्यापि वक्ष्यन्ते ।
 कार्यानुपलम्भो ऽप्यभिद्वः, तत्कार्यस्याविसंवाद्यागमस्योपलम्भेः । 5
 व्यापकानुपलम्भो ऽप्यभिद्वः, तद्व्यापकस्य सर्वार्थसाक्षात्कारित्वस्या-
 नुमानेन प्रतीतेः । तथाहि । अस्ति कश्चित्सर्वार्थसाक्षात्कारौ,
 तद्ब्रह्मणस्त्वभावले सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् । यद्यद्ब्रह्मणस्त्व-
 भावले सति प्रचीणप्रतिबन्धकं तत्तत्साक्षात्कारि, यथापगतति-
 मिरादिप्रतिबन्धं लोचनं रूपसाक्षात्कारौति नानुपलम्भादिति 10
 साधनं सर्वज्ञाभावं साधयति ॥ विरुद्धविधिरपि साक्षात्परंपरया
 वा सर्वज्ञाभावं साधयति । प्रथमपक्षे सर्वज्ञत्वेन साक्षाद्विरुद्ध-
 स्यासर्वज्ञत्वस्य कश्चित्कदाचिद्विधानात्सर्वत्र सर्वदा वा । तच्चाद्य-
 पक्षे न सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावः सिध्येत् । यत्रैव हि तद्विधानं तत्रैव
 तदभावः, नान्यत्र । न हि कश्चित्कदाचिदग्रेर्विधाने सर्वत्र 15
 सर्वदा वा तद्व्यापकविरुद्धशीताभावो दृष्टः । द्वितीयो ऽप्ययुक्तो
 ऽर्वाङ्दृष्टः, सर्वत्र सर्वदा वा सर्वज्ञत्वविरुद्धासर्वज्ञत्वविधेरसंभवात् ।
 तत्संभवे च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तेः सिद्धं नः समीहितम् । परंपर-
 यापि किं तद्व्यापकविरुद्धस्य १ तत्कारणविरुद्धस्य २ तत्कार्य-
 विरुद्धस्य ३ वा विधिः सर्वज्ञाभावमादिशेत् । न तावद्व्यापक- 20
 विरुद्धविधिः । स हि सर्वज्ञस्य व्यापकमखिलायसाक्षात्कारित्वं,
 तेन विरुद्धं तदसाक्षात्कारित्वं नियतार्थग्राहित्वं वा । तस्य च

विधिः कचित्कदाचित्तदभावं साधयेन्न पुनः सर्वत्र सर्वदा वा, तुषारस्य श्यापकश्रीतविरुद्धाग्निविधानात्, कचित्कदाचित्तुषारस्य शनिषेधवत् । कारणविरुद्धविधिरपि कचित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावं साधयेत्, न सर्वत्र । सर्वज्ञत्वस्य हि कारणमशेषकर्मक्षयः ।

5 तद्विरुद्धस्य कर्माक्षयस्य च विधिः कचित्कदाचिदेव सर्वज्ञाभावसाधकः, रोमहर्षादिकारणश्रीतविरुद्धाग्निविधानात्, कचित्कदाचिच्छीतकार्थरोमहर्षादिनिषेधवत् । न पुनः साकल्येन, सकलकर्माप्रक्षयस्य साकल्येन संभवाभावात्, कचिदप्यात्मनि तस्याग्रे प्रसाधयिष्यमाणत्वात् । नापि विरुद्धकार्यविधिः ।

10 सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् । तत्कार्यं नियतार्थविषयं वचः, तस्य विधिः । स च न सामान्येन सर्वज्ञाभावं साधयेत् । यत्रैव हि तद्विधिसत्त्वैवास्य तदभावसाधनसमर्थत्वात्, श्रीतविरुद्धदहनकार्यधूमविशिष्टप्रदेश एव श्रीतस्य शनिषेधवत् । तत्र विरुद्धविधिरपि सर्वविदो बाधकः ॥ नापि वक्तृत्वादिकं,

15 सर्वज्ञसत्त्वानभ्युपगमे तस्यानुपपत्त्यासिद्धत्वात्, तदुपपत्तौ च स्ववचनविरोधो नास्ति सर्वज्ञो वक्तृत्वादिधर्मापेतस्येति । तत्र सर्वज्ञस्यासत्त्वं कुतो ऽपि हेतोः साधयितुं शक्यम् ॥ नाप्यसर्वज्ञत्वं साध्यं सर्वज्ञो ऽसर्वज्ञ इत्येवं, विरोधस्याचाप्यविशिष्टत्वात् । किं चासर्वज्ञत्वे साध्ये सर्वज्ञस्य प्रमाणविरुद्धार्थवक्तृत्वं १

20 तदिपरीतं १ वक्तृत्वमात्रं २ वा हेतुत्वेन विवक्षितम् । प्रथमो ऽसिद्धो हेतुः, सर्वज्ञस्य तथाभूतार्थवक्तृत्वसंभवात् । द्वितीयपक्षे तु विरुद्धः, दृष्टेष्टाविरुद्धार्थवक्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वे

सत्येव संभवात् । तृतीयपक्षे ऽप्यनैकान्तिकः, वक्तृत्वमात्रस्य सर्वज्ञत्वेन विरोधासंभवात् ॥ एतेन सुगतादिधर्मिणो ऽपि प्रत्याख्यायि, प्रोक्तदोषानुषङ्गाविशेषात् । किं च प्रतिनियतसुगतादेः सर्वज्ञतानिषेधे ऽन्येषां तदिधिरवश्यंभावी, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञानान्तरीयकत्वात्, “अथमब्राह्मणः” इत्यादिवदिति ॥ 5
अथ सर्वपुरुषानुररीकृत्य तेषामसर्वज्ञता वक्तृत्वादेः साध्यते । तत्र, विपक्षान्तस्य व्यतिरेकासिद्ध्या संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् सर्वज्ञो ऽपि भविष्यति वक्तापौति । तन्मानुमानं सर्वज्ञबाधकम् ॥

नाप्यागमः । स हि पौरुषेयो ऽपौरुषेयो वा । न तावद्- 10
पौरुषेयः, तस्याप्रामाण्यात्, वचनानां गुणवदङ्गधौनतया प्रामा-
ण्योपपत्तेः । किं चास्य कार्य एवार्थं प्रामाण्याभ्युपगमाच्च
सर्वतः स्वरूपनिषेधे प्रामाण्यं स्यात् । न चाशेषज्ञानाभावसाधकं
किञ्चिद्देवाक्यमस्ति, “हिरण्यगर्भः सर्वज्ञः” इत्यादिवेदेवाक्यानां
तत्प्रतिपादकानामनेकशः श्रवणात् ॥ 15

नाप्युपमानं तद्बाधकम् । तत्स्वरूपमानोपमेययोरध्यक्षत्वे
सति गोगवयवत् स्यात् । न चाशेषपुरुषाः सर्वज्ञस्य केनचिद्वृष्टाः,
येन “अशेषपुरुषवत्सर्वज्ञः सर्वज्ञवदा ते” इत्युपमानं स्यात् ।
अशेषपुरुषदृष्टौ च तस्यैव सर्वज्ञत्वापत्तिरिति ॥

नाप्यर्थापत्तिस्तद्बाधिका, सर्वज्ञाभावमन्तरेणानुपपद्यमानस्य 20
कस्याप्यर्थस्याभावात्, वेदप्रामाण्यस्य च सर्वज्ञे सत्येवोपपत्तेः । न
हि गुणवदङ्गुरभावे वचसां प्रामाण्यं घटत इति न सर्वज्ञे
बाधकसंभवं । तदभावे च प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तिरप्यसिद्धा । तथा

- यदुक्तं “प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्त्याभावप्रमाणविषयित्वं”, यदप्यनैका-
 न्तिकं, हिमवत्पलपरिमाणपिशाचादीनां प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्ता-
 वप्यभावप्रमाणगोचरत्वाभावादिति “प्रमाणपञ्चकं यच्च” इत्या-
 द्यपाशं द्रष्टव्यम् ॥ यच्चोक्तं “सर्वं वस्तुजातं केन प्रमाणेन”
- 5 इत्यादि, तदप्युक्तं, सकलज्ञानावरणविलयित्वाविकलकेवला-
 लोकेन सकललोकालोकादिवस्तुवेत्तृत्वात्सर्वज्ञस्येति । यच्चोक्तं
 “अशुच्यादिरसास्वाद” इत्यादि, तदपि परं प्रत्यसूयामात्रमेव
 व्यनक्ति, सर्वज्ञस्यातीन्द्रियज्ञानित्वेन करणव्यापारनिरपेक्षत्वात्
 जिज्ञेन्द्रियव्यापारनिरपेक्षं यथावस्थितं तदस्यतथैव वेदनं, न तु
- 10 भवदत्तज्ञापारसापेक्षं वेदनमिति । यदप्यवादि “कालतो-
 ऽनाद्यनन्तः संसारः” इत्यादि, तदप्यसम्यक्, युगपत्संवेदनात् ।
 न च तदसंभवि दृष्टत्वात् । तथाहि । यथा स्वभ्यस्तसकलशा-
 स्त्रार्थः सामान्येन युगपत्प्रतिभासते, एवमशेषविशेषकलितो
 ऽपि । यथा चोक्तम् ।
- 15 यथा सकलशास्त्रार्थः स्वभ्यस्तः प्रतिभासते ।
 मनस्येकक्षणेनैव तथानन्तादिवेदनम् ॥ १ ॥ इति ॥
- यच्चोक्तं “अतीतानागत” इत्यादि, तदपि स्वप्नेतुरज्ञानि-
 त्वमेव ज्ञापयति, यतो यद्यपौदानीं तनकालापेक्षयातीतानागत-
 वस्तुनी असती, तथापि यथातीतमतीतकाले ऽवर्तिष्ट यथा च
- 20 भावि वर्तिष्यते, तथैव तयोः साक्षात्कारित्वेन न कश्चनापि
 दोष इति सिद्धः सुखादिवस्तुनिश्चितासंभवद्वाधकप्रमाणत्वात्
 सर्वज्ञ इति ॥

अथ दिक्पटाः प्रकटयन्ति । ननु भवतु सुनिश्चितासंभव-
द्वाधकप्रमाणत्वात्सर्वज्ञमिद्धिः । किं तस्य कवलाहार इति न
मृष्यामहे । तथाहि । केवलिनः कवलाहारो न भवति,
तत्कारणाभावात्, न च कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिः, अति-
प्रसङ्गेः । न च तत्कारणाभावो ऽसिद्धः, आहारादाननिदान- 5
भूते वेदनादिषट्क एकस्यापि, तस्य केवलिन्यभावात् । तथाहि ।
न तावत्तस्य वेदनोत्पद्यते, तद्वेदनीयस्य दग्धरज्जुस्थानिकत्वात् ।
सत्यामपि वेदनायां न तस्य तत्कृता पीडा, अनन्तवीर्यत्वात् ।
वैयावृत्यकरणं तु भगवति त्रैलोक्यपुण्ये न संभवत्येवेति । ईर्ष्या-
पथं पुनः केवलज्ञानावरणक्षयात् सम्यगवलोकयत्यसौ । संयमस्तु 10
तस्य यथाख्यातचरित्रिणो निष्ठितार्थत्वादनन्तवीर्यत्वाच्च नाहार-
कारणो भवति । प्राणवृत्तिरपि तस्यानपवत्यायुद्वादनन्तवीर्यत्वा-
च्चान्यथासिद्धैव । धर्मचिन्तावसरस्त्वपगतः, निष्ठितार्थत्वात् । तदेवं
केवलिनः कावलिकाहारो बज्रदोषदुष्टत्वाच्च घटत इति ॥

अत्रोच्यते । तत्र यत्तावदूचानं “तत्कारणाभावात्” इति 15
साधनं, तदसिद्धं, आहारकारणस्य वेदनीयस्य केवलिनि तथैव
सद्भावात् । तथा च किमिति सा शरीरौ स्थितिः प्राक्गनी न
स्यात् । प्रयोगो ऽव । स्यात्केवलिनो भुक्तिः, समयसामयीकत्वात्,
पूर्वभुक्तिवत् । सामयी चेयं पर्याप्तत्वं वेदनीयोदय आहारपंक्ति-
निमित्तं तेजसशरीरं दीर्घायुद्वं चेति । सा च समयपि केवलिनि 20
समक्षि । यदपि दग्धरज्जुस्थानिकत्वं वेदनीयस्योच्यते, तदप्यना-
गमिकमयुक्तियुक्तं च, आगमे ऽत्यन्तसातोदयस्य केवलिनि प्रति-

पादनात् । युक्तिरपि, यदि घातिकर्मचयाज्ज्ञानादयस्तस्य भवेयुः
वेदनौयोद्भवायाः बुधः किमायातं येनासौ न भवति । न
तयोज्ज्ञायातपयोरिव सहानवस्थानलक्षणो भावाभावयोरिव
परस्परपरिहारलक्षणो वा कश्चिद्विरोधो ऽस्ति सातासातयोर-

5 न्तर्मुद्धर्तपरिवर्तमानतया सातोदयवत् असातोदयो ऽप्यस्तीत्यन-
न्तवैर्यत्वे सत्यपि ग्ररीरवलापचयः क्षुद्रुद्भवपौडा च भवत्येव ।

न चाहारग्रहणे तस्य किञ्चित्बुध्यते केवलमाहोपुरुषिकामाच-
मेवेति । यदुच्यते “वेदनौयस्योदौरणाभावात् प्रभूततरपुद्गलो-
दयाभावः, तदभावाच्चात्यन्तं पौडाभावः” इति, तदयुक्तं,

10 तुर्यादिगुणस्थानकेषु वेदनौयस्य गुणश्रेणीसद्भावात्, प्रचुरपुद्ग-
लोदये सत्यपि तत्कृतपौडाक्षपलस्यैव दर्शनात्, जिने सातोद-
यवत्, प्रचुरपुद्गलोदयाभावे ऽपि तौत्रप्रदर्शनाच्चेति । यदप्यु-
च्यते “आहाराकाङ्क्षा क्षुत्, सा च परिग्रहबुद्धिः, सा च
मोहनौयविकारः, तस्य चापगतत्वात्केवलिनो न भुक्तिः” इति,

15 तदभस्यक्, यतो मोहनौयविपाकात्क्षुभ भवति, तद्विपाकस्य
प्रतिपक्षभावनानिवर्तमानत्वात्, क्रोधादीनां तथोपरमोपलब्धेः ।
तदुक्तं “उवसमेण हणे कोहं” इत्यादि । न च क्षुदेदनौयं
तद्विपक्षभावनया निवर्तमानं दृष्टम् । अतो न मोहविपाक-
स्यभावा क्षुदिति । एतेन यदुच्यते

20 “अपवर्त्यन्ते कृतार्थं नायुर्ज्ञानादयो न हीयन्ते ।”

“जगदुपहृतावनन्तं वीर्यं किं गतदृषो भुक्तिः ॥”

इत्यादि निरस्तं, एवंविधौदारिकत्वादिसामग्रीसद्भावेन च-

स्यावस्यायामपि केवलिनो ऽभुक्तिप्रसक्तेः । समस्तवीर्यान्तरायच-
 याभावाच्छ्रद्धास्यस्य भुक्तिरिति चेत्, तदयुक्तम् । यतः,
 किं तत्रायुष्कस्यापवर्तनं स्यात्किं वा चतुर्णां ज्ञानानां काचि-
 द्भानिः स्यात्, येन भुक्तिः । तेन यथा दीर्घकालस्थितेरायुष्कं
 कारणमेवमाहारो ऽपि, यथासिद्धिगतेर्बुपरतक्रियाध्यानचर- 5
 मचणः कारणं, एवं सम्यक्त्वादिकमपीति, अनन्तवीर्यतापि
 तस्याहारग्रहणे न विरुध्यते । यथा तस्य देवच्छन्दादीनि
 विश्रामकारणानि गमननिषीदनानि च भवन्ति, एवमाहारक्रि-
 यापि, विरोधाभावात् । न च बलवत्तरस्य वीर्यवतो ऽल्पीयसौ
 चुश्रुभिचारात् । किं चागमो ऽपि केवलिनो भुक्तिं प्रतिपाद- 10
 यति । तथाहि तत्त्वार्थसूत्रम् [८, ११] । “एकादश जिने”
 इति । व्याख्या । एकादश परीषदाः क्षुत्पिपासाश्रीतोष्णदंशम-
 श्रकचर्याश्रय्यावधरोगदणस्पृशमलाख्या जिने केवलिनि
 भवन्ति, तत्कारणस्य वेदनीयस्याद्यापि विद्यमानत्वात् । न च
 कारणानुच्छेदे कार्यस्योच्छेदः संभाव्यते, अतिप्रसक्तेः । अत एव 15
 केवलिनि क्षुदेदनीयपीडा संभाव्यते, किं त्वसावनन्तवीर्यत्वाच्च
 विड्वल्लीभवति, न चासौ निष्ठितार्था निःप्रयोजनमेव पीडां
 सहते, न च शक्यते वक्तुं “एवंभूतमेव भगवतः शरीरं, यदुत
 क्षुत्पीडया न बाध्यते” इति, अनुमानेन तस्यास्तत्र सिद्धत्वात् ।
 तथाहि । केवलिशरीरं क्षुदादिना पीड्यते, शरीरत्वात्, 20
 अस्मदाद्यधिष्ठितशरीरवत् । तथा । यथा तच्छरीरं स्वभावेन
 प्रस्वेदादिरहितं, एवं प्रक्षेपाहाररहितमपीत्यपकर्षणीयमेव, अप्र-

माणकत्वात् । तदेवं देशो न पूर्वकोटिकालस्य केवलिस्थितेः
 संभवादौदारिकशरीरस्थितेश्च यथायुष्मन् कारणमेवं प्रचेपाहारो
 ऽपि । तथाहि । तैजसशरीरेण मृदूकृतस्याभ्यवृत्तस्य स्वपर्याप्त्या
 परिणामितस्योत्तरोत्तरपरिणामक्रमेणौदारिकशरीरिणामनेन
 5 प्रकारेण चुदुद्भवो भवति । वेदनौयोदये चेयं समयापि
 सामग्री भगवति केवलिनि संभवति । ततः केन हेतुनासौ न
 भुङ्क्त इति । न च घातिचतुष्टयस्य चुदेदनौयं प्रति सहका-
 रिकारणभावो ऽस्ति येन तदभावात्तदभाव इत्युच्यते । इति
 सिद्धा केवलिभुक्तिः । तथा प्रयोगश्चात्र । केवलिनः प्रचेपा-
 10 हारो भवति, कवलाहारकेवलित्वयोरविरोधात्, सातवेदनौ-
 यवदिति । इति केवलिभुक्तिव्यवस्थापनस्थलमिति ॥
 अथ तत्त्वान्याह ।

जीवाजीवौ तथा पुण्यं पापमास्त्रवसंवरो ।

बन्धो विनिर्जरामोक्षौ नव तत्त्वानि तन्मते ॥४७॥

15 व्याख्या ॥ चेतनालक्षणो जीवः, तद्विपरीतलक्षणस्त्वजीवः ।
 धर्माधर्माकाशकालपुद्गलभेदेन तसौ पञ्चधा व्यवस्थितः । अन-
 योरेव द्वयोर्जगदतिनः सर्वे ऽपि भावा अन्तर्भवन्ति । न हि
 ज्ञानादयो रूपरसादयश्च द्रव्यगुणा उत्क्षेपणादीनि च कर्माणि
 सामान्यविशेषसमायाश्च जीवाजीवव्यतिरेकेणात्मस्थितिं लभन्ते,
 20 तद्भेदेनैकान्तस्तेषामनुपलम्भात्, तेषां तदात्मकत्वेन प्रतिपत्तेः,
 अन्यथा तदसत्त्वप्रसङ्गात् । बौद्धादिपरिकल्पितदुःखादितत्त्वानि

जीवाजीवाभ्यां पृथग्जात्यन्तरतया न वक्तव्यानि, जीवाजीवरा-
 शिदयेन सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वात्, तदव्याप्तस्य ग्रशश्चतुष्टय-
 त्वात् ॥ तर्हि पुण्यपापास्त्रवादीनामपि ततः पृथगुपादानं न
 युक्तिप्रधानं स्यात्, राशिदयेन सर्वस्य व्याप्तत्वादिति चेत् । न,
 पुण्यादीनां विप्रतिपत्तिनिराभार्थत्वात्, आस्त्रवादीनां सकारण- 5
 संसारमुक्तिप्रतिपादनपरत्वाद्वा पृथगुपादानस्यादुष्टता । यथा च
 संवरनिर्जरयोर्मोक्षहेतुता आस्त्रवस्य बन्धननिबन्धनत्वं पुण्यापुण्य-
 द्विभेदबन्धस्य च संसारहेतुत्वं तथागमात्प्रतिपत्तव्यम् । तत्र पुण्यं
 शुभाः कर्ममुद्गलाः ३ । त एव त्वशुभाः पापं ४ । आस्त्रवति
 कर्म यतः स आस्त्रवः कायवाक्मनोव्यापारः, पुण्यापुण्यहेतुतया 10
 चासौ द्विविधः ५ । आस्त्रवनिरोधः संवरः, गुप्तिषमितिधर्मानु-
 प्रेक्षादीनां चास्त्रवप्रतिबन्धकारित्वात् ; स च द्विविधः सर्वदेश-
 भेदात् ६ । योगनिमित्तः सकषायस्यात्मनः कर्मवर्णणापुद्गलैः
 संश्लेशविशेषो बन्धः । स च सामान्येनैकविधो ऽपि प्रकृतिस्थि-
 त्यनुभागप्रदेशभेदेन चतुर्धा, पुनरेकैको ज्ञानावरणादिमूल- 15
 प्रकृतिभेदाददृष्टा, पुनरपि मत्यावरणादितदुत्तरप्रकृतिभेदादने-
 कविधः । अयं च कश्चित्तीर्थकरत्वादिकलनिर्वर्तकत्वात्प्रशस्तः,
 अपरस्य नारकादिकलनिर्वर्तकत्वादप्रशस्तः, प्रशस्ताप्रशस्तपरिणा-
 मोद्भूतस्य कर्मणः सुखदुःखसंवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वात् ७ ।
 आत्मसंयुक्तकर्मनिर्जरणकारणं निर्जरा दादशविधतपोरूपा । सा 20
 चोल्लेष्टा एकध्यानरूपा “तपसा निर्जरा च” [तत्त्वार्थाधिगम० ८, ३]
 इति, वचनात्, ध्यानस्य शान्तरतपोरूपत्वात् ८ । विनिर्मुक्ताग्रे-

षडन्धनस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्यात्मनो लोकान्ते ऽवस्थानं मोक्षः,
षड्विप्रयोगो मोक्ष इति वचनात् । ८ ॥ तानि नवसंख्यानानि
तत्त्वानि तन्मते जैनमते ज्ञातव्यानि ॥

अथ शास्त्रकार एव तत्त्वानि क्रमेण व्याख्याति । तत्र
5 यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात् प्रथमं जीवतत्त्वमाह ।

तत्र ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो भिन्नाभिन्नो विवृत्तिमान् ।

शुभाशुभकर्मकर्ता मोक्ता कर्मफलस्य च ॥ ४८ ॥

चैतन्यलक्षणो जीवो यश्चैतद्विपरौतवान् ।

अजीवः स समाख्यातः पुण्यं सत्कर्मपुङ्गवाः ॥ ४९ ॥

10 युग्मम् ॥ तच्चेति निर्धारणार्थः । ये ज्ञानदर्शनचारित्र्यसुखदुः-

खवीर्यभयाभयत्वसत्त्वप्रमेयत्वद्रव्यलप्राणधारित्वक्रोधादिपरिणत-

त्वसंसारित्वसिद्धलपरवस्तुव्यावृत्तत्वादयः स्वरूपरथाया जीवस्य

भवन्ति, ते ज्ञानादयो धर्मा उच्यन्ते । तेभ्यो जीवो न भिन्नो

नाप्यभिन्नः, किं तु जात्यन्तरतया भिन्नाभिन्नः । यदि हि

15 ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो जीवो भिन्नः स्यात्, तदा “अहं जानामि”,

“अहं पश्यामि”, “अहं ज्ञाता”, “अहं द्रष्टा”, “अहं सुखितः”,

“अहं भव्यः” चेत्याद्यभेदप्रतिभासो न स्यात् । अस्ति च सर्वप्राणिनां

सो ऽभेदप्रतिभासः । तथा यद्यभिन्नः स्यात्, तदा “अयं धर्मी”,

“एते धर्माः” इति भेदबुद्धिर्न स्यात् । अस्ति च सा । अथवा-

20 भिन्नतायां ज्ञानादिसर्वधर्माणामैक्यं स्यात्, एकजीवाभिन्नत्वात् ।

तथा च “मम ज्ञानं मम दर्शनं चास्ति” इत्यादिज्ञानादिमिथो-

भेदप्रतीतिर्न स्यात् । अस्ति च सा । ततो ज्ञानादिधर्मैर्भ्यो

भिन्नाभिन्न एवाभ्युपगन्तव्यः । अनेन धर्मधर्मिणोर्विशेषिकाद्यभि-
मतं भेदैकान्तं सौगतस्वीकृतं चाभेदैकान्तं प्रतिक्षिपति, सौग-
तेनापि बुद्धिचणपरंपरारूपस्यात्मनो धर्मित्वेन स्वीकारात् ॥
तथा विविधं वर्तनं विवृत्तिर्नरामरादिपर्यायान्तरानुसरणं,
तद्वान् विवृत्तिमान् । अनेन भवान्तरगामिनमात्मानं प्रति 5
विप्रतिपक्षांस्वार्वाकान् कूटस्थनित्यात्मवादिनो नैयायिकादीन्नि-
रस्यति ॥ तथा शुभाशुभानि कर्माणि करोतीति शुभाशुभ-
कर्मकर्ता ॥ तथा स्वकृतस्य कर्मणो यत्फलं सुखादिकं, तस्य
साक्षाद्भोक्ता च । चकारो विशेषणानां समुच्चये । एतेन विशेष-
णद्वयेनाकर्तारमुपचरितवृत्त्या भोक्तारं चात्मानं मन्यमानानां 10
सांख्यानानां निरासः ॥ तथा चैतन्यं साकारनिराकारोपयोगात्मकं
लक्षणं स्वरूपं यस्य, स चैतन्यलक्षणः । एतेन जडस्वरूपो नैया-
यिकादिसंमत आत्मा व्यवच्छिद्यते । एवंविशेषणो जीवः
समाख्यात इत्यत्रापि संबन्धनौयमिति ॥

अत्र स्वार्वाकाश्चर्चयन्ति यथा । इह कायाकारपरिणतानि 15
चेतनाकारणभूतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते । न पुनस्तेभ्यो व्यति-
रिक्तो भवान्तरथाथी यथोक्तलक्षणः कश्चनाप्यात्मा, तत्सद्भावे
प्रमाणाभावात् । तथाहि । भूतव्यतिरिक्तात्मसद्भावे किं प्रत्यक्षं
प्रमाणं प्रवर्ततेतानुमानम् । न तावत्प्रत्यक्षं, तस्य प्रतिनियतेच्छिद्य-
संबद्धरूपादिगोचरतया तद्विलक्षणे जीवे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च 20
“घटमहं वेद्मीत्यहंप्रत्यये ज्ञानकर्तृतयात्मा भूतव्यतिरिक्तः प्रति-
भाति” इत्यभिधातव्यं, तस्य “स्थूलो ऽहं” “क्षुद्रो ऽहं” इत्यादि-

- वच्छरीरविषयत्वस्यैवोपपत्तेः । न खलु तत्प्रत्ययस्यात्मात्मन-
त्वमस्ति, आत्मानि स्यौल्यादिधर्मासंभवात् । तथा “घटमहं
वेद्मि” इत्यस्यापि प्रत्ययस्य न शरीरादन्यो भवत्परिकल्पितः
कल्पनाप्यात्मात्मनत्वेन स्वप्ने ऽपि प्रतीयते । अप्रतीतस्यापि
5 कल्पने कल्पनागौरवं प्रतिनियतवस्तुव्यवस्थाया अभावश्च स्यात् ।
न च “जडरूपस्य शरीरस्य घटादेरिवाहंप्रत्ययो ऽनुपपन्नः”
इति वाच्यं, चेतनायोगेन तस्य सचेतनत्वात् । न च “सा
चेतना जीवकर्तृका” इति वाच्यं, तस्याप्रतीतत्वात् । तत्कर्तृत्व-
मयुक्तं, खपुण्यादेरपि तत्प्रसङ्गात् । ततः प्रसिद्धत्वाच्छरीरस्यैव
10 चैतन्यं प्रति कर्तृत्वं युक्तं, तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्च ।
प्रयोगश्चात्र । यत्खलु यस्यान्वयव्यतिरेकावनुकरोति तत्तस्य
कार्यं, यथा घटो मृत्पिण्डस्य । शरीरस्यान्वयव्यतिरेकावनुक-
रोति च चैतन्यम् । तस्मात्तत्कर्तृत्वम् । अन्वयव्यतिरेकसमधि-
गम्यो हि सर्वत्र कार्यकारणभावः । तौ चात्र विद्येते, सति
15 शरीरे चैतन्योपलब्धेः, असति चानुपलब्धेः । न च “मृतशरीरे
चैतन्यानुपलब्धेस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमसिद्धं” इति वाच्यं,
मृतावस्थायां वायुतेजसोरभावेन शरीरस्यैवाभावात्, विशिष्ट-
भूतसंयोगस्यैव शरीरत्वप्रतिपादनात् । न च शरीराकारमात्रे
चैतन्योत्पत्तिर्युक्ता, चित्रलिखिततुरङ्गमादिव्यपि चैतन्योत्पत्ति-
20 प्रसङ्गात् । ततः सिद्धं शरीरकार्यमेव चैतन्यम् । ततश्च चैतन्य-
सञ्चिते शरीरे एवाहंप्रत्ययोत्पत्तिः प्रसिद्धा । इति न प्रत्यक्ष-
प्रमेय आत्मा । ततश्चाविद्यमान एव । प्रयोगश्चात्र ।

नास्यात्मा, अत्यन्ताप्रत्यक्षत्वात् । यद्यत्यन्ताप्रत्यक्षं तन्नास्ति,
यथा खपुष्पम् । यच्चास्ति तत्प्रत्यक्षेण गृह्यत एव, यथा घटः ।
अणवो ऽपि ह्यप्रत्यक्षाः किं तु घटादिकार्यतया परिणतास्ते
प्रत्यक्षलमुपयान्ति, न पुनरेवमात्मा कदाचिदपि प्रत्यक्षभावमु-
पगच्छति । अतो ऽचात्यन्तेति विशेषणमिति न परमाणुभिर्य- 5
भिचार इति ॥ १ ॥ तथा नाप्यनुमानं भृत्यव्यतिरिक्तात्मसङ्गावे
प्रवर्तते, तस्याप्रमाणत्वात्, प्रमाणत्वे वा प्रत्यक्षबाधितप्रयोगान-
न्तरं प्रयुक्तत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात् । शरीरव्यतिरि-
क्तात्मपक्षो हि प्रत्यक्षेणैव बाध्यते । किं च । लिङ्गलिङ्गिसंबन्ध-
स्मरणपूर्वकं ह्यनुमानम् । यथा । पूर्वमहानसादावग्निधूमयोर्लि- 10
ङ्गिलिङ्गयोरन्वयव्यतिरेकवन्तमविनाभावमध्यक्षेण गृहीत्वा, तत
उत्तरकालं कचित्कालान्तरपर्वतनितम्बादौ गगनावलम्बिनीं धूम-
लेखामवलोक्य प्राग्गृहीतसंबन्धमनुस्मरति । तद्यथा । यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्र वल्गिमद्राक्षं, यथा महानसादौ । धूमस्यात्र
दृश्यते । तस्माद्वल्गिनापीह भवितव्यमित्येवं लिङ्गग्रहणसंबन्धस्मर- 15
णाभ्यां तत्र प्रमाता ऊतभुजमवगच्छति । न चैवमात्मना
लिङ्गिना सार्धं कस्यापि लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण संबन्धः सिद्धो ऽस्ति,
यतस्तसंबन्धमनुस्मरतः पुनस्तलिङ्गदर्शनाज्जीवे स प्रत्ययः स्यात् ।
यदि पुनर्जीवल्लिङ्गयोः प्रत्यक्षतः संबन्धसिद्धिः स्यात्, तदा
जीवस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्त्यानुमानवैयर्थ्यं स्यात्, तत एव जीव- 20
सिद्धेरिति । न च वक्तव्यं “सामान्यतोद्दृष्टानुमानादादित्यगतिव-
ज्जीवः सिध्यति, यथा गतिमानादित्यो देशान्तरप्राप्तिदर्शनात्,

- देवदत्तवत्” इति, यतो हन्त देवदत्ते दृष्टान्तधर्मिणि सामान्येन देशान्तरप्राप्तिर्गतिपूर्विका प्रत्यक्षेणैव निश्चिता । सूर्ये ऽपि तां तथैव प्रमाता साधयतीति युक्तम् । न चैवमत्र कचिदपि दृष्टान्ते जीवसत्त्वेनाविनाभूतः को ऽपि हेतुरध्यक्षेणोपलक्ष्यत
- 5 इत्यतो न सामान्यतोदृष्टादप्यनुमानात्तद्वतिरिति ॥ २ ॥ तथा नाप्यागमगम्य आत्मा । अविसंवादिवचनाप्रणयितत्वेन ह्यागमस्य प्रामाण्यम् । न चैवंभूतमविसंवादिवचनं कंचनाप्याप्तमुपलभामहे, यस्यात्मा प्रत्यक्ष इति । अनुपलभमानास्य कथमात्मानं विप्रलभेमहि । किं चागमाश्च सर्वे परस्परविरुद्धप्ररूपिणः ।
- 10 ततश्च कः प्रमाणं कस्याप्रमाणमिति संदेहदावानलज्वालावक्षीढमेवागमस्य प्रामाण्यम् । ततश्च नागमप्रमाणादप्यात्मसिद्धिः ॥ ३ ॥ तथा नोपमानप्रमाणोपमेयो ऽप्यात्मा । तत्र हि यथा गृहीतया गवय इत्यादाविव सादृश्यमसंनिकृष्टे ऽर्थे बुद्धिसुत्पादयति । न चात्र विभुवने ऽपि कस्यनात्मसदृशः पदार्थो ऽस्ति यद्दर्शनादा-
- 15 त्मानमवगच्छामः । कालाकाशदिगादयो जीवतुल्या विद्यन्त एवेति चेत् । न, तेषामपि विवादास्पदोभूतत्वेन तदंशबहुत्वात् ॥ ४ ॥ तथार्थापत्तिसाध्यो ऽपि नात्मा । न हि दृष्टः श्रुतो वा को ऽप्यर्थ आत्मनमन्तरेण नोपपद्यते, यद्वलात्तं साधयामः । ततः समुपलभ्यकप्रमाणविषयातीतत्वात्तत्प्रतिषेधसाधकाभावा-
- 20 स्यप्रमाणविषयीकृत एव जीव इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं ‘इह कायाकारपरिणतानि भूतान्येवोपलभ्यन्ते, न पुनस्तद्वतिरिक्त आत्मा, तत्सद्भावे

प्रमाणाभावात्” इत्यादि, तदसमीक्षिताभिधानं, प्रत्यक्षस्यैव
तत्सङ्गावे प्रमाणस्य सङ्गावात् । तथाहि । “सुखमहमतुभवामि”
इत्यन्योन्यविविक्तज्ञेयज्ञादज्ञानोक्तेस्वी प्रतिप्राणि स्वसंवेद्यः प्रत्ययो
जायमानः संवेद्यते । न चायं मिथ्या, बाधकाभावात् । नापि
संदिग्धः, उभयोकोटिसंस्पर्शाभावात् । न चेत्यंभूतस्यास्यानालम्ब- 5
नत्वं युक्तं, रूपादिज्ञानानामप्यनालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि
शरीरालम्बनत्वं, बहिःकारणनिरपेक्षान्तःकरणव्यापारेणोत्पत्तेः ।
न खलु शरीरमित्यंभूताहंप्रत्ययवेद्यं, बहिःकरणविषयत्वात् ।
अतः शरीरातिरिक्तः कश्चिदेतस्यालम्बनभूतो ज्ञानवानर्थो ऽभ्यु-
पगन्तव्यः, तस्यैव ज्ञातलोपपत्तेः । स च जीव एवेति सिद्धः 10
स्वसंवेदनवेद्याहंप्रत्ययोत्पादयुक्तः, न त्वचेतनः प्रत्यक्षलक्ष्य आत्मा ॥
तथा यदप्युक्तं “चेतनायोगेन स चेतनत्वाच्छरीरस्यैवाहंप्रत्ययः”
इत्यादि, तदपि प्रज्ञापमात्रं, यतश्चेतनायोगे ऽपि स्वयं चेतनस्यै-
वाहंप्रत्ययोत्पादो युक्तः, न त्वचेतनस्य । यथा परःसहस्रप्रदीप-
प्रभायोगे ऽपि स्वयमप्रकाशस्वरूपस्य घटस्य प्रकाशकत्वं न दृष्टं, 15
किं तु प्रदीपस्यैव, एवं चेतनायोगे ऽपि न स्वयमचेतनस्य
देहस्य ज्ञातत्वं, किं त्वात्मन एवेति तस्यैव चाहंप्रत्ययोत्पादः ।
यो ऽपि “स्थूलोऽहं” “क्षुद्रोऽहं” इत्यादिप्रत्ययः समुल्लसति,
सोऽप्यात्मोपकारकत्वेन शरीरे जायमान औपचारिक एव,
अत्यन्तोपकारके भूत्ये “अहमेवायं” इति प्रत्ययवत् ॥ तथा 20
शरीरस्यैव चैतन्यं प्रति “कर्तृत्वं” इत्यादि यदप्यवादि वादि-
ब्रूवेण, तदप्युक्तवचनरचनामात्रमेव, चेतनायाः शरीरेण

- सहान्वयव्यतिरेकाभावात् । मत्तमूर्च्छितप्रसुप्तानां तादृशशरीर-
सङ्गावेऽपि न तथाविधं चैतन्यमुपलभ्यते । दृश्यते च केषांचित्
कृशतरशरीराणामपि चेतनाप्रकर्षः, केषांचित् सूक्ष्मदेहानामपि
तदप्रकर्षः । ततो न तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि चैतन्यम् ।
- 5 अतो न तत्कार्यम् । किं च । न हि चैतन्यस्य भूतकार्यत्वे
किमपि प्रमाणमुपलभ्यामहे । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षं,
अतीन्द्रियविषये तदप्रवर्तनात् । न ह्युत्पन्नमनुत्पन्नं वा चैतन्यं
भूतानां कार्यमिति । प्रत्यक्षव्यापारमुपैति, तस्य स्वरयोग्यसन्निहि-
तार्थग्रहरूपत्वात्, चैतन्यस्य चामूर्तत्वेन तदयोग्यत्वात् । न च
- 10 “भूतानामहं कार्य” इत्येवमात्मविषयं भूतकार्यत्वं प्रत्यक्षमवग-
न्तुमशकं, कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगम्यत्वात् । न च
भूतचैतन्यातिरिक्तः कश्चिदन्यथै तदुभयान्वयव्यतिरेकज्ञातव्य-
पगम्यते, आत्मसिद्धिप्रसङ्गात् ॥ तथा नानुमानेनापि चैतन्यस्य
भूतकार्यत्वं प्रतीयते, तस्यानभ्युपगमात्, प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं
- 15 नान्यदिति वचनात् । अभ्युपगमेऽपि न ततो विवक्षितार्थप्रती-
तिसिद्धिः । ननु कार्याकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यं समुत्प-
द्यते, तद्भाव एव चैतन्यभावात्, मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिवदित्याद्य-
नुमानाद्भवत्येव चैतन्यस्य भूतकार्यत्वसिद्धिरिति चेत् । न,
तद्भाव एव तद्भावादिति । हेतोरनैकान्तिकत्वात्, सदावस्थायां
- 20 तद्भावेऽपि चैतन्यस्याभावात् । स्यादेतत्, पृथिव्यग्नेयोवायुलक्ष-
णभूतचतुष्टयसमुद्भूतजन्तुं हि चैतन्यं, न च सतशरीरे वायु-
रस्ति, ततस्तदभावात्तत्र चैतन्याभाव इति न तत्र व्यभिचारः ।

अत्रोच्यते सति । शुषिरे तत्र वातः सुतरां संभाव्यत एव । किं
 च । यदि तत्र वायुवैकल्याच्चैतन्यस्याभावः, ततो वस्त्रादिभिः
 संपादिते वायौ तत्र चैतन्यमुपलभ्येत । न च तत्र तत्संपादिते
 ऽपि वायौ चैतन्यमुपलभ्यते अथ प्राणापानलक्षणवायोरभावाच्च
 तत्र चैतन्यमिति चेत् । न, अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-
 भावाच्च प्राणापानवायोश्चैतन्यं प्रति हेतुता, यतो मरणा- 5
 दवस्थायां प्रचुरतरदोर्घशासोच्छ्वाससंभवे ऽपि चैतन्यस्यात्यन्त-
 परिचयः । तथा ध्यानस्तिमितलोचनस्य संवृतमनोवाक्काययोगस्य
 निस्तरङ्गमहोदधिकल्पस्य योगिनो निरुद्धप्राणापानस्यापि
 परमप्रकर्षप्राप्त्येतनोपचयः समुपलभ्यते । अथ तेजसो ऽभावाच्च
 मृतावस्थायां चैतन्यमिति चेत्, तर्हि तत्र तेजस्युपनीते सति 10
 कथं न चेतनोपलभ्यते । किं च । मृतावस्थायां यदि वायुतेज-
 सोरभावेन चैतन्याभावो ऽभ्युपगम्यते, तर्हि मृतशरीरे किञ्चिदे-
 लानन्तरं समुत्पन्नानां कृम्यादीनां कथं चैतन्यम् । ततो यत्किं-
 चिदेतत् । किं च । न चैतन्यं भूतमात्रकारणम् । तथा सति
 चैतन्यस्य भूतमात्रजन्यस्वभावत्वात् तेषामपि तज्जननस्वभावत्वात् 15
 सर्वदा सर्वत्र घटादौ पुरुषादिष्विव व्यक्तचैतन्योत्पादो भवेत्,
 निमित्ताविशेषात् । एवं च घटादिपुरुषयोरविशेषः स्यात् । ननु
 कायाकारपरिणामप्राणापानपरिग्रहवद्भ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यमुपलभ्यत
 इति वचनाच्च पूर्वोक्तो ऽतिप्रसङ्गदोषावकाश इति चेत् । तन्न,
 त्वन्यते कायाकारपरिणामस्यैवानुपपद्यमानत्वात् । तथाहि । स 20
 कायाकारपरिणामः किं पृथिव्यादिभूतमात्रनिबन्धन उत वस्त्र-

- न्तरनिमित्त उताहेतुक इति त्रयो गतिः । तत्र न तावदाद्यः
 पक्षः कक्षीकरणीयः, पृथिव्यादिसत्तायाः सर्वत्र सद्भावात्
 सर्वत्रापि कार्याकारपरिणामप्रसङ्गः । तथाविधसाम्यादिभावसह-
 कारिकारणवैकल्याच्च सर्वत्र तत्प्रसङ्ग इति चेत् । तन्न, यतः
 सोऽपि साम्यादिभावो न वस्त्वन्तरनिमित्तः, तत्त्वान्तरापत्ति-
 5 प्रसङ्गात्; किं तु पृथिव्यादिसत्तामात्रनिमित्तः, अतस्तस्यापि
 सर्वत्राप्यविशेषेण भावप्रसङ्गात् कुतः सहकारिकारणवैकल्यमिति ।
 अथ “वस्त्वन्तरनिमित्तः” इति पक्षस्तदप्ययुक्तं, तथाभ्युपगमे
 जीवसिद्धिप्रसङ्गात् । अथाहेतुकः, तर्हि सदाभावादिप्रसङ्गः,
 10 नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणादिति वचनात् । तन्न
 तन्मते कार्याकारपरिणामः संगच्छते । तदभावे तु दूरोत्सा-
 रितमेव प्राणपानपरिग्रहवत्त्वममीषां भूतानामिति चैतन्यं
 न भूतकार्यमित्यतो जीवगुण एव चेतनेत्यभ्युपगन्तव्यम् ।
 किं च । गुणप्रत्यक्षत्वादात्मापि गुणी प्रत्यक्ष एव । प्रयोगो-
 15 यथा । प्रत्यक्ष आत्मा, स्मृतिजिज्ञासाचिकीर्षाजिगमिषासंश-
 यादिज्ञानविशेषाणां तद्गुणानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वात् । इह
 यस्य गुणाः प्रत्यक्षाः स प्रत्यक्षो दृष्टः, यथा घट इति । प्रत्यक्ष-
 गुणस्य जीवः । तस्मात्प्रत्यक्षः ॥ अत्राह परः । अनैकान्तिको
 ऽयं हेतुः, यत आकाशगुणः शब्दः प्रत्यक्षः, न पुनराकाशम् ।
 20 तदयुक्तं, यतो नाकाशगुणः शब्दः किं तु पुद्गलगुणः, ऐन्द्रि-
 यकत्वात्, रूपादिवत् । एतच्च पुद्गलविचारे समर्थयिष्यते ।
 अत्राह । ननु भवतु गुणानां प्रत्यक्षत्वात्तदभिन्नत्वाद्गुणिनो ऽपि

प्रत्यक्षत्वम् । किं तु देह एव ज्ञानादयो गुणा उपलभ्यन्ते ।
 अतः स एव तेषां गुणौ युक्तः, यथा रूपादीनां घटः । प्रयोगो
 यथा । ज्ञानादयो देहगुणा एव, तत्रैवोपलभ्यमानत्वात्, गौर-
 ऋणस्थूलत्वादिवत् । अत्रोच्यते । प्रत्यनुमानवाधितो ऽयं पक्षा-
 भासः । तच्चेदम् । देहस्य गुणा ज्ञानादयो न भवन्ति, तस्य 5
 मूर्तत्वाच्चाक्षुषत्वाद्वा, घटवत् । अतः सिद्धो गुणप्रत्यक्षत्वाद्गुणौ
 जीवो ऽपि प्रत्यक्षः । ततश्चाहंप्रत्ययग्राह्यं प्रत्यक्षमात्मानं निष्कृ-
 वानस्याव्यावणः शब्द इत्यादिवत् प्रत्यक्षविरुद्धो नाम पक्षाभासः ।
 तथा वक्ष्यमाणात्मास्त्वितानुमानसद्भावात् नित्यः शब्द इत्यादि-
 वदनुमानविरुद्धो ऽपि आबालगोपालाङ्गनादिप्रसिद्धं चात्मानं 10
 निराकुर्वतः “नास्ति सूर्यः प्रकाशकर्ता” इत्यादिवस्तोकविरोधः ।
 “अहं नाहं” चेति गदतः “माता मे बन्ध्या” इत्यादिवत्
 स्ववचनविरोधश्च । तथा प्रतिपादितयुक्तात्मनः स्वसंवेदनप्रत्य-
 क्षत्वादत्यन्ताप्रत्यक्षत्वादिति हेतुरप्यसिद्ध इति स्थितम् ॥ तथा-
 नुमानगम्यो ऽप्यात्मा । तानि चामूनि । जीवच्छरीरं प्रयत्नव- 15
 ताधिष्ठितं, इच्छानुविधायिक्रियाश्रयत्वात्, रथवत् । १ । ओ-
 चादौन्युपलब्धिसाधनानि कर्तृप्रयोज्यानि, करणत्वात्, वास्या-
 दिवत् । २ । देहस्यास्ति विधाता, आदिमत्प्रतिनियताकार-
 त्वात्, घटवत् । यत्पुनरकर्तृकं तदादिमत्प्रतिनियताकारमपि
 न भवति, यथाभ्रविकारः । यः स्वदेहस्य कर्ता स जीवः । 20
 प्रतिनियताकारत्वं सर्वेदादीनामप्यस्ति न च तेषां कश्चिद्विधा-
 तेति तैरनैकान्तिको हेतुः स्यात् । अतस्तद्व्यवच्छेदार्थमादिम-

त्वविशेषणं द्रष्टव्यम् । ३ । तथेन्द्रियाणामस्यधिष्ठाता, करण-
त्वात्, यथा दण्डचक्रादीनां कुलालः । ४ । विद्यमानभोक्तृकं
शरीरं, भोग्यत्वात्, भोजनवत् । यस्य भोक्ता स जीवः । ५ ।
अथ साध्यविरुद्धसाधकत्वादिरुद्धा एवेते हेतवः । तथाहि ।

५ घटादीनां कर्चादिरूपाः कुम्भकारादयो मूर्ता अनित्यादिस्व-
भावाश्च दृष्टा इति । अतो जीवोऽप्येवंविध एव सिध्यति ।
एतद्विपरीतस्य जीव इष्ट इति । अतः साध्यविरुद्धसाधकत्वा-
दिरुद्धत्वं हेतुनामिति चेत् । न, यतः खलु संसारिणो जीवस्या-
ष्टकर्मपुद्गलवेष्टितत्वेन मशरीरत्वात् कथंचिन्मूर्तत्वान्नायं दोषः ।

१० तथा रूपादिज्ञानं कचिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपादिवत् । ६ ।
तथा ज्ञानसुखादिकमुपादानकारणपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटा-
दिवत् । ७ । न च शरीरे तदाश्रितत्वस्य तदुपादानत्वस्य
चेष्टत्वात्सिद्धसाधनमित्यभिधातव्यं, तत्र तदाश्रितत्वतदुपादान-
त्वयोः प्राक्प्रतियूढत्वात् । तथा प्रतिपक्षवानयमजीवशब्दः,

१५ व्युत्पत्तिमच्छुद्धपदप्रतिषेधात् । यत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य
प्रतिषेधो दृश्यते स प्रतिपक्षवान् । यथाघटो घटप्रतिपक्षवान् ।
अत्र ह्यघटप्रयोगे शुद्धस्य व्युत्पत्तिमतस्य घटस्य पदस्य प्रति-
षेधः । अतोऽवश्यं घटलक्षणेन प्रतिपक्षेण भाव्यम् । यस्तु न
प्रतिपक्षवान्, न तत्र व्युत्पत्तिमतः शुद्धपदस्य प्रतिषेधः,

२० यथास्वरविषाणशब्द अडित्य इति वा । अस्वरविषाणमित्यत्र
स्वरविषाणलक्षणस्याशुद्धस्य सामासिकस्य पदस्य निषेधः । अत्र
व्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि शुद्धपदत्वाभावाद्विपक्षो नास्ति । अडित्य

इत्यत्र तु व्युत्पत्तिमत्त्वाभावात् सत्यपि शुद्धपदत्वे नावश्यं डित्य-
लक्षणः कश्चित्पदार्थो जीववद्विपक्षभूतो ऽस्तीति । ८ । तथा खग्र-
रौरे खसंवेदनप्रत्यक्षमात्मानं साधयित्वा परशरीरे ऽपि सामान्य-
तोदृष्टानुमानेन साध्यते । यथा । परशरीरे ऽप्यस्यात्मा, इष्टा-
निष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात्, यथा खग्ररौरे । दृश्येते च पर- 5
शरौरे इष्टानिष्टयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ । तस्मात्सात्मकं, आत्माभावे
तथोरभावात्, यथा घट इति । एतेन यदुक्तं “न सामान्यतो-
दृष्टानुमानादप्यात्मभिद्धिः” इत्यादि, तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । ९ ।
तथा नास्ति जीव इति यो ऽयं जीवनिषेधध्वनिः स जीवास्ति-
त्वेनान्तरीयक एव, निषेधशब्दत्वात् । यथा नास्त्यत्र घट इति 10
शब्दो ऽन्यत्र घटास्तित्वाविनाभाव्येव । प्रयोगश्चात्र । इह यस्य
निषेधः कियते तत्कचिदस्त्येव, यथा घटादिकम् । निषिध्यते
च भवता “नास्ति जीवः” इतिवचनात् । तस्मादस्त्येवासौ ।
यच्च सर्वथा नास्ति, तस्य निषेधो ऽपि न दृश्यते, यथा पञ्च-
भूतातिरिक्तषष्ठभूतस्येति । नन्वसतो ऽपि खरविषाणादेर्निषेध- 15
दर्शनादनैकान्तिको ऽयं हेतुरिति चेत् । न । इह यत्किमपि
वस्तु निषिध्यते, तस्यान्यत्र सत एव विवक्षितस्थाने संगोग-१-
समवाय-२-सामान्य-३-विशेष-४-लक्षणं चतुष्टयमेव निषि-
ध्यते, न तु सर्वथा तदभावः प्रतिपाद्यते । यथा नास्ति गृहे
देवदत्त इत्यादिषु गृहे देवतादीनां सतामेव संयोगमात्रं 20
निषिध्यते, न तु तेषां सर्वथैवास्तित्वमपाक्रियते । तथा
नास्ति खरविषाणमित्यादिषु खरविषाणादीनां सतामेव सम-

- वायमात्रं निराक्रियते । तथा नास्त्यन्यश्चन्द्रमा इत्यादिषु विद्यमानस्यैव चन्द्रमसो ऽन्यचन्द्रनिषेधाच्चन्द्रसामान्यमात्रं निषिध्यते न तु सर्वथा चन्द्राभावः प्रतिपाद्यते । तथा न सन्ति घटप्रमाणानि सुक्ताफलानीत्यादिषु घटप्रमाणात्मात्ररूपो
- 5 विशेषो सुक्ताफलानां निषिध्यते, न तु तदभावः ख्यायत इति । एवं नास्यात्मेत्यत्रापि विद्यमानस्यैवात्मनो यत्र कचन येन केनचित्सह संयोगमात्रमेव त्वया निषेद्धं, यथा नास्यात्मास्मिन् वपुषीत्यादि, न तु सर्वथात्मनो ऽसत्त्वमिति । अत्राह कश्चित् । ननु यदि यन्निषिध्यते तदस्ति, तर्हि मम चित्तो-
- 10 केश्वरताप्यस्तु, युष्मदादिभिर्निषिध्यमानत्वात् । तथा चतुर्णां संयोगादिप्रतिषेधानां पञ्चमो ऽपि प्रतिषेधप्रकारो ऽस्ति, त्वयैव निषिध्यमानत्वात् । तदयुक्तम् । चित्तोकेश्वरताविशेषमात्रं भवतो निषिध्यते, यथा घटप्रमाणत्वं सुक्तानां, न तु सर्वथेश्वरता, स्वश्रित्यादीश्वरतायास्तत्रापि विद्यमानत्वात् । तथा प्रतिषेध-
- 15 स्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमविद्यमानमेव निवार्यते । न तु सर्वथा प्रतिषेधस्याभावस्तुःसंख्याविशिष्टस्य सद्भावात् । न तु सर्वमप्यसंबद्धमिदम् । तथाहि । मन्त्रित्तोकेश्वरत्वं तावदसदेव निषिध्यते प्रतिषेधस्यापि पञ्चसंख्याविशिष्टत्वमपि विद्यमानमेव निवार्यते । तथा संयोगसमवायसामान्यविशेषाणामपि गृहदेव-
- 20 दत्तखरविषाणादिष्वसतामेव प्रतिषेध इति । अतो यन्निषिध्यते तदस्यैवेत्येतत्कथं न भवत इति । अत्रोच्यते । देवदत्तादीनां संयोगादयो गृहादिष्वेवासंतो निषिध्यन्ते । अर्थान्तरे तु तेषां

ते सन्त्येव । तथाहि । गृहेणैव सह देवदत्तस्य संयोग विद्यते,
अर्थान्तरेण त्वारामादिना वर्तते एव । गृहस्यापि देवदत्तेन सह
संयोगो नास्ति, खट्वादिना तु विद्यत एव । एवं विषाणस्यापि
खर एव समवाययोगो नास्ति, गवादावस्थेव । सामान्यमपि
द्वितीयचन्द्राभावश्चन्द्र एव नास्ति, अर्थान्तरे तु घटादावस्थेव । 5
घटप्रमाणत्वमपि मुक्तासु नास्ति, अन्यत्र विद्यत एव । त्रिलो-
केश्वरतापि भवत एव नास्ति, तीर्थकारादावस्थेव । पञ्चसंख्या-
विशिष्टत्वमपि प्रतिषेधप्रकारेषु नास्ति, अनुत्तरविमानादावस्थे-
वेत्यनया विवक्षया ब्रूमः “यन्निषिध्यते तत्सामान्येन विद्यत एव” ।
न त्वेवं प्रतिजानीमहे यद्यत्र निषिध्यते तत्तत्रैवास्तीति येन 10
व्यभिचारः स्यादेवं सत एव जीवस्य यत्र कापि निषेधः स्यान्न
पुनः सर्वत्रेति । तथास्ति देहेन्द्रियातिरिक्त आत्मा, इन्द्रियो-
परमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात्, पञ्चवातायनोपलब्धार्थानु-
स्मर्तव्यदेवदत्तवत् । इति सिद्धमनुमानयाज्ञ आत्मेति ॥ अनुमान-
याज्ञत्वे सिद्धे तदन्तर्भूतत्वेनागमोपमानार्थापत्तिर्याज्ञतापि 15
सिद्धा ॥ किं च “प्रमाणपञ्चकाभावेन” इत्यादि यदयवादि,
तदपि मदिराप्रमादिविस्तमितमोदरं, यतो हिमवदुत्पलपरि-
णामादीनां पिशाचादीनां च प्रमाणपञ्चकाभावे ऽपि विद्य-
मानत्वादिति । अतो यत्र प्रमाणपञ्चकाभावस्तदसदेवेत्यनै-
कान्तिकम् । इति सिद्धः प्रत्यक्षादिप्रमाणयाज्ञ आत्मा । स च 20
विवृत्तिमान्परलोकयायी । तत्र चानुमानमिदम् । तद्वर्जित-
बालकस्याद्यस्तन्याभिलाषः पूर्वाभिलाषपूर्वकः, अभिलाषत्वात्,

द्वितीयदिनाद्यस्तनाभिलाषवत् । तदिदमनुमानमाद्यस्तनाभि-
लाषस्याभिलाषान्तरपूर्वकत्वमनुमापयदर्थापत्त्या परलोकगामिनं
जीवमाचिपति, तज्जन्मन्यभिलाषान्तराभावादिति स्थितम् ॥

तथा कूटस्थनित्यताप्यात्मनो न घटते, यतो यथाविधः
5 पूर्वदशायामात्मा, तथाविध एव चेज्ज्ञानोत्पत्तिमये ऽपि
भवेत्, तदा प्रागिव कथमेष पदार्थपरिच्छेदकः स्यात्, प्रति-
नियतस्वरूपाप्रच्युतिरूपत्वात्कौटस्थस्य । पदार्थपरिच्छेदे तु
प्रागप्रमातुः प्रमाद्वरूपतया परिणामात्कृतः कौटस्थमिति ॥

तथा सांख्याभिमतमकर्तृत्वमप्युक्तम् । तथाहि । कर्तात्मा,

10 स्वकर्मफलभोक्तृत्वात् । यः स्वकर्मफलभोक्ता स कर्तापि दृष्टः ।
यथा हृषीवलः । तथा सांख्यकल्पितः पुरुषो वस्तु न भवति,
अकर्तृत्वात्, स्वपुण्यवत् । किं चात्मा भोक्ताङ्गीक्रियते स च
भुजिक्रियां करोति न वा । यदि करोति तदापराभिः
क्रियाभिः किमपराद्धम् । अथ भुजिक्रियामपि न करोति,

15 तर्हि कथं भोक्तेति चिन्त्यम् । प्रयोगश्चात्र । संसर्गात्मा भोक्ता
न भवति, अकर्तृत्वात्, मुक्तात्मवत् । अकर्तृभोक्ताभ्युपगमे च
कृतनाशाकृताभ्यागमादिदोषप्रसङ्गः । प्रकृत्या कृतं कर्म न च
तस्याः फलेनाभिसंबन्ध इति कृतनाशः । आत्मना च तस्य
कृतमथ च तत्फलेनाभिसंबन्ध इत्यकृतागम इत्यात्मनः कर्तृत्व-

-20 सङ्गौकर्तव्यम् ॥

तथा जडस्वरूपत्वमप्यात्मनो न घटते, तद्वाधकानुमानस-
द्भावात् । तथाहि । अनुपयोगस्वभाव आत्मा नार्थपरिच्छेदकर्ता,

अचेतनत्वात्, गगनवत् । अथ चेतनासमवायात्परिच्छिन्नत्तीति चेत्, तर्हि यथात्मनश्चेतनासमवायाज्जादत्वं, तथा घटस्यापि जादत्त्वप्रसङ्गः, समवायस्य नित्यस्यैकस्य व्यापिनः सर्वत्राप्यविशेषादित्यत्र ब्रुवन् वक्तव्यम् । तत् नोच्यते, अन्यगौरवभयात् । ततश्चात्मनः पदार्थपरिच्छेदकत्वमङ्गीकुर्वाणैश्चेतन्यस्वरूपताप्यस्य गले पादिकान्यायेन प्रतिपत्तयेति स्थितं चैतन्यलक्षणो जीव इति ॥ 5

जीवश्च पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतिदित्रिचतुःपञ्चेन्द्रियभेदाच्चविधः । ननु भवतु जीवलक्षणोपेतत्वाद्द्वीन्द्रियादीनां जीवत्वं, पृथिव्यादीनां तु जीवत्वं कथं शब्देयं, व्यक्तलिङ्गस्यानुपलब्धेरिति चेत् । सत्यं; यद्यपि तेषु व्यक्तं जीवलिङ्गं नोपलभ्यते, तथाप्यव्यक्तं तत्समुपलभ्यत एव । यथा हृत्पूरव्यतिमिश्रमदिरापानादिभिर्मूर्च्छितानां व्यक्तलिङ्गाभावे ऽपि सजीवत्वमव्यक्तलिङ्गैर्व्यवह्रियते, एवं पृथिव्यादीनामपि सजीवत्वं व्यवहरणीयम् । ननु मूर्च्छितेषूच्छासादिकमव्यक्तं चेतनालिङ्गमस्ति, न पुनः पृथिव्यादिषु तथाविधं किञ्चिच्चेतनालिङ्गमस्ति । नैतदेवं, पृथिवीकाये तावत्स्वस्वाकारावस्थितानां लवणविद्रुमोपल्लादीनां समानजातीयाङ्कुरोत्पत्तिमत्त्वमर्शांसाङ्कुरस्येव चेतनाचिह्नमस्येव । अव्यक्तचेतनानां हि संभावितैकचेतनालिङ्गानां वनस्पतीनामिव चेतनाभ्युपगन्तव्या । वनस्पतेश्च चैतन्यं विशिष्टतुल्यप्रदत्तेन स्पष्टमेव । साधयिष्यते च । ततो ऽव्यक्तोपयोगादिलक्षणसङ्गात्वात्सचित्ता पृथिवीति स्थितम् । ननु च विद्रुम-

पाषाणादिपृथिव्याः कटिनपुङ्गलात्मिकायाः कथं सचेतनत्व-
मिति चेत् । नैवं । उच्यते । यथास्थि शरीरानुगतं सचेतनं
कटिनं च दृष्टं, एवं जीवानुगतं पृथिवीशरीरमपीति । अथवा
पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतयो जीवशरीराणि, केद्यमेद्योत्क्षेप्यभोग्य-
5 प्रियरसनोयस्युश्चद्रव्यत्वात्, सास्त्राविषाणादिसंघातवत् । न हि
पृथिव्यादीनां केद्यत्वादि दृष्टमपङ्गोतुं शक्यम् । न च पृथिव्या-
दीनां जीवशरीरत्वमनिष्टं साध्यते, सर्वस्य पुङ्गलद्रव्यस्य शरीर-
त्वाभ्युपगमात् । जीवसहितत्वासहितत्वं च विशेषः । अथ
शस्त्रोपहतं पृथिव्यादिकं कदाचित्सचेतनं संघातत्वात्, पाणिपाद-
10 संघातवत् । तदेवं कदाचित्किञ्चिदचेतनमपि, शस्त्रोपहतत्वात्,
पाण्यादिवदेव ; न चात्यन्तं तदचित्तमेवेति ॥

अथ नाष्कायो जीवः, तत्संज्ञायोगात्, प्रस्रवणादिवदिति
चेत् । नैवं, हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि हस्तिनः शरीरं कल-
लावस्थायामधुनोत्पन्नस्य द्रवं चेतनं च दृष्टं, एवमष्कायो ऽपि,
15 यथा वाण्डके रसमाचमसंजातावयवमनभिव्यक्तवद्वादिप्रविभागं
चेतनावहेष्टम् । एषेव चोपमाजीवानामपि । प्रयोगश्चायम् ।
सचेतना आपः शस्त्रानुपहतत्वे सति द्रवत्वात्, हस्तिशरी-
रोपादानभूतकललवत् । हेतोर्विशेषणोपादानात् प्रस्रवणादि-
बुदासः । १ । तथा सात्मकं तोयमनुपहतद्रवत्वात्, अण्डकमध्य-
20 स्थितकललवदिति । २ । इदं वा प्राग्बज्जीववच्छरीरत्वे सिद्धे
सति प्रमाणम् । सचेतना हिमादयः कश्चित्, अष्कायत्वात्,
इतरोदकवदिति । तथा कचन चेतनावत्य आपः, स्वातन्त्र्यमि-

स्वाभाविकसंभवात्, दर्दुरवत् । अथवा सचेतना अन्तरिक्षोद्भवा
 आपः, अन्नादिविकारे स्तत एव संभूय पातात्, मत्स्यवदिति ।
 तथा ग्रीतकाले मृगं ग्रीते पतति नद्यादिष्वल्पे ऽल्पो बहौ बज्ज-
 बज्जतरे च बज्जतरो य ऊष्मा संवेद्यते, स जीवहेतुक एव, अल्प-
 बज्जबज्जतरमिलितमनुष्यशरीरेष्वल्पबज्जबज्जतरोऽभवत् । प्रयोग- 5
 स्यायम् । ग्रीतकाले जलेषु उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवः, उष्णस्पर्शत्वात्,
 मनुष्यशरीरोष्णस्पर्शवत् । न च जलेष्वथमुष्णस्पर्शः सहजः,
 “असु स्पर्शः ग्रीत एव” इति वैशेषिकादिवचनात् । तथा ग्रीत-
 काले ग्रीते स्फीते निपतति प्रातस्तटाकादेः पश्चिमायां दिशि
 स्थित्वा यदा तटाकादिकं विलोक्यते, तदा तज्जलान्निर्गतो 10
 बाष्पसंभारो दृश्यते । सो ऽपि जीवहेतुक एव । प्रयोगस्त्व-
 त्यम् । ग्रीतकाले जलेषु बाष्प उष्णस्पर्शवस्तुप्रभवः, बाष्पत्वात्,
 ग्रीतकाले ग्रीतजलजलमिलितमनुष्यशरीरबाष्पवत् । प्रयोगद्वये ऽपि
 यदेवोष्णस्पर्शस्य बाष्पस्य च निमित्तमुष्णस्पर्शं वस्तु, तदेव
 तैजसशरीरोपेतमात्माख्यं वस्तु प्रतिपत्तव्यं, जलेष्वन्यस्योष्णस्पर्श- 15
 बाष्पयोर्निमित्तस्य वस्तुनो ऽभावात् । न च ग्रीतकाल उत्कृष्ट-
 ङ्किावकरतलगतोष्णस्पर्शेन तन्मध्यनिर्गतबाष्पेण च प्रकृतहेत्वो-
 र्यभिचारः शङ्क्यः, तयोरप्यवकरमध्योत्पन्नमृतजीवशरीरनिमि-
 त्तत्वाभ्युपगमात् । ननु मृतजीवानां शरीराणि कथमुष्णस्पर्श-
 बाष्पयोर्निमित्तीभवन्तीति चेत् । उच्यते । यथाग्निदग्धपाषाण- 20
 खण्डिकासु जलप्रक्षेपे विधातादप्यग्नेरुष्णस्पर्शबाष्पौ भवेतां,
 तथा ग्रीतसंयोगे सत्यप्यत्रापि । एवमन्यत्रापि बाष्पोष्ण-

स्पर्शयोर्निमित्तं सचित्तमचित्तं वा यथासंभवं वक्तव्यम् । इत्यमेव
 च शीतकाले पर्वतनितम्बस्य निकटे वृक्षादीनामधस्ताच्च य
 ज्ञप्ता संवेद्यते, सो ऽपि मनुष्यवपुरुषवज्जीवहेतुरेवावगन्तव्यः ।
 एवं शीतकाले बाह्यतापेन तैजसशरीररूपाग्नेर्मन्दीभवनात्
 5 जलादिषु यः शीतलस्पर्शः, सो ऽपि मानुषशरीरशीतलस्पर्शव-
 ज्जीवहेतुको ऽभ्युपगमनीयः । तत एवंविधलक्षणभाक्काज्जीवा
 भवन्त्याप्कायाः ॥ ९ ॥

यथा रात्रौ खद्योतकस्य देहपरिणामो जीवप्रयोगनिर्दृष्ट-
 शक्तिराविद्यकास्ति, एवमङ्गारादीनामपि प्रतिविशिष्टप्रकाशा-
 10 दिशक्तिरनुमीयते जीवप्रयोगविशेषाविर्भावितेति । यथा वा
 ज्वरोष्मा जीवप्रयोगं नातिवर्तते, एषैवोपमाग्नेयजन्तूनां, न च
 मृता ज्वरिणः कचिदुपलभ्यन्ते ; एवमन्वयत्यतिरेकाभ्यामग्नेः
 सचित्तता ज्ञेया । प्रयोगश्चात्र । आत्मसंयोगाविर्भूतोऽङ्गारा-
 दीनां प्रकाशपरिणामः, शरीरस्थत्वात्, खद्योतदेहपरि-
 15 णामवत् । १ । तथात्मसंयोगपूर्वको ऽङ्गारादीनामूष्मा, शरीरस्थ-
 त्वात्, ज्वरोष्मवत् । न चादित्यादिभिरनेकान्तः, सर्वेषामुष्ण-
 स्पर्शस्यात्मसंयोगपूर्वकत्वात् । २ । तथा सचेतनं तेजः, यथा-
 योग्याहारोपादानेन वृद्धादिविकारोपलभ्यात्, पुरुषवपुर्वत् ।
 एवमादिलक्षणैराग्नेयजन्तवोऽवसेयाः ॥ ३ ॥

20 यथा देवस्य स्वशक्तिप्रभावान्ननुश्याणां चाञ्जनविद्यामन्त्रै-
 रन्तर्धाने शरीरं चक्षुषानुपलभ्यमानमपि विद्यमानं चेतनाव-
 द्वाध्यवशीयते, एवं वायावपि चक्षुषां रूपं न भवति, सूक्ष्म-

परिणामात्, परमाणोरिव वज्रिदग्धपाषाणखण्डिकागता-
चित्ताग्नेरिव वा । प्रयोगश्चायम् । चेतनावान् वायुः, अपर-
प्रेरिततिर्यगनियमितदिग्गतिमत्त्वात्, गवाश्वादिवत् । तिर्यगेव
गमननियमादनियमितविशेषणोपादानाच्च परमाणुना न व्यभि-
चारः, तस्य नियमितगतिमत्त्वात्, जीवपुद्गलयोरनुश्रेणिरिति 5
वचनात् । एवं वायुरग्रस्तोपहतश्चेतनावानवगन्तव्यः ॥ ४ ॥

बहुलाशोकचम्पकाद्यनेकविधवनस्पतीनामेतानि शरीराणि
न जीवव्यापारमन्तरेण मनुष्यशरीरसमानधर्मभाञ्चि भवन्ति ।
तथाहि । यथा पुरुषशरीरं बालकुमारयुववृद्धतापरिणाम-
विशेषवत्त्वाच्चेतनावदधिष्ठितं प्रस्पष्टचेतनाकमुपलभ्यते, तथेदं 10
वनस्पतिशरीरम् । यतो जातः केतकतरुर्बालको युवा वृद्धश्च
संवृत्त इति, अतः पुरुषशरीरतुल्यत्वात् सचेतनो वनस्पतिरिति ।
तथा, यथेदं मनुष्यशरीरमनवरतं बालकुमारयुवाद्यवस्था-
विशेषैः प्रतिनियतं वर्धते, तथेदमपि वनस्पतिशरीरमङ्कुर-
किसलयशाखाप्रशाखादिभिर्विशेषैः प्रतिनियतं वर्धत इति । 15
तथा, यथा मनुष्यशरीरं ज्ञानेनानुगतं, एवं वनस्पतिशरीर-
मपि, यतः शमीप्रपुष्पाटभिर्द्वेसरकासुन्दकवपूलागस्यामलकी-
कडिप्रभृतीनां स्थापविबोधतस्तद्भावः । तथाधोनिखातद्रविण
राशेः स्वप्ररोहेणावेष्टनम् । तथा वटपिप्पलनिम्बादीनां
प्रावृड्जलधरनिनादशिशिरवायुसंस्पर्शादङ्कुरोद्भेदः । तथा मत्त- 20
कामिनीसन्तानपुरसकुमारचरणताडनादशोकतरोः पल्लवकुसुमो-
द्भेदः । तथा युवत्यालिङ्गनात् पनसस्य । तथा सुरभिमुरा-

- गण्डूषसेकाद्वकुलस्य । तथा सुरभिनिर्मलजलसेकाच्चम्पकस्य ।
 तथा कटाक्षवीक्षणान्तिलकस्य । तथा पञ्चमखरोद्गाराच्छिरोषस्य
 विरहकस्य च पुष्पविकिरणम् । तथा पद्यादीनां प्रातर्विकसनं,
 घोषातक्यादिपुष्पाणां च संध्यायां, कुसुदादीनां तु चन्द्रोदये ।
 5 तथासन्नमेघप्रवृष्टौ ग्रम्या अवचरणम् । तथा वल्लीनां वृत्त्याद्या-
 अथोपसर्पणम् । तथा लज्जालूपभृतीनां हस्तादिसंस्पर्शात्पत्र-
 संकोचादिका परिस्फुटा क्रियोपलभ्यते । अथवा सर्ववनस्यते-
 विंशतिर्द्वैतं फलप्रदानं, न चैतदनन्तराभिहितं तत्संबन्धि
 क्रियाजालं ज्ञानमन्तरेण घटते । तस्मात्सिद्धं चेतनावत्त्वं वन-
 10 स्यतेरिति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं हस्तादिच्छिन्नं शुष्यति,
 तथा तद्वशरीरमपि पञ्चवकुसुमादिच्छिन्नं विशेषमुपगच्छद्दृष्टम् ।
 न चाचेतनानामयं धर्म इति । तथा, यथा मनुष्यशरीरं स्नान-
 चौरव्यञ्जनौदनाद्याहाराभ्यवहारादाहारकं, एवं वनस्यतिशरीर-
 मपि भुजलाद्याहाराभ्यवहारादाहारकम् । न चैतदाहारकत्व-
 15 मचेतनानां दृष्टम् । अतस्तत्सद्भावात्सचेतनत्वमिति । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरं नियतायुष्कं, तथा वनस्यतिशरीरमपि नियता-
 युष्कम् । तथाह्यस्य दशवर्षसहस्राण्युल्लिखमायुः । तथा, यथा
 मनुष्यशरीरमिष्टानिष्टाहारादिप्राप्त्या वृद्धिहान्यात्मकं, तथा
 वनस्यतिशरीरमपि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य तत्तद्भोग-
 20 संपर्काद्भोगपाण्डुलोदरवृद्धिशोफकृशत्वाङ्गुलिनामिकानिखीभवन-
 विगलनादि, तथा वनस्यतिशरीरस्यापि तथाविधरोगो-
 द्भवात्पुष्पफलपत्रत्वगाद्यन्यथाभवनपतनादि । तथा, यथा

मनुष्यशरीरस्यौषधप्रयोगाद्वृद्धिहानिचतभुग्नसंरोहणानि, तथा
 वनस्पतिशरीरस्यापि । तथा, यथा मनुष्यशरीरस्य रसायनस्त्रे-
 हाद्युपयोगाद्विशिष्टकान्तिरसाबलोपचयादि, तथा वनस्पति-
 शरीरस्यापि विशिष्टेष्टनभोजलादिसेकादिविशिष्टरसवीर्यस्त्रिगु-
 त्वादि । तथा, यथा स्त्रीशरीरस्य तथाविधदौहृदपूरणात्पुत्रादि- 5
 प्रसवनं, तथा वनस्पतिशरीरस्यापि तत्पूरणात्पुष्पफलादिप्रसवन-
 मित्यादि । तथा च प्रयोगः । वनस्पतयः सचेना बालकुमार-
 वृद्धावस्था-१-प्रतिनियतवृद्धि-१-स्वापप्रबोधस्पर्शादिहेतुकोक्षा-
 ससंकोचाश्रयोपसर्पणादिविशिष्टानेकक्रिया-२-क्षिन्नावयवस्त्वानि
 -४-प्रतिनियतप्रदेशाहारग्रहण-५-वृत्तायुर्वेदाभिहितायुष्केष्टा- 10
 निष्टाहारादिनिमित्तकवृद्धिहानि-[६-] ७-आयुर्वेदोदितत-
 त्प्रदोग-८-विशिष्टौषधप्रयोगसंपादितप्रवृद्धिहानिचतभुग्नसंरो-
 हण-९-प्रतिनियतविशिष्टशरीररसवीर्यस्त्रिगुत्वरूचत्व-१०-
 विशिष्टदौहृदा-११-दिमत्त्वान्यथानुपपत्तेः, विशिष्टस्त्रीशरीर-
 वत् । अथवैते हेतवः प्रत्येकं पक्षेण सह प्रयोक्तव्या अथ वा संगृ- 15
 हीतोक्तार्थः प्रयोगः । सचेतना वनस्पतयो जन्मजरामरणरोगा-
 दीनां समुदितानां सद्भावात्, स्त्रीवत् । अत्र समुदितानां
 जन्मादीनां ग्रहणात् “जातं तदधि” इत्यादिव्यपदेशदर्शना-
 दध्यादिभिरचेतनैर्न व्यभिचारः शङ्क्यः । तदेवं पृथिव्यादीनां
 सचेतनत्वं सिद्धम् । आप्तवचनादा सर्वेषां सात्मकत्वसिद्धिः ॥ 20

दोन्द्रियादिषु च कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यजलचरस्थल-
 चरखचरपञ्चादिषु न केषांचित्सात्मकत्वे विगानमिति । ये तु

- तत्रापि विप्रतिपद्यन्ते, तान् प्रतीदमभिधीयते । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्युपरमे ऽपि तदुपलब्धार्थानुस्मरणात् ।
 प्रयोगो ऽत्र । इह यो यदुपरमे यदुपलब्धानामर्थानामनुस्मर्ता,
 स तेभ्यो व्यतिरिक्तः, यथा गवाक्षैरुपलब्धानामर्थानां गवाक्षो-
 5 परमे ऽपि देवदत्तः । अनुस्मरति चायमात्मान्मबधिरत्नादि-
 काले ऽपीन्द्रियोपलब्धानर्थान् । अतः स तेभ्यो ऽर्थान्तरमिति ।
 अथवेन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा, इन्द्रियव्याप्तावपि कदाचि-
 दनुपयुक्तावस्थायां वस्तुतुपलब्धात् । प्रयोगश्चात्र । इन्द्रियेभ्यो
 व्यतिरिक्त आत्मा, तद्व्यापारे ऽप्यर्थानुपलब्धात् । इह यो यद्व्या-
 10 पारे ऽपि यैरुपलब्धानर्थान्नोपलभते, स तेभ्यो भिन्नो दृष्टः,
 यथास्मृतिगवाक्षे ऽप्यन्यमनस्कृतयानुपयुक्तो ऽपश्यंतेभ्यो देवदत्त
 इति । अथवेदमनुमानम् । समस्तौन्द्रियेभ्यो भिन्नो जीवो
 ऽन्येनोपलब्धान्येन विकारग्रहणात् । इह योऽन्येनोपलब्धान्येन
 विकारं प्रतिपद्यते, स तस्माद्विभो दृष्टः, यथा प्रवरप्राप्तादो
 15 परिपूर्ववातायनेन रमणीमवलोक्यापरवातायनेन समायाताया-
 स्तस्याः करादिना कुचस्पर्शादिविकारमुपदर्शयन्देवदत्तः । तथा
 चायमात्मा चक्षुषास्त्रीकामश्रन्तं दृष्ट्वा रमनेन हृत्तामलास्त्रा-
 स्त्रवणादिकं विकारं प्रतिपद्यते । तस्मात्तथोर्भिन्न इति । अथ-
 वेन्द्रियेभ्यो व्यतिरिक्त आत्मा अन्येनोपलब्धान्येन ग्रहणात् । इह
 20 यो घटादिकमन्येनोपलब्धान्येन गृह्णाति, स ताभ्यां भेदवान्
 दृष्टः, यथा पूर्ववातायनेन घटमुपलब्ध्यापरवातायनेन गृह्णान-
 स्ताभ्यां देवदत्तः । गृह्णाति च चक्षुषोपलब्धं घटादिकमर्थं

हस्तादिना जीवः ; ततस्ताभ्यां भिन्न इति । एवमत्रानेकान्यनु-
मानानि नैकाश्च युक्तयो विशेषावश्यकटीकादिभ्यः स्वयं कर्त-
व्यानीति । प्रोक्तं विस्तरेण प्रथमं जीवतत्त्वम् ॥

अजीवतत्त्वं व्याचिख्यासुराह “यश्चैतद्विपरीतवान्” इत्यादि ।
यश्चैतस्माद्विपरीतानि विशेषणानि विद्यन्ते यस्याभावेतद्विप- 5
रीतवान्, सो ऽजीवः समाख्यातः । “यश्चैतद्विपरीतवान्” इति
पाठे तु । यः पुनस्तस्माज्जीवाद्विपरीत्यमन्यथात्वं तद्वानजीवः स
समाख्यातः । अज्ञानादिधर्मभ्यो रूपरसगन्धस्पर्शादिभ्यो भिन्ना-
भिन्नो नरामरादिभवान्तराननुयायी ज्ञानावरणादिकर्मणाम-
कर्ता तत्फलस्य चाभोक्ता जडस्वरूपस्याजीव इत्यर्थः । स च 10
धर्माधर्माकाशकाक्षपुद्गलभेदात्पञ्चविधो ऽभिधीयते । तत्र धर्मा
लोकव्यापी नित्यो ऽवस्थितो ऽरूपो द्रव्यमस्तिकाद्यो ऽसंख्य-
प्रदेशो गत्युपग्रहकारी च भवति । अत्र नित्यशब्देन स्वभावा-
दप्रच्युत आख्यायते । अवस्थितशब्देनान्यूनाधिक आविर्भाव्यते ।
अन्यूनाधिकस्यानादिनिधनते यत्ताभ्यां न स्वतत्त्वं व्यभिचरति । 15
तथाहृपिग्रहणादमूर्त उच्यते । अमूर्तस्य रूपरसगन्धस्पर्शपरि-
णामवाच्चावर्त्यभिधीयते । न खलु मूर्तिं स्पर्शादयो व्यभिचरन्ति,
सहचारित्वात् । यत्र हि रूपपरिणामस्तत्र स्पर्शरसगन्धैरपि
भाव्यम् । अतः सहचरमेतच्चतुष्टयमन्ततः परमाणवावपि विद्यते ।
तथा द्रव्यग्रहणाद्गुणपर्यायवान् प्रोच्यते, गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति 20
वचनात् । तथास्तयः प्रदेशाः प्रकृष्टा देशाः प्रदेशा निर्वि-
भागानि खण्डानीत्यर्थः । तेषां कृत्यः समुदायः कथ्यते । तथा

लोकव्यापीतिवचनेनासंख्यप्रदेशवचनेन च लोकाकाशप्रदेश-
प्रमाणप्रदेशो निर्दिश्यते । तथा स्त एव गतेः परिणतानां
जीवपुद्गलानामुपकारकरो ऽपेक्षाकारणमित्यर्थः । कारणं हि
विविधमुच्यते, यथा घटस्य मृत्परिणामिकारणं १, दण्डादयो
5 पादकाश्च निमित्तकारणं २, कुम्भकारो निर्वर्तकं कारणम् ३ ।
तदुक्तम् ।

निर्वर्तकं निमित्तं परिणामं च विधेयते हेतुः ।

कुम्भस्य कुम्भकारो धर्ता मृचेति समसंख्यम् ॥

निमित्तकारणं च देधा निमित्तकारणमपेक्षाकारणं च ।

- 10 यच्च दण्डादिषु प्रायोगिकी वैखनिकी च क्रिया भवति तानि
दण्डादीनि निमित्तकारणम् । यच्च तु धर्मादिद्रव्येषु वैखनिक्येव
क्रिया तानि निमित्तकारणान्यपि विशेषकारणताज्ञापनार्थ-
मपेक्षाकारणान्युच्यन्ते । धर्मादिद्रव्यगतक्रियापरिणाममपेक्षमाणं
जीवादिकं मत्यादिक्रियापरिणतिं पुष्पातीति कृत्वा ततो ऽत्र
15 धर्मा ऽपेक्षाकारणम् १ । एवमधर्मा ऽपि लोकव्यापितादिसकल-
विशेषणविशिष्टो धर्मवस्तिर्विशेषं मन्तव्यः, नवरं स्थित्युपग्रह-
कारौ स्त एव स्थितिपरिणतानां जीवपुद्गलानां स्थितिविषये
ऽपेक्षाकारणं वक्तव्यः २ । एवमाकाशमपि लोकाल्लोकव्यापक-
मनन्तप्रदेशं नित्यमवस्थितमरूपि द्रव्यमस्तिकायो ऽवगाहोप-
20 कारकं च वक्तव्यं, नवरं लोकाल्लोकव्यापकमिति । ये केचना-
चार्याः कालं द्रव्यं नाभ्युपयन्ति किंतु धर्मादिद्रव्याणां पर्यायमेव,
तस्मै धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवाख्यपञ्चास्तिकायात्मको लोकः ।

ये तु काशं द्रव्यमिच्छन्ति, तन्मते षड्द्रव्यात्मको लोकः, पञ्चानां
धर्मादिद्रव्याणां कालद्रव्यस्य च तत्र सद्भावात् । आकाशद्रव्य-
मेकमेवास्ति यत्र सो ऽलोकः लोकालोकयोर्व्यापकमवगाहोप-
कारकमिति स्वत एवावगाहमानानां द्रव्याणामवगाहदायि
भवति न पुनरनवगाहमानं पुद्गलादि बलादवगाहयति । अतो 5
निमित्तकारणमाकाशमनुवन्मकरादीनामिति । अल्लोकाकाशं
कथमवगाहोपकारकं, अनवगाह्यादादिति चेत् । उच्यते । तद्वि-
व्याप्रियेतैवावकाशदानेन, यदि गतिस्थितिहेतु धर्माधर्मास्ति-
काशौ तत्र स्यातां ; न च तौ तत्र स्तः, तदभावाच्च विद्यमानो
ऽप्यवगाहनगुणो नाभिव्यज्यते किञ्चाल्लोकाकाशस्येति ॥ १ ॥ 10

काशो ऽर्धद्वितीयदीपान्तर्वर्ती परमसूक्ष्मो निर्विभाग एकः
समयः । स चास्तिकायो न भण्यते, एकसमयरूपस्य तस्य
निःप्रदेशत्वात् । आह च ।

तस्मान्मानुषलोकव्यापी कालो ऽस्ति समय एक इह ।

एकत्वाच्च स कायो न भवति कायो हि समुदायः ॥ १ ॥ 15

स च सूर्यादियहनचचोदयास्तादिक्रियाभिव्यञ्ज्य एकीय-
सतेन द्रव्यमभिधीयते । स चैकसमयो द्रव्यपर्यायोभयात्मैव,
द्रव्यार्थरूपेण प्रतिपर्यायमुत्पादयत्यधर्मापि स्वरूपानन्यभूतक्रमा-
क्रमभाव्यनाद्यपर्यवसानानन्तसंख्यपरिमाणः, अत एव च स स्वप-
र्यायप्रवाहव्यापी द्रव्यात्मना नित्यो ऽभिधीयते । अतीतानागत- 20
वर्तमानावस्थास्तपि कालः काल इत्यविशेषश्रुतेः । यथा लोकः
परमाणुः पर्यायैरनित्यो ऽपि द्रव्यत्वेन सदा सञ्जेव न कदाचि-

दसत्त्वं भजते, तथैकः समस्यो ऽपीति । अयं च कालो न निर्वर्तककारणं नापि परिणामिकारणं, किं तु स्वयं संभवतां भावानामभिन् काले भवितव्यं नान्यदेत्यपेक्षाकारणम् । काल-
कृता वर्तनाद्या वस्तुनामुपकाराः । अथवा वर्तनाद्या उपकाराः

- 5 कालस्य विज्ञानि, ततस्तानाह “वर्तना परिणामः क्रिया-
परत्वापरत्वे च” [तत्त्वार्थाधिगमः ५, २२] । तत्र वर्तन्ते स्वयं
पदार्थाः, तेषां वर्तमानानां प्रयोजिकाकालाश्रया वृत्तिवर्तना,
प्रथमममयाश्रया स्थितिरित्यर्थः । १ । परिणामो द्रव्यस्य स्वजा-
त्यापरित्यागेन परित्यन्देतरप्रयोगजनपर्यायस्वभावः परिणामः ।
- 10 तद्यथा । वृक्षस्य कुरमूलाद्यवस्थाः परिणामः, आसीदकुरः
सम्प्रति स्तम्भवानेषमः पुष्पिष्यतीति । पुरुषद्रव्यस्य बालकुमार-
युवाद्यवस्थाः परिणामः । एवमन्यत्रापि । परिणामो द्विविधः,
अनादिरमूर्तेषु धर्मादिषु, मूर्तेषु तु सादिरभेदधनुरादिषु
स्तम्भकुम्भाम्बोरुवादिषु च । ऋतुविभागकृतो वेलाविभागकृतश्च
- 15 परिणामस्तु ज्ञातौद्यानां वनस्पत्यादीनामेकस्मिन्काले विचित्रो
भवति २ । प्रयोगविस्मयाभ्यां जनितो जीवानां परिणामेन
व्यापारकरणं क्रिया, तस्या अनुपादकः कालः । तद्यथा । नष्टो
घटः, सूर्यं पश्यामि, भविष्यति वृष्टिरित्यादिका अतीतादि-
व्यपदेशाः परस्परसंकीर्णा यदपेक्षया वर्तन्ते, स कालः २ ।
- 20 इदं परमिदमपरमितिप्रत्ययाभिधाने कालनिमित्ते ४ । तदेवं
वर्तनाद्युपकारानुमेयः कालो द्रव्यं मानुषत्वे । मनुष्यलोकादहिः
कालद्रव्यं नास्ति । सन्तो हि भावास्तत्र स्वयमेवोत्पद्यन्ते व्यय-

न्यवतिष्ठन्ते च । अस्तित्वं च भावानां स्वत एव, न तु काला-
 पेक्षम् । न च तत्तयाः प्राणापाननिमेषोन्मेषायुःप्रमाणादि-
 वृत्तयः कालापेक्षाः, तुल्यजातीयानां सर्वेषां युगपदभवनात् ।
 कालापेक्षा ह्यर्थास्तुल्यजातीयानामेकस्मिन्काले भवन्ति, न
 विजातीयानाम् । तास्य प्राणादिवृत्तयस्तदतां नैकस्मिन्काले 5
 भवन्त्युपरमन्ति चेति । तस्मान्न कालापेक्षास्ताः । परत्वापरत्वे
 अपि तत्र चिरस्थित्यपेक्षे, स्थितिस्थास्तित्वापेक्षा, अस्तित्वं च स्वत
 एवेति । ये तु कालं द्रव्यं न मन्यन्ते, तन्मते सर्वेषां द्रव्याणां
 वर्तनादयः पर्याया एव सन्ति, न त्वपेक्षाकरणं कश्चन काल
 इति ॥ ४ ॥ 10

अथ पुद्गलाः । “स्पर्शसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः” [तत्त्वार्थाधिगमं ५, ११] । अत्र स्पर्शपदप्रमाणमादौ स्पर्शं सति रसा-
 दिसद्भावज्ञापनार्थम् । ततो ऽवादीनि चतुर्गुणानि स्पर्शित्वात्,
 पृथिवीवत् ; तथा मनः स्पर्शादिमत्, अस्पर्शगतद्रव्यत्वात्,
 प्रार्थिवाणुवदिति प्रयोगौ सिद्धौ । तत्र स्पर्शा हि मृदुकठिन- 15
 गुरुलघुग्रीतोष्णास्निग्धरूक्षाः । अत्र च स्निग्धरूक्षग्रीतोष्णाश्चत्वार
 एवाणुषु संभवन्ति । स्वभेदेष्वपि यथासंभवमभिधानीयाः ।
 रसास्निग्धकटुकषायाश्चमधुराः । चवणो मधुरान्तर्गत इत्येके,
 संसर्गज इत्यपरे । गन्धौ सुरभ्यसुरभी । कृष्णादयो वर्णाः । तद्वन्तः
 पुद्गला इति । न केवलं पुद्गलानां स्पर्शादयो धर्माः, शब्दादयः 20
 स्येति दर्शते । “शब्दवन्धसौत्पत्यौच्यसंस्थानभेदतमच्छायातपो-
 योतवन्तश्च” [तत्त्वार्थाधिगमं ५, १४] पुद्गला । अत्र पुद्गल-

परिणामाविष्कारे मतुप्रत्ययो नित्ययोगार्थं विहितः । तत्र
शब्दो ध्वनिः १ । बन्धः परस्पराल्लेषलक्षणः प्रयोगविस्मयादि-
जनित औदारिकादिशरीरेषु जतुकाष्ठादिश्लेषवत् परमाणु-
संयोगवदेति २ । सौहृद्यं सूक्ष्मता ३ । स्त्रीष्वं सूक्ष्मता ४ ।

- 5 संस्नानमाकृतिः ५ । भेदः खण्डग्रो भवनं ६ । तमम्हायादयः
प्रतीताः । सर्व एवेते स्पर्शादयः शब्दादयश्च पुद्गलेष्वेव भवन्तीति ॥
पुद्गला देधा, परमाणवः स्तन्धाश्च । तत्र परमाणोर्लक्षण-
मिदम् ।

कारणमेव तदन्धं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः ।

- 10 एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥

व्याख्या ॥ सकलभेदपर्यन्तवर्तित्वादन्यं तदेव कारणं न पुन-
रन्यद्द्व्यणुकादि । तदेव किमित्याह । सूक्ष्म आगमगम्यः, अस्म-
दादीन्द्रियव्यापारातीतत्वात् । नित्यश्चेति द्रव्यार्थिकनयापेक्षया
भुवः । पर्यायार्थिकनयापेक्षया तु नीलादिभिराकारैरनित्य

- 15 एवेति । न ततः परमणीयो द्रव्यमस्ति, तेन परमाणुः । तथा
पञ्चानां रसानां द्वयोर्गन्धयोः पञ्चविधस्य वर्णस्यैकेन रसादिना
युक्तः । तथा चतुर्णां स्पर्शानां मध्ये दावविहङ्गौ यौ स्पर्शौ
स्निग्धोष्णौ स्निग्धशीतौ रुचशीतौ रुचोष्णौ वा, ताभ्यां युक्तः ।
तथा कार्यं द्व्यणुकाद्यचित्तमहास्कन्धपर्यन्तं तस्य लिङ्गमिति ।

- 20 एवंविधलक्षणा निरवयवाः परस्पररेणासंयुक्ताः परमाणवः ।
स्तन्धाः पुनर्द्व्यणुकादयो जनन्ताणुकपर्यन्ताः सावयवाः, प्रायो-
यवणादानादिव्यापारसमर्थाः परमाणुसंघाता इति । एते धर्मा-

धर्माकाशकालपुङ्गवा जीवैः सह षड्द्रव्याणि । एष्वानि
चत्वार्येकद्रव्याणि, जीवाः पुङ्गवाश्चानेकद्रव्याणि, पुङ्गवरहि-
तानि पञ्चामूर्तानि, पुङ्गवास्तु मूर्ता एवेति ॥

ननु जीवद्रव्यस्वरूपिणो ऽप्युपयोगस्वभावत्वेन स्वसंवेदन-
संवेद्यत्वादस्तित्वं अद्वानपथमवतारयितुं शक्यम् । धर्माधर्मास्ति- 5
कायादीनां तु न जातुचिदपि स्वसंवेदनसंवेद्यत्वं समस्ति, अचे-
तनत्वात् । नापि परसंवेदनवेद्यता, नित्यरूपित्वेन । तत्कथं
तेषां धर्मास्तिकायादीनां सतां सत्ता अद्वेया स्यादिति चेत् ।
उच्यते । प्रत्यक्षेण यो ऽर्थो नोपलभ्यते स सर्वथा नास्त्येव, यथा
शशविशाणमित्येकान्तेन न मन्तव्यं; यत इह लोके द्विविधा- 10
नुपलब्धिर्भवति । तत्रैकासतो वस्तुनो ऽनुपलब्धिः, यथा तुर-
ङ्गभोक्तमाङ्गसंसर्गानुषङ्गिष्टङ्गस्य; द्वितीया तु सतामप्यर्थाना-
मनुपलब्धिर्भवति । या च सत्स्वभावानामपि भावानामनुप-
लब्धिः, साचाष्टधा भिद्यते । तथाहि । अतिदूरात् १, अति-
सामीप्यात् २, इन्द्रियघातात् ३, मनसो ऽनवस्थानात् ४, 15
सौक्ष्म्यात् ५, आवरणात् ६, अभिभवात् ७. समानाभिहा-
राच्चेति ८ । तत्रातिदूराद्देशकालस्वभावविप्रकर्षात्त्रिविधानुप-
लब्धिः । तत्र देशविप्रकर्षात् । यथा । कश्चित् देवदत्तो ग्रामा-
न्तरं गतो न दृश्यते । तत्कथं स नास्ति । सो ऽस्त्येव, देश-
विप्रकर्षाच्चोपलब्धिः । एवं समुद्रस्य परतटं मेवादिकं वा 20
सदपि नोपलभ्यते । तथा कालविप्रकर्षाद्भूता निजपूर्वजादयो
भविष्या वा पद्मनाभादयो जिना वा नोपलभ्यन्ते, अभूवन्

भविष्यन्ति च ते । तथा स्वभावविप्रकर्षान्नभोजीवपिशाचादयो
नोपलभ्यन्ते, न च ते न सन्ति । १ । तथातिसामीप्यात् । यथा ।
नेचकज्जलं नोपलभ्यते । तत्कथं तज्जास्ति । तदस्यैव, पुनरति-
सामीप्यान्नोपलभ्यते । २ । तथेन्द्रियघातात् । यथा । अन्ध-
5 वधिरादयो रूपशब्दादीन्नोपलभ्यन्ते । तत्कथं रूपादयो न
सन्ति । सन्त्येव ते, पुनरिन्द्रियघातान्नोपलभ्यन्ते । ३ । तथा
मनोनवस्थानात् । यथा । अन्वस्थितचेता न पश्यति । उक्तं च ।

इषुकारनरः कश्चिद्राजानं सपरिच्छदम् ।

न जानाति पुरो यान्तं यथा ध्यानं समाचरेत् ॥१॥

- 10 तत्किं राजा न गतः । स गत एव, पुनरन्वस्थितचेतस्स्व-
त्वाच्च दृष्टवान् । नष्टचेतसां वा सतो ऽपि भावस्थानुपलब्धिः । ४ ।
तथा सौत्थ्यात् । यथा । जलकान्तरगतधूमोष्मणीहारादीनां
चसरेणवो नोपलभ्यन्ते, परमाणुद्व्यणुकादयो वा सूक्ष्मनिर्गोदा-
दयो नोपलभ्यन्त । तत्किं न सन्ति । सन्त्येव ते, पुनः सौत्थ्या-
15 न्नोपलब्धिः । ५ । तथावरणात् । कुड्यादिव्यवधानाज्ज्ञानाद्यावर-
णाद्भानुपलब्धिः । तत्र व्यवधानात् । यथा । कुड्यान्तरे व्यवस्थितं
वस्तु नोपलभ्यते । तत्किं नास्ति । किं तु तदस्यैव, पुनर्यव-
धानान्नोपलब्धिः । एवं स्वकर्णकन्धरामस्तकपृष्ठानि नोपलभ्यन्ते
चन्द्रमण्डलस्य च सन्नपि परभागो न दृश्यते, अर्वाङ्मागेन व्यवहित-
20 त्वात् । ज्ञानाद्यावरणाद्भानुपलब्धिः । यथा । मतिमान्द्यात्मता-
मपि शास्त्रसूत्र्यार्थविशेषाणामनुपलब्धिः, सतो ऽपि वा जलधि-
जलपलप्रमाणस्थानुपलब्धिः । विस्मृतेर्वा, पूर्वोपलब्धस्य वस्तुनो

ऽनुपलब्धिः । मोहात्, सतामपि तत्त्वानां जीवादीनामनुप-
लब्धिरित्यादि । ६ । तथाभिभवात्, सूर्यादितेजसाभिभूतानि
ग्रहनक्षत्राणि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषामभावः । किं तु तानि
सन्धेव, पुनरभिभवाच्च दृश्यन्ते । एवमन्धकारे ऽपि घटादयो
नोपलभ्यन्ते । ७ । समानाभिहाराच्च, यथा सुद्धराशौ सुद्धसुष्टिः 5
तिलराशौ तिलसुष्टिर्वा क्षिप्ता सती सूक्ष्मलक्षितापि नोप-
लभ्यते, जले क्षिप्तानि लवणादीनि वा नोपलभ्यन्ते । तत्कथं
तेषामभावः । तानि सन्धेव, पुनः समानाभिहारान्नोपलब्धिः । ८।
तथा चोक्तं सांख्यसप्ततौ [७] ॥

अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्ननोऽवस्थानात् । 10

सौक्ष्म्याद्भवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ १ ॥ इति ॥

एवमष्टधापि सत्त्वभावानामपि भावानां यथानुपलब्धौ
ऽभिहितः, एवं धर्मास्तिकायादयो ऽपि विद्यमाना अपि
स्वभावविप्रकर्षान्नोपलभ्यन्त इति मन्तव्यम् ॥

आह परः । ये ऽत्र देशान्तरगतदेवदत्तादयो दर्शिताः, 15
तेऽत्रास्माकमप्रत्यक्षा अपि देशान्तरगतलोकानां केषांचि-
त्प्रत्यक्षा एव सन्ति । तेन तेषां सत्त्वं प्रतीयते । धर्मास्तिकाया-
दयस्तु कैश्चिदपि कदापि नोपलभ्यन्ते । तत्कथं तेषां सत्त्वा
निश्चीयत इति । अत्रोच्यते । यथा देवदत्तादयः केषांचिदप्रत्य-
क्षत्वात्सन्तो निश्चीयन्ते, तथा धर्मास्तिकायादयो ऽपि केवलानां 20
प्रत्यक्षत्वात्किं न सन्तः प्रतीयन्ताम् । यथा वा परमाण्वो
नित्यमप्रत्यक्षा अपि स्वकार्यानुमेयाः स्युः, तथा धर्मास्तिकाया-

- दयो ऽपि किं न स्वकार्यानुमेया भवेयुः । धर्मास्तिकायादीनां कार्याणि चामूनि । तत्र धर्मा गत्युपग्रहकार्यानुमेयः, अधर्मः स्थित्युपग्रहकार्यानुमेयः, अवगाहोपकारानुमेयमाकाशं, वर्तनाद्युपकारानुमेयः कालः, प्रत्यक्षानुमानावसेयाश्च पुद्गलाः । नन्वा-
- 5 काशादयः स्वकार्यानुमेया भवन्तु, धर्माधर्मौ तु कथम् । अचोच्यते युक्तिः । धर्माधर्मौ हि स्वत एव गतिस्थितिपरिणतानां द्रव्याणामुपगृह्यते ऽपेक्षाकारणतया, आकाशकालादिवत् ; न पुनर्निर्वर्तककरणतया । निर्वर्तकं हि कारणं तदेव जीवद्रव्यं पुद्गलद्रव्यं वा गतिस्थितिक्रियाविशिष्टं, धर्माधर्मौ पुनर्गति-
- 10 स्थितिक्रियाविशिष्टानां द्रव्याणामुपकारकावेव न पुनर्बलाद्गतिस्थितिनिर्वर्तकौ । यथा च सरित्तटाकहृदममुद्रेषु वेगवाहित्वे सति मत्स्यस्य स्वयमेव संजातजिगमिषस्योपग्राहकं जलं निमित्ततयोपकरोति, दण्डादिवत्कुम्भकारे कर्तरि सृष्टः परिणामिन्याः, नभोवदा नभश्चरतां नभश्चराणामपेक्षाकारणं ; न पुनस्तज्जलं
- 15 गतेः कारणभावं विभ्राणमगच्छन्तमपि मत्स्यं बलात्प्रेर्य गमयति, क्षितिर्वा स्वयमेव तिष्ठतो द्रव्यस्य स्थानभूयमापनीयद्यते न पुनरतिष्ठद्रव्यं बलादवनिरवस्थापयति । व्योम वावगाहमानस्य स्वत एव द्रव्यस्य हेतुतामुपैत्यवगाहं प्रति न पुनरनवगाहमानमवगाहयति स्वावष्टम्भात् । स्वयमेव हृषीवलानां हृष्यारम्भ-
- 20 मनुतिष्ठतां वर्षमपेक्षाकारणं दृष्टं न च पुनः कुर्वतस्तांस्तदर्थमारम्भयद्वर्षवारि प्रतीतम् । प्रादृषि वा नवाभोधरध्वनिश्रवणनिमित्तोपाधौयमानगर्भा स्वत एव प्रसूते बलाका न चाप्र-

सूयमानां तामभिनवजलधरनिनादः प्रसभं प्रसावयति । प्रति-
बुध्यं वा पुरुषः प्रतिबोधनिमित्तामवस्थादिरतिमातिष्ठमानो दृष्टो
न च पुमांसमविरतं विरमयति बलात्प्रतिबोधः । न च गत्यु-
पकारो ऽवगाहलक्षणाकांशस्योपपद्यते किं तर्हि धर्मस्यैवोपकारः
स दृष्टः । स्थित्युपकारश्चाधर्मस्य नावगाहलक्षणस्य व्योम्नः । अवश्य- 5
मेव हि द्रव्यस्य द्रव्यान्तरादसाधारणः कश्चिद्गुणो ऽभ्युपेयः ।
द्रव्यान्तरत्वं च युक्तेरागमाद्वा निश्चयेयम् । युक्तिरनन्तरमेवायतो
वक्ष्यते । आगमस्त्वयम् । “कद्रुणं भन्ते दब्बा पणत्ता गोयमा क
दब्बा पणत्ता । तं जहा । धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगास-
त्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, जीवत्थिकाए, अद्दासमए” ॥ 10

ननु धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षमेव शकुनेरुत्पतनमग्नेरूर्ध्वज्वलनं
मरुतश्च तिर्यक्पवनं स्वभावादेवानादिकालीनादिति । उच्यते ।
प्रतिज्ञामात्रमिदं, नार्हन्तं प्रति हेतुदृष्टान्तावनवधौ स्तः ।
स्वाभाविक्या गतेर्धर्मद्रव्योपकारनिरपेक्षायास्तं प्रत्यसिद्धत्वात्,
यतः सर्वेषामेव जीवपुद्गलानामासादितगतिपरिणतीनामुपग्राहकं 15
धर्ममनुवृत्त्यन्ते ऽनेकान्तवादिनः स्थितिपरिणामभाजां वाधर्मः
आभ्यां च न गतिस्थिती क्रियेते, केवलं साचिव्यमात्रेणोप-
कारकत्वं, यथा भिक्षा वासयति कारीषो ऽग्निरथापयतीति ।
ननु तवापि लोकालोकयापिधर्माधर्मद्रव्यास्तित्ववादिनः संज्ञा-
मात्रमेव “तदुपकारौ गतिस्थित्युपग्राहौ” इति [तत्त्वार्थाधि- 20
गम० ५, १०] । अत्र जागद्यते युक्तिः । अवधन्तां भवान् ।
गतिस्थिती ये जीवानां पुद्गलानां च ते स्वतःपरिणामावि-

- भावात् परिणामिकर्तृनिमित्तकारणत्रयव्यतिरिक्तोदासीनकार-
 णान्तरसापेक्षात्मलाभे, अस्वाभाविकपर्यायत्वे सति कदाचि-
 द्भावात्, उदासीनकारणपानीयापेक्षात्मलाभस्रवणगतिवत् । इति
 धर्माधर्मयोः सिद्धिः । ९ । अवगाहिनां धर्मादीनामवकाशदा-
 5 यित्वेनोपकारेणाकाशमनुमीयते । अवकाशदायित्वं चोपकारो-
 ऽवगाहः । स चात्मभूतो ऽस्य लक्षणमुच्यते । मकरादिगत्युप-
 कारकारिजलादिदृष्टान्ता अचाप्यनुवर्तनीयाः । नन्वयमवगाहो
 पुद्गलादिसंबन्धी व्योमसंबन्धी च । ततः स उभयोर्धर्मः । कथ-
 माकाशस्यैव लक्षणं, उभयजन्यत्वात्, द्वाङ्गुलसंयोगवत् । न खलु
 10 द्रव्यद्वयजनितः संयोगो द्रव्येणैकेन व्यपदिष्टं पार्यते, लक्षणं
 चैकस्य भवितुमर्हतीति । सत्यमेतत् । सत्यपि संयोगजन्यत्वे
 लक्ष्यमाकाशं प्रधानम् । ततो ऽवगाहनमनुप्रवेशो यत्र, तदा-
 काशमवगाहमवगाहलक्षणं विवक्षितं, इतरन्तु पुद्गलादिकमव-
 गाहकम् । यस्माद्व्योमैवासाधारणकारणतथावगाहत्वेनोपकरोति,
 15 अतो द्रव्यान्तरासंभविना स्वेनोपकारेणातीन्द्रियमपि व्योमानु-
 मेयं, आत्मवत्, धर्मादिवत् । यथा पुरुषहस्तदण्डसंयोगभेदा-
 दिकारणः शब्दो भेरौशब्दो व्यपदिश्यते, भूजलानिलयवादि-
 कारणश्चाङ्कुरो यवाङ्कुरो ऽभिधीयते, असाधारणकारणत्वात्,
 एवमवगाहो ऽप्यम्बरस्य प्रतिपत्तयः । वैशेषिकास्तु शब्दलिङ्ग-
 20 माकाशं संगिरन्ते, गुणगुणिभावेन व्यवस्थानादिति । तद-
 युक्तं, रूपादिमत्ताच्छब्दस्य, रूपादिमत्ता च प्रतिघाताभि-
 भवाभ्यां विनिश्चेया ३ । कालस्य वर्तनादिभिर्लिङ्गैरनुमीयते ।

यतो वर्तना प्रतिद्रव्यपर्यायमन्तर्णीतिकसमयस्त्वसत्तानुभूतिलक्षणा
सा च सकलवस्त्वाग्रथा कालमन्तरेण प्रतिसमयमनुपपन्ना,
अतो ऽस्ति कार्यानुमेयः कालः पदार्थपरिणतिहेतुः । लोक-
प्रसिद्धाश्च कालद्रव्याभिधायिनः शब्दाः सन्ति, न तु सूर्य-
क्रियामात्राभिधायिनः । यथाह ।

5

युगपदयुगपत्क्षिप्रं चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।

वर्त्यति नैतद्वर्त्यति वृत्तं तत्तच्च वृत्तमपि ॥१॥

वर्तत इदं न वर्तत इति कालापेक्षमेवाप्ता यत् ।

सर्वे ब्रुवन्ति तस्माच्चतुः सर्वेषां मतः कालः ॥२॥

ह्यः श्वोऽथ संप्रति परस्परारि नक्तं दिवेषमः प्रातः । 10

सायमिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसति काले ॥३॥

परिणामो ऽपि सजातीयानां वृक्षादिवस्तूनामेकस्मिन्काल
चतुर्विभागकृतो वेलानियमकृतश्च विचित्रः कारणं नियामक-
मन्तरेणानुपपन्नः । ततः समस्ति तत्कारणं काल इत्यवसीयते ।

तथा विनष्टो विनश्यति विनच्छति च घट इत्यादिक्रियाव्यप- 15
देशा अतीतवर्तमानानागतकालत्रयविभागनिमित्ताः परस्परा-
संकौर्षाः संबन्धवहारातुगुणाः कालमन्तरेण न भवेयुः । ततो
ऽस्ति कालः । तथेदं परमिदमपरमिति यन्निमित्ते प्रत्यया-
भिधाने, स समस्ति काल इति ॥४॥

पुद्गलाः प्रत्यक्षानुमानागमावसेयाः । तत्र कटघटपटलकुट- 20
शकटादयो ऽध्यक्षसिद्धाः । अनुमानगम्या इत्यम् । स्थूलवस्त्वन्य-
थानुपपत्त्या सूक्ष्मपरमाणुशृणुकादीनां सत्तावसीयते । आगम-

- गम्यता चवं “पुगलत्थिकाए” इत्यादि । तथा परमाणवः सर्वे
 ऽथेकरूपा एव विद्यन्ते, न पुनर्वैशेषिकाभिमतचतुस्त्रिंशत्पुण-
 क-
 स्यर्गादिगुणवतां पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणूनां जातिभेदा-
 च्छतरूपाः । यथा लवणहिंशुनौ स्यर्गनचक्षुरसनप्राणयोग्ये ऽपि
 5 जले विलीने सती लोचनस्यर्गनाभ्यां ग्रहीतुं न शक्ये परि-
 णामविशेषवत्त्वात्, एवं पार्थिवादिपरमाणवो ऽथेकजातीया
 एव परिणतिविशेषवत्त्वात् न सर्वेन्द्रियग्राह्या भवन्ति, न पुन-
 स्तज्जातिभेदादिति । शब्दादीनां तु पौद्गलिकतैवं ज्ञेया ।
 शब्दः पुद्गलद्रव्यपरिणामः, तत्परिणामता चास्य मूर्तत्वात्,
 10 मूर्तता चोरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तादिद्रव्यान्तरविक्रियापाद-
 नसामर्थ्यात्, पिप्पल्यादिवत् । तथा ताद्यमानपटहमेरौञ्जलरि-
 तलस्यकिलिङ्गादिप्रकम्पनात्, तथा शङ्खगदिशब्दानामतिमात्र-
 प्रवृत्त्याम् । अवणवधिरीकरणसामर्थ्यम् । तच्चाकाशादावमूर्तं
 नास्ति । अतो न तद्गुणः शब्दः । तथा प्रतीपयाचिलात्, पर्वत-
 15 प्रतिहतप्रक्षरवत् । तथा शब्दो नाम्बरगुणः, दारान्तुविधाचि-
 त्वात्, आतपवत् । तस्मिन्नेव पक्षे सति दर्शनसाधनपञ्चकं
 प्रपञ्च्यते । यथा शब्दो ऽम्बरगुणो न भवति, संहारसामर्थ्यात्,
 अगुरुधूपवत् ; तथा वायुना प्रेथमाणत्वात्, दणपणादिवत् ;
 सर्वदिग्ग्राह्यत्वात्, प्रदीपवत् ; अभिभवनीयत्वात्, तारासमू-
 20 हादिवत् ; अभिभावकत्वात्, सविहमण्डलप्रकाशवत् । महता हि
 शब्देनाल्पीयानभिभूयते शब्द इति प्रतीतमेव । तस्मात्पुद्गल-
 परिणामः शब्दः । अथ शब्दे तदिनाग्रे तदीयखण्डेषु च यथा

पौद्गलिकत्वादूपसुपलभ्यते, तथा शब्देऽपि कुतो नेति चेत् ।
 उच्यते । सूक्ष्मत्वात्, विधातप्रदीपशिखारूपादिवत् गन्धपर-
 माणुव्यवस्थितरूपादिवदेति । गन्धादीनां तु पुद्गलपरिणामतां
 प्रसिद्धैव । तमश्वाद्यादीनां त्वम् । तमः पुद्गलपरिणामो, दृष्टि-
 प्रतिबन्धकारित्वात्, कुद्यादिवत् ; आवारकत्वात्, पटादिवत् । 5
 कायापि शिशिरत्वात्, आप्यायकत्वात्, जलवातादिवत् । काया-
 कारेण परिणममाणं प्रतिबिम्बमपि पौद्गलिकं, साकारत्वात् ।
 अथ कथं कठिनमादृशं प्रतिभिद्य सुखतो निर्गताः पुद्गलाः
 प्रतिबिम्बमाजिहृत इति चेत् । उच्यते । तत्प्रतिभेदः कठिन-
 शिलातलपरिस्तुतजलेनायस्थिष्ठेऽग्निपुद्गलप्रवेशेन शरीरात् 10
 स्नेदवारिलेशनिर्गमनेन च व्याख्येयः । आतपोऽपि द्रव्यं, ताप-
 कत्वात्, स्नेदहेतुत्वात्, उष्णत्वात्, अग्निवत् । उद्योतस्य चन्द्रिकादि-
 द्रव्यं, आह्लादकत्वात्, जलवत् ; प्रकाशकत्वात्, अग्निवत् । तथा
 पद्मरागादीनामनुष्णाशीत उद्योतः । अतो मूर्तद्रव्यविकारस्तम-
 श्वाद्यादिः । इति सिद्धाः पुद्गलाः । इति सुस्थितमजीवतत्त्वम् ॥ 15

अथ पुण्यतत्त्वमभिधत्ते “पुण्यं सत्कर्मपुद्गलाः” इति पुण्यं
 सन्तस्तीर्थकरत्वस्वर्गादिफलनिर्वर्तकत्वात्प्रश्लाः कर्मणां पुद्गलाः
 जीवसंबद्धाः कर्मवर्गणाः ॥ अथ पापास्त्वतत्त्वं व्याख्याति ।

पापं तद्विपरीतं तु मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः ।

ये बन्धस्य स विज्ञेय आस्रवो जिनशासने ॥ ५० ॥ 20

तुर्भिन्नकमे । पापं तु तस्मात्पुण्याद्विपरीतम् । नरकादि-

- फलनिर्वर्तकत्वाद्प्रशस्ता जीवसंबद्धाः कर्मपुद्गलाः पापमित्यर्थः ।
 इह च वक्ष्यमाणबन्धतत्त्वान्तर्भूतयोरपि पुण्यपापयोः पृथग्नि-
 र्देशः पुण्यपापविषयनानाविधपरमतभेदनिरासार्थः । परमतानि
 चामूनि । केषांचित्तीर्थिकानामयं प्रवादः । पुण्यमेवैकमस्ति,
 5 न पापम् । अन्ये त्वाहुः । पापमेवैकमस्ति, न पुण्यम् । अपरे
 तु वदन्ति । उभयमप्यन्योन्यानुविद्धस्वरूपं मेचकमणिकल्पं
 तन्मिश्रसुखदुःखाख्यफलहेतुः साधारणं पुण्यपापाख्यमेकं
 वस्त्विति । अन्ये पुनराहुः । मूलतः कर्मैव नास्ति स्वभाव-
 सिद्धः सर्वोऽप्ययं जगत्प्रपञ्च इति । तदेतानि निखिलानि
 10 मतानि न सम्यगिति मन्तव्यानि, यत सुखदुःखे विविक्ते
 एवोभे सर्वैरनुभूयेते । ततस्तत्कारणभूते पुण्यपापे अपि
 स्वतन्त्रे एवोभे अङ्गीकर्तव्ये, न पुनरेकतरं तद्वयं वा तन्मिश्र-
 मिति । अथ कर्माभाववादिनो नास्तिका वेदान्तिनश्च वदन्ति ।
 ननु पुण्यपापे नभोऽभोजनिभे एव मन्तव्ये, न पुनः सङ्गते ;
 15 कुतः पुनस्तयोः फलभोगस्थाने स्वर्गनरकाविति चेत् । उच्यते ।
 पुण्यपापयोरभावे सुखदुःखयोर्निर्हेतुकत्वादनुत्पाद एव स्यात् ।
 स च प्रत्यक्षविरुद्धः । तथाहि । मनुजत्वे समानेऽपि दृश्यन्ते
 केचन स्वामित्वमनुभवन्तो, अपरे पुनस्तत्प्रेत्यभावमाविभाषाः ।
 एके च ललचकुचिंभरयः, अन्ये तु खोदरदरीपूरणेऽप्यनिपुणाः,
 20 एके देवा इव निरन्तरं सरसविलाससुखशालिनः, इतरे पुन-
 र्नारका इवोन्निद्रदुःखविद्राणचित्तवृत्तय इति । अतोऽनुभूय-
 मानसुखदुःखनिबन्धने पुण्यपापे स्वीकर्तव्ये । तदङ्गीकरणे च

विशिष्टयोस्तत्फलयोर्भोगस्थाने स्वर्गनरकावपि प्रतिपत्तयौ,
 अन्यथार्धजरतीयन्यायप्रसङ्गः स्यात् । प्रयोगश्चात्र । सुखदुःखे
 कारणपूर्वके, कार्यत्वात्, अङ्कुरवत् । ये च तयोः कारणे, ते
 पुण्यपापे मन्तव्ये, यथाङ्कुरस्य बीजम् । अथ नीलादिकं मूर्तं वस्तु
 यथा स्वप्रतिभासिज्ञानस्यामूर्तस्य कारणं भवति, तथाञ्चस्वकु- 5
 चन्दनादिकं मूर्तं दृश्यमानमेव सुखस्यामूर्तस्य कारणं भविष्यति,
 अहिषिकण्टकादिकं च दुःखस्य । ततः किमदृष्टाभ्यां पुण्य-
 पापाभ्यां परिकल्पिताभ्यां प्रयोजनमिति चेत् । तदयुक्तं, व्यभि-
 चारात् । तथाहि । तुल्याञ्चस्वगादिमाधनयोरपि द्वयोः पुरुषयोः
 सुखदुःखलक्षणे फले महाभेदो दृश्यते । तुल्येऽपि आत्मादिके 10
 भुक्ते कस्याप्याह्लादो दृश्यते, अपरस्य तु रोगायुत्पत्तिः । अयं च
 फलभेदोऽवश्यमेव सकारणः, निःकारणत्वे नित्यं सत्त्वामत्त्वप्रसङ्गात् ।
 यच्च तत्कारणं, तददृष्टं पुण्यपापरूपं कर्मेति । तदुक्तम् ।

जो तुल्यमाहणेणं फले विषेसो न सो विणा हेउं ।

कप्पत्तणओ गोयम घडो व्य हेउ अ सो कम्मं ॥ इति । 15

अथवा कारणानुमानात्कार्यानुमानाच्चैवं पुण्यपापे गम्येते ।
 तत्र कारणानुमानमिदम् । दानादिशुभक्रियाणां हिंसाश्लभ-
 क्रियाणां वास्ति फलभूतं कार्यं, कारणत्वात्, कृष्णादिक्रियावत् ।
 यच्चासां फलभूतं कार्यं तत्पुण्यं पापं चावगन्तव्यं, यथा कृष्णादि-
 क्रियाणां शालियवगोधूमाधिकम् । ननु यथा कृष्णादिक्रिया 20
 दृष्टशाल्यादिफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवन्ति, तथा दाना-
 दिकाः पशुहिंसादिकाश्च सर्वा अपि क्रियाः स्नाघादिना

मांसभक्षणादिना च दृष्टफलमात्रेणैवावसितप्रयोजना भवन्तु,
किमदृष्टधर्माधर्मफलकल्पनेन । लोको हि प्रायेण सर्वोऽपि
दृष्टमात्रफलास्त्रेव कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियासु प्रवर्तते । अदृष्ट-
फलासु पुनर्दानादिक्रियास्त्रत्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, न बद्धः ।

- 5 ततश्च कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टफलाभावाद्दानादिशुभ-
क्रियाणामप्यदृष्टफलाभावो भविष्यतीति चेत् । न । यत एव
कृष्याद्यशुभक्रियासु दृष्टफलासु बहवः प्रवर्तन्ते, अदृष्टफलासु
पुनर्दानादिशुभक्रियास्त्रत्यस्य एव लोकः प्रवर्तते, तत एव
कृषिहिंसादिका दृष्टफलाः क्रिया अदृष्टपापरूपफला अपि
10 प्रतिपत्तव्याः, अनन्तसंसारिजीवसत्तान्यथानुपपत्तेः । ते हि
कृषिहिंसादिक्रियानिमित्तमनभिलषितमप्यदृष्टं पापलक्षणं फलं
बद्धा अनन्तसंसारं परिभ्रमन्तोऽनन्ता इह तिष्ठन्ति । यदि हि
कृषिहिंसाद्यशुभक्रियाणामदृष्टं पापरूपं फलं नाम्युपगम्यते, तदा
तत्कर्तारोऽदृष्टफलाभावान्मरणानन्तरमेव सर्वेऽप्यथनेन मुक्तिं
15 गच्छेयुः । ततः प्रायः शून्य एव संसारः स्यात् । ततश्च संसारे
दुःखौ कोऽपि नोपलभ्येत । दानादिशुभक्रियानुष्ठातारः शुभ-
तत्फलविपाकानुभविता एव च केवलाः सर्वत्रोपलभ्येरन् ।
दुःखिनश्चात्र बहवो दृश्यन्ते, सुखिनस्त्वल्पाः । तेन ज्ञायते ।
कृषिवाणिज्यहिंसादिक्रियानिवन्धनो ऽदृष्टपापरूपफलविपाको
20 दुःखिनां, इतरेषां तु दानादिक्रियाहेतुको ऽदृष्टधर्मरूपफल-
विपाक इति । व्यत्ययः कस्मान्न भवतीति चेत् । उच्यते ।
अशुभक्रियारम्भिणामेव च बद्धतात् शुभक्रियानुष्ठादृणामेव च

स्वल्पत्वादिति कारणानुमानम् ॥ अथ कार्यानुमानम् । जीवा-
नामात्मत्वावशेषेऽपि नरपश्यादिषु देहादिवैचित्र्यस्य कारणमस्ति,
कार्यत्वात्, यथा घटस्य मृद्वण्डचक्रचौवरादिसामग्रीकलितः
कुलालः । न च दृष्ट एव मातापितादिकस्य हेतुरिति कर्तव्यं,
दृष्टहेतुसाम्येऽपि, सुखपेतरादिभावेन देहादीनां वैचित्र्यदर्श- 5
नात्, तस्य चादृष्टशुभाशुभकर्माख्यहेतुमन्तरेणाभावात् । अत
एव शुभदेहादीनां पुण्यकार्यत्वं, इतरेषां तु पापकार्यत्वमिति
कार्यानुमानम् ॥ सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्वा पुण्यपापयोरुभयोः सत्ता
प्रतिपत्तय्या । विशेषार्थिना तु विशेषावश्यकटीकावच्छोकनीयेति ॥

अथास्रवमाह । “मिथ्यात्वाद्यास्तु हेतवः” इत्यादि । असदेव- 10
गुरुधर्मेषु सदेवादिबुद्धिर्मिथ्यात्वम् । हिंसाद्यनिवृत्तिरविरतिः ।
प्रमादो मद्यविषयादिः । कषायाः क्रुधादयः । योगा मनो-
वाक्कायव्यापाराः । अचैवमचरघटना । मिथ्यात्वाविरत्यादिकाः
पुनर्बन्धस्य ज्ञानावरणीयादिकर्मबन्धस्य ये हेतवः, स आस्रवो
जिनशासने विज्ञेयः । आस्रवति कर्मभ्यः स आस्रवः । ततो 15
मिथ्यात्वादिविषया मनोवाक्कायव्यापारा एव शुभाशुभकर्मबन्ध-
हेतुत्वादास्रव इत्यर्थः ॥ अथ बन्धाभावे कथमास्रवस्योपपत्तिः,
आस्रवात् प्राग्बन्धसङ्गावे वा तस्य बन्धहेतुता, प्रागपि बन्धस्य
सङ्गावात् । न हि, यद्यहेतुकं तत्तद्भावेऽपि भवति, अतिप्रसङ्गात् ।
असदेतत्, यत आस्रवस्य पूर्वबन्धापेक्षया कार्यत्वमिष्यते, 20
उत्तरबन्धापेक्षया च कारणत्वम् । एवं बन्धस्यापि पूर्वोत्तरा-
स्रवापेक्षया कार्यत्वं कारणत्वं च ज्ञातव्यं, वीजाङ्कुरयोरिव

बन्धास्त्रयोरन्योन्यं कार्यकारणभावनियमात् । न चैवमितरेत-
राश्रयदोषः, प्रवाहापेक्षयानादित्वात् । अयं चास्त्रवः पुण्यापुण्य-
बन्धहेतुतया द्विविधः । द्विविधोऽप्ययं मिथ्यात्वाद्युत्तरभेदापेक्ष-
योत्कर्षापकर्षभेदापेक्षया वानेकप्रकारः । अस्त्र च शुभाशुभ-
5 मनोवाक्कायव्यापाररूपस्यास्त्रवस्य सिद्धिः स्वात्मनि स्वसंवेद-
नाद्यध्यक्षतः परस्मिन् वाक्कायव्यापारस्य कस्यचित्प्रत्यक्षतः शेषस्य
च तत्कार्यप्रभवानुमानतस्यावसेया, आगमाच्च ॥

अथ संवरबन्धौ विवृणोति ।

संवरस्तन्निरोधस्तु बन्धो जीवस्य कर्मणः ।

10 अन्योन्यानुगमात्मा तु यः संबन्धो द्वयोरपि ॥५१॥

व्याख्या ॥ तेषां मिथ्यात्वविरतिकषाययोगानामास्त्रवाणां
सम्यग्दर्शनविरतिप्रमादपरिहारक्षमादिगुप्तिचयधर्मानुपेक्षाभि-
निरोधो निवारणं स्वगन् संवरः; पर्यायकथनेन व्याख्या ।
आत्मनः कर्मोपादानहेतुभूतपरिणामाभावः संवर इत्यभिप्रायः ।

15 स च देशसर्वभेदाद्बद्धः । तच्च बादरसूक्ष्मयोगनिरोधकाले सर्व-
संवरः । शेषकाले चरणप्रतिपत्तेरारभ्य देशसंवरः ॥

अथ बन्धतत्त्वमाह । “बन्धो जीवस्य कर्मणः” इत्यादि । तच्च
बन्धः परस्पराल्लेषो जीवप्रदेशपुद्गलानां चौरनीरवत् । अथवा
बध्यते येनात्मा पारतन्त्र्यमापद्यते ज्ञानावरणादिना संबन्धः
20 पुद्गलपरिणामः । ननु जीवकर्मणोः संबन्धः किं गोष्ठामाहिल-
परिकल्पितकञ्चुकिकञ्चुकसंयोगकल्प उतान्यः कश्चिदित्या-

शङ्क्याह “दयोरपि” कर्मवर्गणायोग्यस्कन्धानां जीवस्य चान्यो-
न्यानुगमात्मान्योन्यानुगतिस्वरूपः परस्परानुप्रवेशरूप इत्यर्थः ।
अयमत्र भावः । वज्रयस्त्रिण्डसंबन्धवत् क्षीरोदकसंपर्कवद्वा
जीवकर्मणोर्मिथोऽनुप्रवेशात्मक एव संबन्धो बन्धो बोद्धव्यो, न
पुनः कक्षुकिकक्षुकसंयोगकक्षोऽन्यो वेति । अत्राह । कथम- 5
मूर्तस्त्रीत्मनो हस्ताद्यसंभवे सत्यादानशक्तिविरहात्कर्मग्रहणमुच्यत
इति चेत् । उच्यते । इयमेव तावदस्थानारेका प्रक्रिया भवतो
ऽनभिज्ञतां ज्ञापयति, यतः केनामूर्तताभ्युपेतात्मनः कर्मजीव-
संबन्धस्थानादित्वादेकपरिणामे सति क्षीरोदकवन्मूर्त एव
कर्मग्रहणे व्याप्रियते । न च हस्तादिव्यापारादेयं कर्म, किं 10
तु पौद्गलमपि सद्यवसायविशेषाद्वागद्वेषमोहपरिणामाभ्यञ्जन-
लक्षणादात्मनः कर्मयोग्यपुद्गलजालक्षेपणमादानं स्नेहाभ्यक्तव-
पुषो रजोलगनवदिति । प्रतिप्रदेशानन्तरमाणुसंक्षेपाज्जीवस्य
कर्मणा सह लोलौभावात्कथंचिन्मूर्तत्वमपि संसारावस्थायामभ्युप-
गम्यत एव स्याद्वादवादिभिरिति । स च प्रशस्ताप्रशस्तभेदाद् 15
द्वेधा । प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशभेदाच्च चतुर्विधा । प्रकृतिः
स्वभावो यथा ज्ञानावरणं ज्ञानाच्छादनस्वभावमित्यादि ।
स्थितिरध्यवसायकृतः कालविभागः । अनुभागो रसः । प्रदेशः
कर्मदलसंचय इति । पुनरपि मूलप्रकृतिभेदादष्टधा ज्ञानावर-
णादिकः । उत्तरप्रकृतिभेदादष्टपञ्चाशदधिकशतभेदः । सोऽपि 20
तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरादिभेदादनेकविध इत्यादि कर्मग्रन्था-
दवसेयम् । उक्तं बन्धतत्त्वम् ॥

निर्जरातत्त्वमाह ।

बद्धस्य कर्मणः साटो यस्तु सा निर्जरा मता ।

आत्यन्तिको वियोगस्तु देहादेर्मोक्ष उच्यते ॥५२॥

यस्तु बद्धस्य जीवेन संबद्धस्य कर्मणो ज्ञानावरणादेः साटः

5 सटनं द्वादशविधेन तपसा विचटनं, सा निर्जरा मता संमता ।

सा च द्विधा, सकामाकामभेदात् । तत्राद्या चारित्रिणां दुष्करतर-
तपश्चरणकायोत्सर्गकरणद्वाविंशतिपरीषद्वहपराणां लोचादिकाद्य-
क्लेशकारिणामष्टादशश्रीलाङ्गधारिणां बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिग्रहपरि-
हारिणां निःप्रतिकर्मशरीरिणां भवति । द्वितीया त्वन्यशरीरिणां

10 तीव्रतरशरीरमानसानेककटुकदुःखशतसहस्रसहनतो भवति ॥

अथोत्तरार्धेन मोक्षतत्त्वमाह “आत्यन्तिकः” इत्यादि ।

देहादेः शरीरपञ्चकेन्द्रियायुरादिबाह्यप्राणपुष्पापुष्पवर्णगन्ध-
रसस्पर्शपुनर्जन्मग्रहणवेदचयकषायादिसङ्गाज्ञानासिद्धत्वादेवात्य-
न्तिको वियोगो विरहः पुनर्मोक्ष इव्यते । यो हि ग्रन्थद्ववति न

15 पुनः कदाचिन्न भवति, स आत्यन्तिकः । अत्र पर आह । ननु

भवतु देहस्यात्यन्तिको वियोगः, तस्य सादित्वात् । परं रागा-

दिभिः सहात्यन्तिको वियोगो ऽसंभवी, प्रमाणबाधनात् ।

प्रमाणं चेदम् । यदनादिमत्, न तद्विनाशमाविशति, यथा-

काशम् । अनादिमन्तश्च रागादय इति । उच्यते । यद्यपि रागा-

20 दयो दोषा जन्तोरनादिमन्तः, तथापि कस्यचिद्यथावस्थितस्त्री-

शरीरादिवस्तुतत्त्वावगमेन तेषां रागादीनां प्रतिपक्षभावनातः

प्रतिक्षणमपचयो दृश्यते । ततः संभाव्यते विशिष्टकालादिसाम-
 यीसङ्गावे भावनाप्रकर्षतो निर्मूलमपि क्षयः, निर्मूलक्षयानभ्युप-
 गमे ऽपचयस्याप्यसिद्धेः । यथा हि श्रौतस्पर्शसंपाद्या रोमहर्षादयः
 श्रौतप्रतिपक्षस्य च वज्जेर्मन्दतायां मन्दा उपपन्नत्वा उत्कर्षे च
 निरन्वयविनाशिताः, एवमन्यत्रापि मन्दतासङ्गावे निरन्वयविना- 5
 शोऽवश्यमेष्टव्यः । अथ यथा ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य
 मन्दता भवति तत्प्रकर्षे च ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः, एवं
 प्रतिपक्षभावनोत्कर्षे ऽपि न रागादीनामत्यन्तमुच्छेदो भविष्य-
 तीति । तदयुक्तम् । द्विविधं हि बाध्यं, सहभृत्स्वभावं सहका-
 रिसंपाद्यस्वभावं च । तत्र यत्सहभृत्स्वभावं, तन्न बाधकोत्कर्षे 10
 कदाचिदपि निरन्वयं विनाशमाविशति । ज्ञानं चात्मानः सह-
 भृत्स्वभावम् । आत्मा च परिणामिनित्यः । ततो ऽत्यन्तप्रकर्षव-
 त्यपि ज्ञानावरणीयकर्मोदये ज्ञानस्य न निरन्वयो विनाशः ।
 रागादयस्तु लोभादिकर्मविपाकोदयसंपादितसत्ताकाः । ततः
 कर्मणो निर्मूलमपगमे ते ऽपि निर्मूलमपगच्छन्ति । प्रयोग- 15
 स्थाच । ये सहकारिसंपाद्या यदुपधानादपकर्षिणः, ते तदत्य-
 न्तवृद्धौ निरन्वयविनाशधर्माणः, यथा रोमहर्षादयो वज्जिवृद्धौ ।
 भावनोपधानादपकर्षिणस्तु सहकारिकर्मसंपाद्या रागादय इति ।
 अत्र “सहकारिसंपाद्या” इति विशेषणं सहभृत्स्वभावज्ञानादि-
 व्यवच्छेदार्थम् । यदपि च प्रागुपन्यस्तं प्रमाणं “यदनादिमत्, न 20
 तद्विनाशमाविशति” इति, तदप्यप्रमाणं, प्रागभावेन हेतोर्थ-
 भिचारात् । प्रागभावो ह्यनादिमानपि विनाशमाविशति,

- अन्यथा कार्यानुत्पत्तेः । काञ्चनोपलभ्योः संयोगेन च हेतुरनै-
कान्तिकः । तत्संयोगो ऽपि ह्यनादिसंततिगतो ऽपि चारमृत्यु-
टपाकादिनोपायेन विघटमानो दृष्ट इति । अथ रागादयो
धर्मा धर्मिण आत्मनो भिन्नास्येत्, तदा सर्वेषां वीतरागत्वसि-
5 ङ्खत्वप्रसङ्गः, रागादिभ्यो भिन्नत्वात्, सुक्तात्मवत् । अभिन्नास्येत्,
तदा तेषां च ये धर्मिणो ऽपि चय इति । तदयुक्तं, भेदाभे-
दपक्षस्य आत्यन्तरस्याभ्युपगमात् । कथमिति चेत् । उच्यते ।
धर्मिधर्माणां न भेद एव, अभेदस्यापि सत्त्वात् ; नाप्यभेद
एव, भेदस्यापि सद्भावात् । ततो नोक्तदोषावकाश इति । अथ
10 कर्मणश्चरौरादेः सर्वथावियोगे कथं जीवस्योर्ध्वमा लोकान्तं
गतिरिति चेत् । पूर्वप्रयोगादिभिस्तस्योर्ध्वं गतिरिति ब्रूमः ।
तदुक्तं तत्त्वार्थभाष्ये ।

- तदनन्तरमेवोर्ध्वमा लोकान्तात्स गच्छति ।
पूर्वयोगसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदोर्ध्वगौरवैः ॥ १ ॥
15 कुलालचक्रं दोलायामिधौ चापि यथेय्यते ।
पूर्वप्रयोगात्कर्मैव तथा सिद्धगतिः स्रुता ॥ २ ॥
मृत्पेषजनिर्माद्याद्यथा दृष्टासु ज्ञातुनः ।
कर्मसङ्गविनिर्माद्याद्यथा सिद्धगतिः स्रुता ॥ ३ ॥
एरण्डस्युटदेलासु बन्धच्छेदाद्यथा गतिः ।
20 कर्मबन्धनविच्छेदाज्जीवस्यापि तथेय्यते ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वगौरवधर्माणो जीवा इति जिनोक्तमैः ।
अधोगौरवधर्माणः पुद्गला इति बोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

यथाधस्तिर्यगूर्ध्वं च लोष्ट्वाय्वग्निवीचयः ।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तथोर्ध्वगतिरात्मनः ॥ ६ ॥

अधस्तिर्यक् तथोर्ध्वं च जीवानां कर्मजा गतिः ।

ऊर्ध्वमेव स्वभावेन भवति लोणकर्मणाम् ॥ ७ ॥

ततो ऽप्यूर्ध्वगतिस्तेषां कस्मान्नास्तौति चेन्नतिः ।

४

धर्मास्तिकायस्याभावात्स हि हेतुर्गतेः परम् ॥ ८ ॥

धर्मास्तिकायस्य गतिहेतुत्वं पुरापि व्यवस्थापितमेवेति ।

ननु भवतु कर्मणामभावे ऽपि पूर्वप्रयोगादिभिर्जीवस्योर्ध्व-
गतिः, तथापि सर्वथा शरीरेन्द्रियादिप्राणानामभावान्मोचे
जीवस्याजीवत्वप्रसङ्गः । यतो जीवनं प्राणधारणमुच्यते, तच्चे- 10
न्नास्ति, तदा जीवस्य जीवनाभावादजीवं स्यात्, अजीवस्य च
मोक्षाभाव इति चेत् । न, अभिप्रायापरिज्ञानात् । प्राणा हि
द्विविधाः, द्रव्यप्राणा भावप्राणाश्च । मोचे च द्रव्यप्राणानामेवा-
भावः, न पुनर्भावप्राणानाम् । भावप्राणाश्च सुक्तावस्थायामपि
सन्त्येव । यदुक्तम् ।

15

यस्मात्प्रायिकसम्यक्त्ववीर्यदर्शनज्ञानैः ।

आत्यन्तिकैः स युक्तो निर्द्वन्द्वेनापि च सुखेन ॥ १ ॥

ज्ञानादयस्तु भावप्राणा सुक्तो ऽपि जीवति स तैर्हि ।

तस्मान्नजीवलं नित्यं सर्वस्य जीवस्य ॥ २ ॥

ततश्चानन्तज्ञानानन्तदर्शनानन्तवीर्यानन्तसुखलक्षणं जीवनं 20

सिद्धानामपि भवतीत्यर्थः । सुखं च सिद्धानां सर्वसंसारसुख-
विक्षेपणं परमानन्दरूपं ज्ञातव्यम् । उक्तं च ।

न वि अत्थि मनुस्साणं तं सुखं नेव सब्बदेवाणं ।

जं सिद्धाणं सुखं अब्बावाहं उवगयाणं ॥ १ ॥

सुरगणसुहं समग्गं सब्बद्धा पिण्डियं अनन्तगुणं ।

न वि पावइ सुत्तिसुहं एन्ताहिं वग्गवग्गूहिं ॥ २ ॥

5 सिद्धस्स सुहो रासी सब्बद्धा पिण्डिओ जइ हविज्जा ।

सो ऽएन्तवग्गभइओ सब्बागासे न माइज्जा ॥ ३ ॥

तथा योगशास्त्रे ऽप्युक्तम् ।

सुरासुरनारेन्द्राणां यत्सुखं भुवनत्रये ।

तत्स्यादनन्तभागे ऽपि न मोक्षसुखसंपदः ॥ १ ॥

10 स्वस्वभावजमत्यच्चं यस्मिन्चै शाश्वतं सुखम् ।

चतुर्वर्गाद्यणीत्वेन तेन मोक्षः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥

अत्र सिद्धानां सुखमयत्वे त्रयो विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि ।

आत्मनो मुक्तौ बुद्ध्याद्यशेषगुणोच्छेदात्कथं सुखमयत्वमिति
वैशेषिकाः १ । अत्यन्तचित्तसन्तानोच्छेदत आत्मन एवासंभवा-

15 दिति सौगताः २ । अभोक्तृत्वात्कथमात्मनो मुक्तौ सुखमयत्व-

मिति सांख्याः ३ ॥ अत्रादौ वैशेषिकाः स्वशेषमुखीं विशेषयन्ति ।

ननु मोक्षे विशुद्धज्ञानादिस्वभावतात्मनो ऽनुपपन्ना, बुद्ध्यादि-

विशेषगुणोच्छेदरूपत्वान्मोक्षस्य । तथाहि । प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रति-

पक्षे जीवस्वरूपे परिपाकं प्राप्ते तत्त्वज्ञाने नवानां जीवविशेष-

20 गुणानामत्यन्तोच्छेदे स्वरूपेणात्मनो ऽवस्थानं मोक्षः । तदुच्छेदे

च प्रमाणमिदं । यथा । नवानामात्मविशेषगुणानां संतानो

ऽत्यन्तमुच्छिद्यते, संतानत्वात्, प्रदीपादिसंतानवत् । न चायम-

सिद्धो हेतुः, पक्षे वर्तमानत्वात् । नापि विरुद्धः, सपक्षे प्रदीपादौ
सत्त्वात् । नाप्यनैकान्तिकः, केवलपरमाणादावप्रवृत्तेः । नापि
कालात्ययापदिष्टः, विपरीतार्थस्थापकयोः प्रत्यक्षानुमानयोर-
चासंभवात् । ननु संतानोच्छेदहेतुर्वक्तव्य इति चेत् । उच्यते ।
निरन्तराशास्त्राभ्यासात्कस्यचित्पुंसस्तत्त्वज्ञानं जायते, तेन च ५
मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्विधीयते, तस्य निवृत्तौ तत्कार्यभूता रागा-
दयो निवर्तन्ते, तदभावे तत्कार्या मनोवाक्कायप्रवृत्तिर्यावर्तते,
तद्वावृत्तौ च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः । आरब्धशरीरेन्द्रियकार्य-
योस्तु सुखादिफलोपभोगात्प्रचयः । अनारब्धशरीरादिकार्ययो-
रप्यवस्थितयोस्तत्फलोपभोगादेव प्रचयः । ततश्च सर्वसंतानो- 10
च्छेदान्मोक्ष इति स्थितम् ॥

अत्र प्रतिविधीयते । यत्तावदुक्तं “संतानत्वात्” इत्यादि,
तदसमीचीनं, यत आत्मनः सर्वथा भिन्नानां बुद्ध्यादिगुणानां
संतानस्योच्छेदः साध्यते ऽभिन्नानां वा कथंचिद्विज्ञानां वा ।
आद्यपक्ष आश्रयासिद्धो हेतुः, संतानिभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नस्य 15
सन्तानस्यासत्कल्पत्वात् । द्वितीयपक्षे तु सर्वथाभिन्नानां तेषा-
मुच्छेदसाधने संतानवत् संतानिनो ऽप्युच्छेदप्रसङ्गः । ततश्च
कस्यासौ मोक्षः । भिन्नाभिन्नपक्षाभ्युपगमे चापसिद्धान्तः । किं
च ॥ विरुद्धस्यायं हेतुः, कार्यकारणभूतक्षणप्रवाहलक्षणसंतानत्वस्य
नित्यानित्यैकान्तयोरसंभवात् । अर्थक्रियाकारित्वस्यात एव प्रति- 20
पादिष्यमाणत्वात् । साध्यविकलस्य दृष्टान्तः, प्रदीपादेरत्यन्तो-
च्छेदासंभवात्, तैजसपरमाणूनां भास्वरूपपरित्यागेनाम्भकार-

रूपतयावस्थानात् । प्रयोगश्चात्र । पूर्वापरस्वभावपरिहाराङ्गी-
 कारस्थितिलक्षणपरिणामवाग्प्रदीपः, सत्तात्, पटादिवदिति ।
 अत्र बलं वक्तव्यं, तत्त्वभिधास्यते विस्तरेणानेकान्तप्रघट्टके । किं
 च । इन्द्रियजानां बुद्ध्यादिगुणानामुच्छेदः साध्यमानो ऽस्त्युताती-
 ५ न्द्रियाणाम् । तत्राप्यपचे सिद्धसाधनं, अस्माभिरपि तत्र तदुच्छे-
 दाभ्युपगमात् । द्वितीयविकल्पे मुक्तौ कस्यचिदपि प्रवृत्त्यनुप-
 पत्तेः । मोक्षार्थी हि सर्वो ऽपि निरतिशयसुखज्ञानादिप्राप्त्य-
 भिलाषेणैव प्रवर्तते, न पुनः शिलाशकलकल्पमपगतसकलसु-
 खसंवेदनमात्मानमुपपादयितुं यतते । यदि मोक्षावस्थायामपि
 10 पाषाणकल्पो ऽपगतसुखसंवेदनालेशः पुरुषः संपद्यते, तदा
 कृतं मोक्षेण, संसार एव गरीयान्, यत्र सान्तरापि सुखलेश-
 प्रतिपत्तिरप्यस्ति । अतो न वैशेषिकोपकल्पिते मोक्षे कस्य-
 चिद्वन्तुमिच्छा । उक्तं च ।

वरं वृन्दावने वासः शृङ्गालैश्च सञ्ज्ञोचितम् ।

15 न तु वैशेषिकीं मुक्तिं गौतमो गन्तुमिच्छति ॥ १ ॥

एतेन यदूचुर्मामांसका अपि

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥ १ ॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

20 मूलभूतो च तावेव सत्त्वौ संसारसद्मनः ॥ २ ॥

तदुच्छेदे च तत्कार्यशरीराद्यनुपपन्नात् ।

वात्मानः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्मावशिष्यते ।

स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तो ऽखिलैर्गुणैः ॥ ४ ॥

ऊर्मिषट्कातिगं रूपं तदस्याङ्गमनौषिणः ।

संसारबन्धनाधीनदुःखक्लेशाद्यदूषितम् ॥ ५ ॥

(ऊर्मयः कामकोधमदगर्वलोभदम्भाः । न हि वै सशरीरस्य 5
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न
स्पृशत इत्यादि), तदप्यपास्तं द्रष्टव्यम् । यतः किं शुभकर्म-
परिपाकप्रभवाणि भवसंभवानि सुखानि मुक्तौ निषिध्यमानानि
संयुत सर्वथा तदभावः । आद्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये
ऽसिद्धः, आत्मनः सुखस्वरूपत्वात् । न च पदार्थानां स्वरूप- 10
मत्यन्तमुच्छिद्यते, अतिप्रसङ्गात् । न च सुखस्वभावत्वमेवासिद्धं,
तत्सद्भावे प्रमाणसद्भावात् । तथाहि आत्मा सुखस्वभावः, अत्यन्त-
प्रियबुद्धिविषयत्वात् अनन्यपरतयोपादीयमानत्वाच्च, वैषयिक-
सुखवत् । यथा सुखार्थो मुमुक्षुप्रयत्नः, प्रेक्षापूर्वकारिप्रयत्नत्वात्,
हृषीवत्प्रयत्नवदिति । तच्च सुखं मुक्तौ परमातिशयप्राप्तं, 15
सा चास्थानुमानात्प्रसिद्धा ; यथा, सुखतारतम्यं कश्चिदिद्विआन्तं,
तरतमशब्दवाच्यत्वात्, परिमाणतारतम्यवत् । तथा ।

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे ऽभिव्यज्यते ।

यदा दृष्ट्वा परं ब्रह्म सर्वं त्यजति बन्धनम् ॥

तदा तन्नित्यमानन्दं मुक्तः स्वात्मनि विन्दति ।

20

इति श्रुतिप्रसङ्गात् । तथा ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम् ।

तं वै मोक्षं विजानीयाद्दुःप्रापमकृतात्मभिः ॥ १ ॥

इति स्रष्टिवचनाच्च मोक्षस्य सुखमयत्वं प्रतिपत्तव्यमिति स्थितम् ॥

अत्र सांख्या ब्रुवते । इह शुद्धचेतन्यस्वरूपो ऽयं पुरुषः,
 5 त्वणस्य कुञ्जीकरणे ऽप्यशक्तत्वादकर्ता, साक्षादभोक्ता, जडां
 प्रकृतिं सक्रियामाश्रितः । अज्ञानतमश्चक्षतया प्रकृतिश्चमपि
 सुखादिफलमात्मनि प्रतिबिम्बितं चेतयमानो मोदते मोद-
 मानश्च प्रकृतिं सुखस्वभावां मोहान्मन्यमानः संसारमधिवसति ।
 यदा तु ज्ञानमस्याविर्भवति “दुःखहेतुरियं न ममानया सच्च
 10 संसर्गो युक्तः” इति, तदा विवेकख्यातेर्न तत्संपादितं कर्मफलं
 भुङ्क्ते । सापि च “विज्ञातविरूपाहं न मदीयं कर्मफलमनेन
 भोक्तव्यम्” इति मत्वा कुष्ठिनी स्त्रीवदूरादवसर्पति । तत
 उपरतायां प्रकृतौ पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः स्वरूपं च
 चेतनाशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमाप्रतिदर्शितविषयानन्ता च ।
 15 अतस्तदात्मक एव मुक्तात्मा न पुनरानन्दादिस्वभावः, तस्य
 प्रकृतिकार्यत्वात्, तस्यास्य जीवनाशं नष्टत्वात् ॥

अत्र वयं ब्रूमः । यत्तावदुक्तं “संसार्यात्मा अज्ञानतमश्चक्ष-
 तथा” इत्यादि, तदसुन्दरं, यतः किमज्ञानमेव तम उताज्ञानं च
 तमयेति । प्रथमपक्षे मुक्तात्मापि सुखादिफलं किं नात्मस्थं
 20 मन्येत, ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाद्बुद्धेश्च प्रकृत्या सममुपरतत्वात्,
 मुक्तात्मनो ऽपि ज्ञानाभावेनाज्ञानतमश्चक्षत्वाविशेषात् । द्विती-
 यपक्षे तु किमिदमज्ञानादन्यत्तमो नाम रागादिकमिति चेत्,

तच्च, तस्यात्मनो ऽप्यन्तार्यान्तरभूतप्रकृतिधर्मतयात्माच्छादकत्वा-
 मुपपत्तेः । आच्छादकत्वे वा मुक्तात्मनो ऽप्याच्छादनं स्यात्,
 अविशेषात् । किं च संसार्यात्मनो ऽकर्तुरपि भोक्तृत्वे ऽङ्गीक्रि-
 यमाणे कृतनाशाकृतागमादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । किं च ।
 प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः केन कृतः । किं प्रकृत्योतात्मना वा । 5
 न तावत्प्रकृत्या, तस्याः सर्वगतत्वान्मुक्तात्मनो ऽपि तत्संयोग-
 प्रसङ्गः । अथात्मना, तर्हि स आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृतिमादत्ते । तच्च को ऽपि हेतुरस्ति न वेति
 वक्तव्यम् । अस्ति चेत्, तर्हि स हेतुः प्रकृतिर्वा स्यादात्मा वा,
 अन्यस्य कस्याप्यनभ्युपगमात् । आद्यपचे यथा सा प्रकृतिस्तस्या- 10
 त्मनः प्रकृतिसंयोगे हेतुः स्यात्, तथा मुक्तात्मनः किं न स्यात्,
 प्रकृतिसंयोगात्पूर्वं शुद्धचैतन्यस्वरूपत्वेनोभयोरप्यविशेषात् नित्या-
 मकाभावाच्च । द्वितीयपचे स आत्मा प्रकृत्यात्मनोः संयोगे
 हेतुत्वं प्रतिपद्यमानः किं स्वयं प्रकृतिसहकृतः सन् हेतुर्भवति
 तद्वियुक्तो वा । आद्ये तस्यापि प्रकृतिसंयोगः कथमित्यनवस्था । 15
 द्वितीये पुनः स प्रकृतिरहित आत्मा शुद्धचैतन्यस्वरूपः सन्
 किमर्थं प्रकृत्यात्मनोः संयोगे हेतुत्वं प्रतिपद्यते । तच्च को ऽपि
 हेतुर्विलोक्य इति तदेवावर्तत इत्यनवस्था । इति सहेतुकः
 प्रकृत्यात्मन संयोगो निरस्तः । अथ निर्हेतुकः, तर्हि मुक्तात्मनो
 ऽपि प्रकृतिसंयोगप्रसङ्गः । किं च अयमात्मा प्रकृतिसुपाददानः 20
 पूर्वावस्थां जह्यान्न वा । आद्ये ऽनित्यत्वापत्तिः । द्वितीये तदु-
 पादानमेव दुर्घटम् । न हि बाह्यावस्थामत्यजन् देवदत्तस्तस्य

- एवं प्रतिपद्यते । तन्न कथमपि सांख्यमते प्रकृतिबंधोऽगो घटते
ततश्च संयोगाभावाद्वियोगो ऽपि दुर्घट एव, संयोगपूर्वकत्वादि-
योगस्य ॥ किं च । यदुक्तं “विवेकख्यातेः” इत्यादि, तदविचा-
रितरमणीयम् । तत्र केयं ख्यातिर्नाम । प्रकृतिपुरुषयोः स्नेह
5 स्नेह रूपेणावस्थितयोर्भेदेन प्रतिभासनमिति चेत् । सा कस्य,
प्रकृतेः पुरुषस्य वा । न प्रकृतेः, तस्या असंबन्धपर्वणि स्थितत्वा-
दचेतनत्वादनभ्युपगमाच्च । नाप्यात्मनः, तस्याप्यसंबन्धपर्वणि
स्थितत्वात् । तथा यदपि “विज्ञातविरूपाहं” इत्याद्युक्तं,
तदप्यसमीचिताभिधानं, प्रकृतेर्जडतयेत्यं विज्ञानानुपपत्तिः । किं
10 च विज्ञातापि प्रकृतिः संसारदशावन्मोचे ऽप्यात्मनो भोगाद्य
स्वभावतो वायुवत्प्रवर्ततां, तत्स्वभावस्य नित्यतया तदापि
सत्त्वात् । न हि प्रवृत्तिस्वभावो वायुर्विरूपतया येन ज्ञातस्तं प्रति
तत्स्वभावादुपरमत इति ; कुतो मोक्षः स्यात् । तदा तदसत्त्वे
वा प्रकृतेर्नित्यैकरूपताहानिः, पूर्वभावव्यागेनोत्तरस्वभावोपा-
15 दानस्य नित्यैकरूपतायां विरोधात्, परिणामिनि नित्य एव
तदविरोधात् । प्रकृतेस्तु परिणामिनित्यत्वाभ्युपगम आत्मनो
ऽपि तदङ्गीकर्तव्यं, तस्यापि प्राक्तनसुखोपभोक्तृस्वभावपरिहारेण
मोक्षे तदभोक्तृस्वभावस्वीकारात्, असुक्तादिस्वभावव्यागेन
सुक्तादिस्वभावोपादानाच्च । सिद्धे चास्य परिणामिनित्यत्वे
20 सुखादिपरिणामैरपि परिणामित्वमस्याभ्युपगन्तव्यं, अन्यथा
मोक्षाभावप्रसङ्गः । ततश्च न कथमपि सांख्यपरिकल्पितो मोक्षो
घटत इति यथोक्तस्वरूप एवानन्तसुखादिस्वरूपो ऽभ्युपगन्तव्यः ॥

अथ सौगताः संगिरन्ते । ननु ज्ञानचणप्रवाहव्यतिरेकेण
कस्याप्यात्मनो ऽभावात्कस्य मुक्तौ ज्ञानादिस्वभावः प्रसाध्यते ।
मुक्तिश्चात्मदर्शिनो दूरोत्तरिता । यो हि पश्यत्यात्मानं स्थिरा-
दिरूपं तस्यात्मनि स्वर्यगुणदर्शननिमित्तस्नेहो ऽवश्यंभावी,
आत्मस्नेहाच्चात्मसुखेषु परिदृष्यन्सुखेषु च दोषांस्तिरस्कृत्य गुणा- 5
नारोपयति, गुणदर्शी च परिदृष्यन्ममेति सुखसाधनानुपादत्ते ।
ततो यावदात्मदर्शनं तावत्संसार एव । तदुक्तम् ।

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ।

स्नेहात्सुखेषु दृष्यति दृष्ट्वा दोषांस्तिरस्कृत्यते ॥ १ ॥

गुणदर्शी परिदृष्यन्ममेति सुखसाधनानुपादत्ते । 10

तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्स संसारः ॥ १ ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः समायान्ति ॥ २ ॥

ततो मुक्तिमिच्छता पुत्रकलत्रादिकं स्वरूपं वानात्मक-
मनित्यमशुचि दुःखमिति श्रुतमय्या चिन्तामय्या च भावनया 15
भावयितव्यम् । एवं भावयतस्तत्राभिख्यङ्गाभावादभ्यासविशेषा-
दैराग्न्यमुपजायते । ततः सास्त्रवचित्तसंतानलक्षणसंसारविनिवृत्ति-
रूपा मुक्तिरुपपद्यते । अथ तद्भावनाभावे ऽपि कायक्लेशलक्षणा-
त्तपसः सकलकर्मप्रचयान्मोचो भविष्यतीति चेत् । न, कायक्लेशस्य
कर्मफलतया नारकादिकायसंतापवत् तपस्त्रायोगात् । विचित्र- 20
शक्तिकं च कर्म, विचित्रफलदानान्यथानुपपत्तेः । तच्च कथं
कायसंतानमात्रात्क्षीयते, अतिप्रसङ्गात् । अथ तपःकर्मशक्तीनां

संकरेण चयकरणशीलमिति कृत्वा एकरूपादपि तपसश्चित्र-
शक्तिकस्य कर्मणः चयः । नन्वेवं स्वल्पक्षेत्रेणोपवासादिना-
प्यशेषस्य कर्मणः चयापत्तिः, शक्तिसांकार्यान्यथानुपपत्तेः ।
उक्तं च ।

5 कर्मचयाद्धि मोक्षः स च तपसस्तच्च कायसंतापः ।

कर्मफलत्वात्प्रारकदुःखमिव कथं तपस्तस्यात् ॥ १ ॥

अन्यदपि चैकरूपं तच्चित्रचयमिमित्तमिह न स्यात् ।

तच्छक्तिसंकरः चयकरीत्यपि वचनमात्रम् ॥ २ ॥

तस्माच्चैराव्यभावनाप्रकर्षविशेषाच्चित्तस्य निःक्षेत्रावस्था मोक्षः ॥

10 अत्र प्रतिविधीयते । तत्र यत्तावदुक्तं “ज्ञानचणप्रवाह”

इत्यादि, तदविचारितविलपितं, ज्ञानचणप्रवाहव्यतिरिक्तं मुक्ता-

कषानुस्यूतसूत्रोपममन्त्रयिनमात्मानमन्तरेण कृतनाशाकृताग-

मादिदोषप्रसक्तेः स्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । यत्पुनरुक्तं “आत्मानं यः

पश्यति” इत्यादि, तत्सूक्तमेव ; किं तज्ज्ञो जनो दुःखानुषक्तं

15 सुखसाधनं पश्यन्नात्मस्नेहात्सांसारिकेषु दुःखानुषक्तसुखसाधनेषु

प्रवर्तते ऽप्यथादौ च, सुखातुरवत् । हिताहितविवेचकस्त्वता-

त्तिकसुखसाधनमङ्गनादिकं परित्यज्यात्मस्नेहादात्यन्तिकसुख-

साधने मुक्तिमार्गं प्रवर्तते, पथ्यादौ चतुरातुरवत् । यदप्युक्तं

“मुक्तिमिच्छता” इत्यादि, तदप्यज्ञानविजृम्भितं, सर्वथा-

20 नित्यानात्मकत्वादिभावनाया निर्विषयत्वेन मिथ्यारूपत्वात्सर्वथा

नित्यादिभावनावन्मुक्तिहेतुत्वानुपपत्तेः । न हि कालान्तरा-

वस्थाय्येकानुसंधादव्यतिरेकेण भावनाप्युपपद्यते । तथा यो हि

निगडादिभिर्वद्धः, तस्यैव तन्मुक्तिकारणपरिज्ञानानुष्ठानाभि-
संधिव्यापारे सति मोक्ष इत्येकाधिकरण्ये सत्येव बन्धमोक्ष-
व्यवस्था लोके प्रसिद्धा । इह त्वन्यः क्षणो बद्धो ऽन्यस्य च तन्मु-
क्तिकारणपरिज्ञानमन्यस्य चानुष्ठानाभिसंधेर्यापारश्चेति वैयधि-
करणत्वात्सर्वमयुक्तम् । किं च । सर्वो बुद्धिमान् बुद्धिपूर्वं प्रवर्तमानः 5
किञ्चिदिदमतो मम स्यादित्यनुसंधानेन प्रवर्तते । इह च
कस्तथाविधो मार्गाभ्यासे प्रवर्तमानो मोक्षो मम स्यादित्यनु-
संध्यात् । क्षणः संतानो वा । न तावत्क्षणः, तस्यैकक्षणस्याथितया
निर्विकल्पतया चैतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थत्वात् । नापि
संतानः, तस्य संतानित्यतिरिक्तस्य सौगतैरभ्युपगमात् । किं च । 10
निरन्वयविनश्वरत्वे च संस्काराणां मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थ एव
स्यात्, यतो रागाद्युपरमो हि भवन्मते मोक्ष उपरमस्य
विनाशः, स च निर्हेतुकतयायत्नसिद्धः । ततस्तदर्थो ऽनुष्ठाना-
दिप्रयासो निष्फल एव । किं च । तेन मोक्षार्थानुष्ठानेन प्राक्त-
नस्य रागादिक्षणस्य नाशः क्रियते भाविनो वानुत्पादस्तदुत्पा- 15
दकशक्तेर्वा क्षयः संतानस्योच्छेदो ऽनुत्पादो वा निराश्रयचित्त-
संतत्युत्पादो वा । तत्राद्योऽनुपपन्नः, विनाशस्य निर्हेतुकतया
भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्तिविरोधात् । द्वितीयो ऽप्येत एवासाधो-
यान्, उत्पादाभावो ह्यनुत्पादः । सो ऽभावरूपत्वात्कथं कुत-
श्चिदुत्पद्यते, अप्रसिद्धान्तप्रसङ्गात् । तच्छक्तेः क्षयो ऽनुपपन्नः, 20
तस्याप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वेन भवन्मते कुतश्चिदुत्पत्ति-
विरोधात् । संतानस्योच्छेदार्थो ऽनुत्पादार्थो वा तत्रयास

- इत्यप्यनेन निरस्तं, चणोच्चेदानुत्पादवत् । तयोरप्यभावरूपतया निर्हेतुकत्वात्कुतो ऽप्युत्पत्तिः, अनुपपत्तेः । किं च । वास्तवस्य संतानस्थानभ्युपगमात्किं तदुच्चेदादिप्रयासेन । न हि मृतस्य मारणं कापि दृष्टम् । तन्न संतानोच्चेदलक्षणा मुक्तिर्घटते ।
- 5 अथ निराश्रयरूपचित्तसंतत्युत्पत्तिलक्षणा सा तत्प्रयाससाध्येति पक्षस्तु ज्यायान् । केवलं सा चित्तसंततिः सान्वया निरन्वया वेति वक्तव्यम् । आद्ये सिद्धसाधनं, तथाभूत एव चित्तसंताने मोक्षोपपत्तेः । बद्धो हि मुच्यते नाबद्धः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः, निरन्वये हि संताने ऽन्यो बध्यते ऽन्यश्च मुच्यते । तथा च
- 10 बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, कृतनाशादयस्य दोषाः पृष्ठिलग्रा एव धावन्ति । तथा यदुक्तं “कायक्लेश” इत्यादि, तदप्यसत्यं, हिंसाविरतिरूपव्रतोपट्टंहकस्य कायक्लेशस्य कर्मत्वे ऽपि तपस्त्वाविरोधात् । व्रताविरोधी हि कायक्लेशः कर्मनिर्जराहेतुत्वात्तपो ऽभिधौयते । न चैवं नारकादिकायक्लेशस्य तपस्त्व-
- 15 प्रसङ्गः, तस्य हिंसाद्यावेशप्रधानतया तपस्त्वविरोधात् । अतः कथं प्रेक्षावतां तेन समानता साधुकायक्लेशस्यापादयितुं शक्या । यदपि शक्तिसंकरपक्षे स्वल्पेनेत्यादि प्रोक्तं, तत्सूक्तमेव, विचित्रफलदानसमर्थानां कर्मणां शक्तिसंकरे सति क्षीणमोहान्धसमये ऽयोगिचरमसमये चाक्लेशतः स्वल्पेनैव शुक्लध्यानेन तपसा
- 20 प्रत्ययाभ्युपगमात्, जीवन्मुक्तेः परममुक्तेश्चान्यथानुपपत्तेः । स तु तच्छक्तिसंकारो बद्धतरकायक्लेशसाध्य इति युक्तस्तदर्थो ऽनेकोपवासादिकायक्लेशाद्यनुष्ठानप्रयासः, तमन्तरेण तत्संकरानुपपत्तेः ।

ततः कथंचिद्वनवच्छिन्नो ज्ञानसंतानो ऽनेकविधतपोनुष्ठाना-
न्मुच्यते । तस्य चानन्तचतुष्टयलाभस्वरूपो मोक्ष इति प्रति-
पत्तव्यम् ॥

अथात्र दिग्गमराः स्वयुक्तीः स्फोरयन्ति । ननु भवतु
यथोक्तलक्षणो मोक्षः ; परं स पुरुषस्यैव घटते न त्वङ्गनायाः । 5
तथाहि । न स्त्रियो मोक्षभाजनं भवन्ति, पुरुषेभ्यो हीनत्वात्,
नपुंसकवत् ॥ अत्रोच्यते । स्त्रीणां पुरुषेभ्यो हीनत्वं किं चारि-
चाद्यभावेन १ विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वेन २ पुरुषानभिवन्द्यत्वेन ३
स्मारणाद्यकर्तृत्वेन ४ अमहर्द्धिकत्वेन ५ मायादिप्रकर्षवत्त्वेन ६
वा । तत्र न तावदाद्यः पक्षः चोदक्षमः, यतः किं चारित्र्या- 10
भावः सचेतत्वेन १ मन्दसत्त्वतया २ वा । तत्र यद्याद्यपक्षः,
तदा चेतस्यापि चारित्र्याभावहेतुत्वं किं परिभोगमात्रेण १
परिग्रहरूपतया २ वा । यदि परिभोगमात्रेण, तदा परि-
भोगो ऽपि किं वस्त्रपरित्यागासमर्थत्वेन १ संयमोपकारित्वेन २
वा । तत्र न तावदाद्यः, यतः प्राणेभ्यो ऽपि नापरं प्रियं, 15
प्राणानथेताः परित्यजन्त्यो दृश्यन्ते । वस्त्रस्य का कथा । अथ
संयमोपकारित्वेन, तर्हि किं पुरुषाणामपि संयमोपकारितया
वस्त्रपरिभोगः । अथावला एता वस्त्रादपि पुरुषैरुपभुज्यन्त इति
तद्दिना तासां संयमवाधासंभवो न पुनर्नराणामिति न तेषां
तदुपभोग इति चेत्, तर्हि न वस्त्राच्चारित्र्याभावः, तदुप- 20
कारित्वात्तस्य, आहारादिवत् । नापि परिग्रहरूपतया, यतो
ऽस्य तद्रूपता किं मूर्क्षाहेतुत्वेन १ धारणमात्रेण वा २ अथवा

- स्पर्शमात्रेण २ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन वा ४ । तत्र यद्याद्यः, तर्हि
 शरीरमपि मूर्खाया हेतुर्न वा । न तावदहेतुः, तस्थान्तरं
 गतत्वेन दुर्लभतरतया विशेषतस्तद्हेतुत्वात् । अथ मूर्खाया हेतु-
 रिति पक्षः, तर्हि वस्त्रवत्तस्यापि किं दुस्त्यजत्वेन १ सुत्पन्न-
 5 तथा वा २ । न प्रथमत एव परिहारः । यदि दुस्त्यजत्वेनेति
 पक्षः, तदा तदपि किं सर्वपुरुषाणां १ केषांचिदा २ । न
 तावत्सर्वेषां ; दुस्त्यजो हि बहवो वज्रिप्रवेगादिभिः शरीरमपि
 त्यजन्तः । अथ केषांचित्, तदा वस्त्रमपि केषांचिदुस्त्यज-
 मिति न परिहार्यं शरीरवत् । अथ सुत्पन्नत्वेनेति पक्षः,
 10 तर्हि वस्त्रस्यापि तथाविधशक्तिविकलानां स्वाध्यायाद्युपपन्नकलेन
 शरीरवन्मुत्पन्नत्वात्किमिति परिहारः । अथ धारणमात्रेण ;
 एवं सति शीतकाले प्रतिमापन्नं साधुं दृष्ट्वा केनाप्यविषयोप-
 निपातमस्य शीतमिति विभाव्यधर्मार्थिना साधुशिरसि वस्त्रे
 प्रक्षिप्ते सपरिग्रहता स्यात् । अथ यदि स्पर्शमात्रेण, तदा
 15 भूम्यादिना निरन्तरं स्पर्शसद्भावात्सपरिग्रहत्वेन तीर्थंकरादीना-
 मपि न मोक्षः स्यादिति लाभमिच्छतो भवतो मूलक्षतिः
 संजाता । अथ जीवसंसक्तिहेतुत्वेन, तर्हि शरीरस्यापि जीव-
 संसक्तिहेतुत्वात्परिग्रहहेतुत्वमस्तु, कृमिमण्डूकाद्युत्पादस्य तत्र
 प्रतिप्राणिप्रतीतत्वात् । अथास्ति, परं यतना तत्र विधीयते,
 तेनायमदोष इति चेत्, तर्हि वस्त्रे ऽप्ययं न्यायः किं काकै-
 20 र्भक्षितः, वस्त्रस्यापि यतनयैव सावनचालनादिकरणेन जीव-
 संसक्तिनिवारणात् । तत्र वस्त्रसद्भावेन चारित्र्यासंभवः । नापि

मन्दसत्त्वतया, यतः सत्त्वमिह व्रततपोधारणविषयमेषितव्यम् ।
तच्च तास्त्रनल्पं सुदुर्धरश्रीस्त्वतीषु संभवति । अतो न चारित्र्या-
संभवेन तासां हीनत्वम् । ननु भवत्वविशिष्टं चारित्र्यं स्त्रीणां,
परं परमप्रकर्षप्राप्तं यथाख्याताभिधं तासां न स्यादिति पुरु-
षेभ्यो हीनत्वमिति चेत्, तर्हि चारित्र्यपरमप्रकर्षाभावो ऽपि 5
तासां किं कारणाभावेन १ विरोधसंभवेन वा । न तावदाद्यः
पक्षः, अविशिष्टचारित्र्याभ्यासस्यैव तन्निवन्धनत्वात्, तस्य च
स्त्रीष्वनन्तरमेव समर्थितत्वात् । नापि द्वितीयः, यथाख्यात-
चारित्र्यस्यावागदृशमत्यन्तपरोक्षतया केनचिद्विरोधानिर्णयादिति
चारित्र्याभावेन न स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ १ ॥ नापि विशिष्टसाम- 10
र्थ्यासत्त्वेन, यत इदमपि किं सप्तमनरकपृथ्वीगमनायोग्यत्वेन १
वादादिलम्बिरहितत्वेन २ अल्पश्रुतत्वेन वा ३ । न तावदाद्यः
पक्षः, यतस्तदभावः किं यच्चैव जन्मनि तासां मुक्तिगामित्वं
तत्रैवोच्यते सामान्येन वा । यद्याद्यपक्षः, तर्हि पुरुषाणामपि
यत्र जन्मनि मुक्तिगामित्वं तत्र सप्तमपृथ्वीगमनयोग्यत्वं, तत- 15
स्तेषामपि मुक्त्यभावः स्यात् । अथ द्वितीयः, तदायमाशयो
भवतः ; यथा सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टेनाध्यवसायेन प्राप्यते ।
सर्वोत्कृष्टे च दे एव पदे सर्वदुःखस्थानं सप्तमी नरकपृथ्वी सर्व-
सुखस्थानं मोक्षश्च । ततो यथा स्त्रीणां सप्तमपृथ्वीगमनमागमे
निषिद्धं तद्गमनयोग्यतयाविधिसर्वोत्कृष्टमनोवीर्याभावात्, एवं 20
मोक्षो ऽपि तथाविधशुभमनोवीर्याभावाच्च स्त्रीणां भविष्यति ।
प्रयोगश्चात्र । नास्ति स्त्रीषु मुक्तिकारणं, शुभमनोवीर्यपरम-

- प्रकर्षात्, सप्तमपृथ्वीगमनकारणाशुभमनोवीर्यपरमप्रकर्षवत् । तदेतदयुक्तं, व्याप्तेरभावात् । न हि बहिर्याप्तिमात्रेण हेतु-
 र्गमकः स्यात्, किं त्वन्तर्व्याप्त्या, अन्यथा तत्पुत्रत्वादेरपि गमक-
 त्वप्रसङ्गः । अन्तर्व्याप्तिश्च प्रतिबन्धवलेनैव सिध्यति, न चात्र प्रति-
 5 बन्धो विद्यते । ततः संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमिदं साधनं चरम-
 शरीरिभिर्निश्चिन्त्यभिचारं च । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमन-
 हेतुमनोवीर्यप्रकर्षाभावे ऽपि सुक्तिहेतुमनोवीर्यप्रकर्षसद्भावात् ।
 तथा मत्स्यैरपि व्यभिचारः । तेषां हि सप्तमपृथ्वीगमनहेतुमनो-
 वीर्यप्रकर्षसद्भावे ऽपि न सुक्तिगमनहेतुशुभमनोवीर्यप्रकर्षसद्भाव
 10 इति । तथा न हि येषामधोगमनशक्तिः श्लोका तेषामूर्ध्वगतावपि
 शक्तिः श्लोकैव, भुजपरिसर्पादिभिर्यभिचारात् । तथाहि । भुज-
 परिसर्पा अधो द्वितीयामेव पृथ्वीं गच्छन्ति, न ततो ऽधः, पक्षिण-
 स्तृतीषां यावत्, चतुर्थीं चतुष्पदाः, पञ्चमीसुरगाः । अथ च सर्वे
 ऽप्यूर्ध्वमुत्कर्षतः सहस्रारं यावद्गच्छन्ति, अतो न सप्तमपृथ्वी-
 15 गमनायोग्यत्वेन विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वम् ॥ नापि वादादिलब्धि-
 रहितत्वेन, मूककेवलिभिर्यभिचारात् । तथाच्युतत्वेनेति पक्ष-
 स्त्वनुद्घोष्य एव, सुक्त्ववाप्यानुमितविशिष्टसामर्थ्यैर्माषतुषादिभि-
 रनेकान्तिकत्वात् । तन्न विशिष्टसामर्थ्यासत्त्वं स्त्रीणां घटते ॥२॥
 नापि पुरुषानभिवन्द्यत्वेन स्त्रीणां हीनत्वं, यतस्तदपि किं
 20 सामान्येन १ गुणाधिकपुरुषापेक्षया २ वा । आद्यो ऽसिद्धः,
 तीर्थंकरजनन्यादयो हि शक्यैरपि पूज्यन्ते किमङ्ग शेषपुरुषैः ।
 द्वितीयश्चेत्, तदा गणधरा अपि तीर्थंकरैर्नाभिवन्द्यन्त इति

तेषामपि हीनत्वान्मोचो न स्यात् । तथा चतुर्वर्णस्य सङ्गस्य तीर्थंकरैर्वन्द्यत्वात्सङ्गान्तर्गतत्वेन संयतीनामपि तीर्थंकरवन्द्यत्वाभ्युपगमात्कथं स्त्रीणां हीनत्वम् ॥ ३ ॥ अथ स्मरणाद्यकर्तृत्वेनेति पक्षः, तदाचार्याणामेव मुक्तिः स्यान्न शिष्याणां, तेषां स्मरणाद्यकर्तृत्वात् ॥ ४ ॥ अयामहर्द्धिकत्वेनेति पक्षः । सो ऽपि न दक्षः, 5 यतो दरिद्राणामपि केषांचिन्मुक्तिः श्रूयते केषांचिन्महर्द्धिकाणामपि चक्रवर्त्यादीनां तदभावः ॥ ५ ॥ अथ मायादिप्रकर्षकत्वेनेति । तदपि न युक्तं, नारददृढप्रहारिभिर्यभिचारात् । तन्न हीनत्वं कथमपि स्त्रीणां जाघटीतीति हीनत्वादित्यसिद्धो हेतुः ॥ ६ ॥ ततश्चाविभागेन न पुरुषाणामपि निर्वाणं प्रतिपत्त- 10 व्यम् । प्रयोगश्चात्र । अस्ति स्त्रीणां मुक्तिः, अविकल्पाकारणवत्त्वात्, पुंवत् । तत्कारणानि सम्यग्दर्शनादीनि स्त्रीषु संपूर्णान्युपलभ्यन्ते । ततो भवत्येव स्त्रीणां मोच इति स्थितं मोचतत्त्वम् ॥ एतेन ज्ञानिनो धर्मतीर्थस्य कर्तारः परमं पदम् ।

गत्वा गच्छन्ति भूयो ऽपि भवं तीर्थनिकारतः ॥ इति 15

परंपरिकल्पितं पराकृतम् ॥

एतानि नव तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराशयः ।

सम्यक्ज्ञानयोगेन तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥ ५३ ॥

एतान्यनन्तरोदितानि नवसंख्यानि तत्त्वानि यः स्थिराशयौ न पुनः शङ्कादिना चलचित्तः श्रद्धानस्य ज्ञानपूर्वकत्वाज्जानीते 20 श्रद्धते च । अवैपरीत्येन मनुते । एतावता जानन्नप्यश्रद्धधानो

मिथ्यादृगेवेति सूचितम् । यथोक्तं श्रीगन्धर्वसिना महातर्क-
 “दादशाङ्गमपि श्रुतं विदर्शनस्य मिथ्या” इति । तस्य अद्भु-
 धानस्य सम्यक्ज्ञानयोगेन सम्यग्दर्शनज्ञानसद्भावेन चारित्र्यस्य
 सर्वसावद्यपारनिवृत्तिरूपस्य देशसर्वभेदस्य योग्यता भवति ।

- 5 अत्र ज्ञानात्म्यस्य प्राधान्येन पूज्यत्वात्प्राग्निपातः । अनेन
 सम्यक्ज्ञानसद्भाव एव चारित्र्यं भवति नान्यथेत्यावेदितं द्रष्टव्यम् ॥

तथाभव्यत्वपाकेन यस्यैतत्तितयं भवेत् ।

सम्यग्ज्ञानक्रियायोगाज्जायते मोक्षभाजनम् ॥ ५४ ॥

जीवा द्वेधा, भव्याभव्यभेदात् । अभव्यानां सम्यक्ज्ञानभावः,

- 10 भव्यानामपि भव्यत्वपाकमन्तरेण तदभाव एव, तथाभव्यत्वपाके
 तु तत्सद्भावः । ततो ऽत्रायमर्थः । भविष्यति विवक्षितपर्याये-
 णेति भव्यः । तद्भावो भव्यत्वं नाम सिद्धिगमनयोग्यत्वं, जीवा-
 नामनादिपारिणामिको भावः । एवं सामान्यतो भव्यत्वमभि-
 धाय तदेव प्रतिविशिष्टमभिधातुमाह । तथा तेनानियत-
 15 प्रकारेण भव्यत्वं तथाभव्यत्वम् । अयं भावः । भव्यत्वमेव स्वस्व-
 कालचेचगुवादिद्रव्यलक्षणसमयीभेदेन नानाजीवेषु भिद्यमानं
 सत्तथाभव्यत्वमुच्यते । अन्यथा तु सर्वैः प्रकारैरेकाकारायां
 योग्यतायां सर्वेषां भव्यजीवानां युगपदेव धर्मप्राप्त्यादि भवेत् ।
 तथाभव्यत्वस्य यः पाकः फलदानाभिमुख्यं, तेन तथा-
 20 भव्यत्वपाकेन । यस्य कस्यापि सागरोपमकोटाकोशभन्तरानीत-
 सर्वकर्मस्थितिकस्य भव्यस्य । एतत्तितयं ज्ञानदर्शनचारित्र्यचयं

भवेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्, स भव्यः । सम्यक्समौचीने
 ये ज्ञानक्रिये ज्ञानचारित्र्ये, तयोर्योगात्संयोगान्मोक्षस्य वियोग-
 स्थानन्तज्ञानदर्शनसम्यक्सुखवीर्यपञ्चकात्मकस्य भाजनं स्थानं
 जायते । एतेन केवलाभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां न मोक्षः किं त्वभाभ्यां
 संयुक्ताभ्यां ताभ्यामिति ज्ञापितं भवति । अत्र ज्ञानग्रहणेन 5
 सदा सहचरत्वेन दर्शनमपि ग्राह्यम् । यदुवाच वाचकमुख्यः
 “सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि मोक्षमार्गः” इति ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणमत्र ग्रन्थकारः स्वयमेव वक्ष्यति ।
 तच्च विशेषलक्षणं सामान्यलक्षणाविनाभावि सामान्यलक्षणं च
 विशेषलक्षणाविनाभावि, सामान्यविशेषलक्षणयोरन्योन्यापरि- 10
 हारेण स्थितत्वात् । तेन प्रमाणलक्षणस्यादौ प्रमाणसामान्य-
 लक्षणं सर्वत्र वक्तव्यम् । अतो ऽत्रापि स प्रथमं तदभिधीयते ।
 स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रकर्षेण संशयाद्यभावस्वभा-
 वेन मीयते परिच्छिद्यते वस्तु येन तत्प्रमाणम् । स्वमात्मा
 ज्ञानस्य स्वरूपं परः स्वस्मादन्यो ऽर्थ इति यावत् तौ विशेषेण 15
 यथावस्थितस्वरूपेणावस्थति निश्चिनोतीत्येवंशीलं यत्तत्स्वपर-
 व्यवसायि जायते । प्राधान्येन विशेषो गृह्यते ऽनेनेति
 ज्ञानम् । अत्र ज्ञानमिति विशेषणमज्ञानरूपस्य व्यवहारमार्गा-
 नवतारिणः सन्मात्रगोचरस्य स्वसमयप्रसिद्धस्य दर्शनस्य सञ्चि-
 कर्षादेश्चाचेतनस्य नैयायिकादिकल्पितस्य प्रामाण्यपराकरणार्थं 20
 ज्ञानस्यापि च प्रत्यक्षरूपस्य शाक्यैर्निर्विकल्पतया प्रामाण्येन
 कल्पितस्य संशयविपर्ययानध्यवसायानां च प्रमाणत्वव्यवच्छेदार्थः

व्यवसायीति । पारमार्थिकपदार्थसार्थापक्षापिज्ञानादेतादिवा-
दिमतमपाकर्तुं परेति । नित्यपरोक्षबुद्धिवादिनां मीमांसका-
नामेकात्मसमवायिज्ञानान्तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनां वैशेषिकयौगा-
नामचेतनज्ञानवादिनां कापिलानां च कदाग्रहनिग्रहाय स्वेति ।

५ समग्रं तु लक्षणवाक्यं परपरिकल्पितस्यार्थापलब्धिहेत्वादेः
प्रमाणत्वलक्षणत्वप्रतिषेधार्थम् । अत्र च स्वस्य ग्रहणयोग्यः परो
ऽर्थः स्वपर इत्यस्यापि समासस्याश्रयणाद्भवहारिजनापेक्षया
यस्य यथा यत्र ज्ञानस्याविसंवादः, तस्य तथा तत्र प्रामाण्य-
मित्यभिहितं भवति । तेन संशयादेरपि धर्मिमात्रापेक्षया

१० न प्रामाण्यव्याहृतिः ॥

अथ विशेषलक्षणाभिधित्वया प्रथमं तावत्प्रमाणस्य संख्यां
विषयं चाह ।

प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्वे प्रमाणे तथा मते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु प्रमाणविषयस्त्विह ॥ ५५ ॥

१५ अक्षमिन्द्रियं प्रति गतमिन्द्रियाधीनतया यदुत्पद्यते,
तत्प्रत्यक्षमिति तत्पुरुषः । इदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव ।
प्रवृत्तिनिमित्तं तु स्पष्टत्वम् । तेनानिन्द्रियादिप्रत्यक्षशब्दवाच्यं
सिद्धम् । अत्रो जीवो वाच्यः व्याख्येयः, जीवमाश्रित्यैवेन्द्रिय-
निरपेक्षमिन्द्रियादिप्रत्यक्षस्योत्पत्तेः । तत्र तत्पुरुषाश्रयणात्प्र-
२० त्यक्षो बोधः । प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादौ स्त्रीपुंसभावो ऽपि सिद्धः,
अक्षाणां परमव्यापारनिरपेक्षं मनोव्यापारेणासाक्षादर्धपरि-

च्छेदकम् । परोक्षमिति परशब्दसमानार्थेन परस्-शब्देन
सिद्धम् । चशब्दौ द्वयोरपि तुल्यकचतां लक्षयतः । तेनानु-
मानादेः परोक्षस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन प्रवृत्तेर्यत्कैश्चित्प्रत्यक्षं ज्येष्ठ-
मभीष्टमेतच्च श्रेष्ठमिति सूचितम् । द्वयोरपि प्रामाण्यं, प्रति-
विशेषाभावात् । “पश्य मृगो धावति” इत्यादौ प्रत्यक्षस्यापि 5
परोक्षपूर्वकस्य प्रवृत्तेः परोक्षस्य ज्येष्ठताप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षपूर्वक-
मेव च परोक्षमुपजायत इति नायं सर्वत्रैकान्तः, अन्यथानुपपन्न-
तावधारितोच्छ्वासनिःश्वासादिजीवलिङ्गसङ्गावासङ्गावाभ्यां जीव-
साक्षात्कारिप्रत्यक्षक्षणे ऽपि जीवस्मृतप्रतीतिदर्शनात्, अन्यथा
लोकव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाशब्दः प्रागुक्तनवतत्त्वाद्यपेक्षया 10
समुच्चये, वाक्यस्य सावधारणत्वात् । द्वे एव प्रत्यक्षपरोक्ष-
प्रमाणे मते संमते । यदपि परैरुक्तं प्रमाणसंख्यानतरं
प्रत्यक्षाधि, तच्चापि यत्पर्यालोच्यमानमुपमानार्थापत्त्यादिवत्प्र-
माणतामात्मसाक्षात्करोति, तदनयोरेव प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्त-
र्भावनीयम् । यत्पुनर्विचार्यमाणं मीमांसकपरिकल्पिताभाव- 15
वत्प्रामाण्यमेव नास्तिन्दति, न तेन बहिर्भूतेनान्तर्भूतेन वा
प्रयोजनम् । अवस्तुतादित्यपकर्षनीयम् । तथाहि । प्रत्यक्षानु-
मानागमोपमानार्थापत्त्यभावसंभवैतिह्यप्रातिभयुक्तानुपलब्ध्यादीनि
प्रमाणानि यानि परे प्रोक्तुः, तच्चानुमानागमौ परोक्षप्रकारावेव
विज्ञातव्यौ । उपमानं तु नैयायिकमते । कश्चिद्विशेषः प्रभुणा 20
प्रेषयां चक्रे “गवयमानय” इति । स गवयशब्दवाच्यमर्थमजानानः
कंचन वनेचरं पुरुषमप्राचीत् “कीदृगवयः” इति । स प्राह

- “सादृश्यात्सादृश्ववयः” इति । ततस्तस्य पुरुषस्याप्तातिदेश-
वाक्यार्थस्मरणसहकारि गोसदृशगवयपिण्डज्ञानं “अयं स गवय-
शब्दवाच्यो ऽर्थः” इति प्रतिपत्तिं फलरूपामुत्पादयत्प्रमाण-
मिति । मौमांसकमते तु येन प्रतिपत्त्या गौरूपक्षब्धो न गवयो
5 न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्य विकटा-
टवीं पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोचे गवि
सादृश्यज्ञानमुन्मज्जति “अनेन सदृशः स गौः” इति “तस्य
गोरनेन सादृश्यं” इति वा, तदुपमानम् । तस्माद्यत्स्मर्यते
तस्यात्सादृश्येन विशेषितं प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वित-
10 मिति वचनादिति । एतच्च परोक्षभेदे प्रत्यभिज्ञायामन्त-
र्भाव्यम् । अर्थापत्तिरपि

प्रमाणषट्कविज्ञातो यथार्था ऽनन्यथा भवन् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्तं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥

- इत्येवं लक्षणानुमानान्तर्गतैव, अर्थापत्त्युत्पादकस्यार्थस्थान्यथा-
15 नुपपत्तिनिश्चयेनैवादृष्टार्थपरिकल्पनात्, अन्यथानुपपत्तिनिश्चय-
स्थानुमानत्वात् । अभावाख्यं तु प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावः १
तदन्यज्ञानं २ अत्मा वा ज्ञानविनिर्मुक्तः ३ इति त्रिधाभि-
धीयते । तत्राद्यपक्षस्यासंभव एव प्रसङ्गो वृत्त्या प्रमाणपञ्च-
काभावस्य तुच्छत्वेनावस्तुत्वात्, अभावज्ञानजनकत्वायोगात् ।
20 द्वितीयपक्षे तु पर्युदासवृत्त्या यत्तदन्यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव,
प्रत्यक्षेणैव घटादिविविक्तस्य भूतत्वादिर्यहणात् । कश्चित्तु तदघटं
भूतत्वमिति प्रत्यभिज्ञानेन ; यो ऽग्निमान्न भवति नासौ

धूमवानिति तर्केण, नात्र धूमो नाग्नेरित्यनुमानेन, गृहे गर्गो
 नास्तीत्यागमेन वाभावप्रतीतिः काभावः प्रमाणं प्रवर्तताम् ।
 तृतीयपक्षस्य पुनरसंभव एव । आत्मनो ज्ञानाभावे कथं वस्तु-
 भाववेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, अभाववेदकत्वे वा ज्ञान-
 विनिर्मुक्तत्वस्थाभावात् । तन्नाभावः प्रमाणान्तरम् । संभवो ऽपि 5
 समुदायेन समुदायिनो ऽवगम इत्येवंलक्षणः संभवति खार्यां
 द्रोण इत्यादिको नानुमानात्पृथक् । तथाहि । खारौ द्रोण-
 वती, खारौत्वात्पूर्वापलब्धखारौवत् । ऐतिह्यं त्वनिर्दिष्टप्रवक्तृकं
 प्रवादपारंपर्यम् । एवमूर्चुर्दृष्ट्वा यथा “इह वटे यत्तः प्रति-
 वसति” इति । तदप्रमाणं, अनिर्दिष्टवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् । 10
 आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये लागम इति । यदपि प्रतिभमच-
 लिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेव “अद्य मे महौपतिप्रसादो
 भविता” इत्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयते, तदण्निन्द्रियनि-
 बन्धनतया मानसमिति-प्रत्यक्षकुचिनिचिप्तमेव । यत्पुनः प्रिया-
 प्रियप्राप्तिप्रसूतिफलेन सार्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकात्मनः प्रसा- 15
 दोद्देगादेर्लिङ्गादुदेति, तत्पिपैलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवद-
 स्पष्टमनुमानमेव । एवं युक्त्यनुपलब्धोरादिशब्दादिशिष्टोप-
 लब्धिजनकस्य बोधाबोधरूपविशेषत्यागेन सामान्यतो न्निखितं
 साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतमित्युक्तस्य प्रमाणस्यान्येषां
 च केषांचित्प्रमाणान्तरत्वेन परपरिकल्पितानां यथालक्षणं 20
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरन्तर्भावो निराकरणं च विधेयम् । तदेवं न
 प्रत्यक्षपरोक्षलक्षणद्वैविधातिक्रमं शक्नोऽपि कर्तुं क्षमः ॥

- अथ तथोर्लक्षणाद्यभिधीयते । स्वपरव्यवसायि ज्ञानं स्पष्टं प्रत्यक्षम् । तद्विप्रकारं, सांख्यवहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र सांख्यवहारिकं बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकमस्मादादिप्रत्यक्षम् । पारमार्थिकं त्वात्मसंनिधिमात्रापेक्षमवध्यादि-
- 5 प्रत्यक्षम् । सांख्यवहारिकं द्वेधा, चक्षुरादीन्द्रियनिमित्तं मनो-
निमित्तं च । तद्विविधमपि चतुर्धा, अवयवेहावायधारणा-
भेदात् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्र-
गोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमव-
यवः । अस्यार्थः । विषयो द्रव्यपर्यायात्मको ऽर्थः, विषयी
- 10 चक्षुरादिः, तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो
निपातो योग्यदेशाद्यवस्थानं, तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं
यत्सत्तामात्रगोचरं दर्शनं निराकारो बोधस्तस्माज्जातमाद्यं
सत्तासामान्याद्यवान्तरैर्मनुष्यत्वादिभिर्विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो
यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवयवः । पुनरवगृहीतविषयसंग्रथानन्तरं तद्वि-
- 15 शेषाकाङ्क्षणमौहा । तदनन्तरं तदौचित्यविशेषनिर्णयोऽवायः ।
अवेतविषयस्मृतिहेतुस्तदनन्तरं धारणा । अत्र च पूर्वस्य
प्रमाणतोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्यं
कथंचित् प्रमाणफलभेदस्योपपन्नः । तथा यद्यपि क्रमभाविनाम-
वग्रहादीनां हेतुफलतया व्यवस्थितानां पर्यायार्थाद्वेदः, तथा-
- 20 येकजीवतादात्म्येन द्रव्यार्थादेशादमीषामैक्यं कथंचिद्विरुद्धं,
अन्यथा हेतुफलभावाभावप्रसक्तिर्भवेदिति प्रत्येयम् । धारणा-
स्वरूपा च मतिरविसंवादस्मृतिफलस्य हेतुत्वात्प्रमाणं, स्मृतिरपि

तथाभूतप्रत्यवमर्शस्वभावसंज्ञाफलजनकत्वात् । संज्ञापि तथा-
भूततर्कस्वभावचिन्ता, फलजनकत्वात् । चिन्ताप्यनुमानलक्षणा,
अभिनिबोधफलजनकत्वात् । सोऽपि ज्ञानादिबुद्धिजनकत्वात् ।
तदुक्तम् । मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ।
अनर्थान्तरमिति कथंचिदेकविषयं प्राक्शब्दयोजनान्मतिज्ञान- 5
मेतत् । शेषमनेकप्रभेदं शब्दयोजनादुपजायमानमविशद ज्ञानं
श्रुतमिति केचित् । सैद्धान्तिकास्तुवद्यहेहावायधारणाप्रभेद-
रूपाया मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दा मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता-
भिनिबोध इत्येते शब्दा इति प्रतिपन्नाः । स्मृतिसंज्ञाचिन्ता-
दीनां च कथंचिद्गृहीतघाहिलेऽप्यविसंवादकत्वादनुमानवत्प्रमाण-
ताभ्युपेया, अन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन गृहीतविषयत्वेनानु- 10
मानस्याप्रमाणताप्रसक्तेः । अथ च यच्छब्दसंयोजनात्प्राक् स्मृत्या-
दिकमविसंवादि व्यवहारनिर्वर्तनक्षमं वर्तते तन्मतिः, शब्द-
संयोजनात्प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभागः । स्मृतिसंज्ञादीनां
च स्मरणतर्कानुमानरूपाणां परोक्षभेदानामपि यदिह प्रत्यक्षा-
धिकारे भणनं तन्मतिश्रुतविभागज्ञानाय प्रसङ्गेनेति विज्ञेयम् ॥ 15
अथ परोक्षम् । अविशब्दमविसंवादि ज्ञानं परोक्षम् ।
स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानागमभेदतस्तत्पञ्चधा । संस्कार-
प्रबोधसंभूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं वेदनं स्मरणं, यथा
तत्तीर्थकरविश्वमिति ॥ १ ॥ अनुभवस्मरणकारणकं संकलनं
प्रत्यभिज्ञानं, तदेवेदं तत्सदृशं तद्विलक्षणं तत्प्रतिथोगीत्यादि, 20
यथा स एवायं देवदत्तः, गोसदृशो गवयः, गोविलक्षणे

महिषः, इदमस्माद्दीर्घं ह्रस्वमणीयो महीयो दवीयो वा
दूरादयं तीव्रो वक्त्रिः सुरभीदं चन्दनमित्यादि । अचादि-
शब्दास्त एव वक्त्रिरनुमीयते स एवानेनाप्यर्थः कथ्यत इत्यादि
स्मरणसचिवानुमानागमादिजन्यं च संकलनमुदाहार्यम् ॥ ९ ॥

5 उपलभ्यानुपलभ्यसंभवं त्रिकालकलितसाध्यसाधनसंबन्धाद्या-
लभ्यनमिदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याद्याकारं संवेदनं तर्कः,
यथाग्नौ सत्येव धूमो भवति तदभावे न भवत्येवेति ॥ १० ॥
अनुमानं द्विधा, स्वार्थं परार्थं च । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणहेतुकं
साध्यविज्ञानं स्वार्थम् । निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ।

10 इष्टमबाधितमसिद्धं साध्यं ; साध्यविशिष्टः प्रसिद्धो धर्मी पक्षः ।
पक्षहेतुवचनात्मकं परार्थमनुमानमुपचारात् । मन्दमतींस्तु
व्युत्पादयितुं दृष्टान्तोपनयनिगमनान्यपि प्रयोज्यानि । दृष्टान्तो
द्वेधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनसत्तायां यथावश्यं साध्य-
सत्ता प्रदर्शयते, सोऽन्वयदृष्टान्तः । साध्याभावेन साधनाभावो

15 यत्र कथ्यते, स व्यतिरेकदृष्टान्तः । हेतोरुपसंहार उपनयः ।
प्रतिज्ञायास्तूपसंहारो निगमनम् । एते पक्षादयः पक्षावयवाः
कीर्त्त्यन्त इत्यादि । अत्रोदाहरणम् । परिणामी शब्दः,
कृतकत्वात् । यः कृतकः स परिणामी दृष्टः, यथा घटः ।
कृतकश्चायम् । तस्मात्परिणामी सन् कृतको दृष्टः । यस्तु

20 न परिणामी स न कृतको दृष्टः, यथा बन्धास्तनन्वयः ।
कृतकश्चायम् । तस्मात्परिणामी शब्द इत्यादि । नन्वत्र
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं हेतोरुल्लेखनमभ्यधाति किं न

पञ्चधर्मत्वादिवैरूप्यमिति चेत् । उच्यते । पञ्चधर्मत्वादौ वैरूप्ये
 सत्यपि तत्पुत्रत्वादेर्हेतोर्गमकत्वादर्शनात्, असत्यपि च वैरूप्ये
 हेतोर्गमकत्वदर्शनात् । तथाहि । जलचन्द्राक्षभसूत्रः, हृतिको-
 दयाच्छकटोदयः, पुष्पितैकचूततः पुष्पिताः शेषचूताः,
 शशाङ्कोदयात्समुद्रवृद्धिः, सूर्योदयात्पद्माकरबोधः, वृक्षाच्छाया 5
 चैते पञ्चधर्मताविरहेऽपि सर्वजनैरनुमीयन्ते । काष्ठादिकस्तत्र
 धर्मी समस्येवेति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् । एवं हि शब्दस्या-
 नित्यत्वे साध्ये काककाष्ण्यादिरपि गमकत्वप्रसङ्गे, लोकादे-
 र्धर्मीणस्तत्र कल्पयितुं शक्यत्वात्, अनित्यः शब्दः आवणत्वात्
 मङ्गातायमेवंविधस्वरान्यथानुपपत्तेः, सर्वं नित्यमनित्यं वा 10
 सत्त्वादित्यादिषु सपक्षे सत्त्वस्थाभावेऽपि गमकत्वदर्शनाच्चेति॥४॥
 आप्तवचनाज्वातमर्थज्ञानमागमः । उपचारादाप्तवचनं च, यथा-
 स्यच निधिः, सन्ति मेवादयः । अभिधेयं वस्तु यथावस्थितं
 यो जानीते यथाज्ञानं चाभिधत्ते, स आप्तो जनकतीर्थ-
 करादिः ॥५॥ इत्युक्तं परोक्षम् ।

15

तेन मुख्यसंख्यवहारेण संवादिविशदमतम् ।

ज्ञानमध्यक्षमन्यद्वि परोक्षमिति संग्रह इति ॥१॥

यद्यथैवाविसंवादि प्रमाणं तत्तथा मतम् ।

विसंवादप्रमाणं च तदध्यक्षपरोक्षयोः ॥२॥

तत एकस्यैव ज्ञानस्य यत्राविसंवादः, तत्र प्रमाणात्, इतरत्र 20

च तदाभासता, यथा तिमिराद्यनुपप्लुतं ज्ञानं चन्द्रादाववि-
 संवादकत्वात्प्रमाणं, तत्संख्यादौ च तदेव विसंवादकत्वादप्रमाणम् ।

प्रमाणेतरव्यवस्थायाः संवादाविसंवादलक्षणत्वादिति स्थितमेतत्
 “प्रत्यक्षं परोक्षं च द्वे एव प्रमाणे” । अत्र च मतिश्रुतावधि-
 मनःपर्यायज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते परमार्थतः परोक्षं प्रमाणं,
 अवधिमनःपर्यायकेवलज्ञानं तु प्रत्यक्षं प्रमाणमिति ॥

- 5 अथोत्तरार्धं व्याख्यायते । “अनन्तधर्मकं वस्तु” इत्यादि ।
 इह प्रमाणाधिकारे प्रमाणस्य प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य च विषयस्तु
 यादृशं पुनरनन्तधर्मकं वस्तु । अनन्तास्तिकालविषयत्वादपरि-
 मिता धर्माः स्वभावाः सहभाविनः क्रमभाविनश्च स्वपर्याया
 यस्मिंस्तदनन्तधर्ममेव । स्वार्थं कप्रत्यये ऽनन्तधर्मकमनेकान्ता-
 10 त्मकमित्यर्थः । अनेके ऽन्ता अंशा धर्मा वात्मा स्वरूपं यस्य,
 तदनेकान्तात्मकमिति व्युत्पत्तेः । वस्तु सचेतनाचेतनं सर्वं द्रव्यम् ।
 अचनन्तधर्मकं वस्त्विति पक्षः । प्रमाणविषय इत्यनेन प्रमेय-
 त्वादिति केवलव्यतिरेकी हेतुः सूचितः, अन्यथानुपपत्त्येकलक्ष-
 णत्वाद्देतोरन्तर्व्याप्त्यैव साध्यस्य सिद्धत्वात् दृष्टान्तादिभिर्न
 15 प्रयोजनम् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तत्प्रमेयमपि न
 भवति, यथा व्योमकुसुममिति केवलो व्यतिरेकः, साध्यस्यदृष्टा-
 न्तानां पक्षकुचिनिचिप्लवेनान्वयायोगादिति । अस्य च हेतोर-
 सिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषाणां सर्वथानवकाश एव, प्रत्यक्षा-
 दिना प्रमाणेनानन्तधर्मात्मकस्यैव सकलस्य प्रतीतेः । ननु
 20 कथमेकस्मिन् वस्तुन्यनन्तधर्माः प्रतीयन्त इति चेत् । उच्यते ।
 प्रमाणप्रमेयरूपस्य सकलस्य क्रमाक्रमभाव्यनन्तधर्माक्रान्तस्यैक-
 रूपाय वस्तुनो यथैव स्वरूपद्रव्याद्यपेक्षया सर्वत्र सर्वप्रमादृष्टा

प्रतीतिर्जायमानास्ति, तथैव वयमेते सौवर्णघटदृष्टान्तेन सवि-
स्तरं दर्शयामः । विवक्षितो हि घटः स्वद्रव्यचेचकाक्षभावैर्वि-
द्यते, परद्रव्यचेचकाक्षभावैश्च न विद्यते । तथाहि । घटो यदा
सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्मैश्चिन्त्यते, तदा तस्य सत्त्वादयः स्वपर्याया
एव सन्ति, न तु केचन परपर्यायाः । सर्वस्य वस्तुनः सत्त्वादी- 5
न्धर्मानधिकृत्य सजातीयत्वाद्विजातीयस्यैवाभावान्न कुतो ऽपि
व्यावृत्तिः । द्रव्यतस्तु यदा पौद्गलिको घटो विवक्ष्यते, तदा स
पौद्गलिकद्रव्यत्वेनास्ति, धर्माकाशादिद्रव्यत्वैस्तु नास्ति । अत्र
पौद्गलिकत्वं स्वपर्यायः । धर्मादिभ्यो ऽनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेन
परपर्याया अनन्ताः, जीवद्रव्याणामनन्तत्वात् । पौद्गलिको 10
ऽपि स घटः पार्थिवत्वेनास्ति न पुनरायादितैः । अत्र पार्थि-
वत्वं स्वपर्यायः, आयादिद्रव्येभ्यस्तु वज्रभ्यो व्यावृत्तिः, ततः
परपर्याया अनन्ताः । एवमग्रे ऽपि स्वपरपर्यायव्यक्तिर्वेदितव्या ।
पार्थिवो ऽपि स धातुरूपतयास्ति न पुनर्मृत्वादिभिः । धातु-
रूपो ऽपि स सौवर्णत्वेनास्ति न पुनरा राजतत्वादिभिः । सौवर्णो 15
ऽपि स घटितसुवर्णात्मकत्वेनास्ति न त्वघटितसुवर्णात्मकत्वादिना ।
घटितसुवर्णात्मापि देवदत्तघटितत्वेनास्ति न तु यज्ञदत्तादि-
घटितत्वादिना । घटितो ऽपि पृथुबुध्नाद्याकारेणास्ति न
पुनर्मुकुटादित्वेन । पृथुबुध्नोदराद्याकारेणास्ति नावृत्ताकारेण ।
वृत्ताकारेणास्ति न पुनरन्यघटाद्याकारेण । स्वाकारो ऽपि 20
स्वदलिकैरस्ति न तु परदलिकैः । एवमनया दिशा परेणापि
स येन येन पर्यायेण विवक्ष्यते स तस्य स्वपर्यायः, तदन्ये तु

- परपर्यायाः । तदेवं द्रव्यतः श्लोकाः स्वपर्यायाः, परपर्यायास्तु
 व्यावृत्तिरूपा अनन्ता, अनन्तेभ्यो द्रव्येभ्यो व्यावृत्तित्वात् ॥ चेन्नतश्च
 स त्रिलोकीवर्तित्वेन विवक्षितो न कुतो ऽपि व्यावर्तते । ततः
 स्वपर्यायो ऽस्ति न परपर्यायः । त्रिलोकीवर्त्यपि स तिर्यग्-
 5 श्लोकवर्तित्वेनास्ति न पुनरूर्ध्वाधोश्लोकवर्तित्वेन । तिर्यग्श्लोकव-
 र्त्यपि स जम्बूद्वीपवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरद्वीपादिवर्तितया ।
 सो ऽपि भरतवर्तित्वेनास्ति न पुनर्विदेहवर्तित्वादिना । भरते
 ऽपि स पाटलिपुत्रवर्तित्वेनास्ति न पुनरन्यस्थानीयत्वेन । पाट-
 लिपुत्रे ऽपि देवदत्तगृहवर्तित्वेनास्ति न पुनरपरथा । गृहे ऽपि
 10 गृहैकदेशस्थतयास्ति न पुनरन्यदेशादितया । गृहैकदेशे ऽपि
 ग्रथेष्वकाग्रप्रदेशेष्वस्ति तत्स्थिततयास्ति न पुनरन्यप्रदेशस्थतया ।
 एवं यथासंभवमपरप्रकारेणापि वाच्यम् । तदेवं चेन्नतः स्वपर्यायाः
 श्लोकाः परपर्यायास्त्वसंख्येयाः, श्लोकस्यासंख्येयप्रदेशत्वेन । अथवा
 मनुष्यश्लोकस्थितस्य घटस्य तदपरस्थानस्थितद्रव्येभ्यो ऽनन्तेभ्यो
 15 व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः । एवं देवदत्तगृहादिवर्तिनो
 ऽपि । ततः परपर्याया अनन्ताः ॥ काञ्चित्तु नित्यतया स द्रव्येणा-
 वर्तत वर्तते वर्तिष्यते ततो न कुतोऽपि व्यावर्तते । स चैदंयुगी-
 नत्वेन विवक्ष्यमाणस्तद्रूपत्वेनास्ति न त्वतीतानागतादिद्युगवर्तित्वेन ।
 अस्मिन् युगे ऽपि स ऐषमस्यवर्षतयास्ति न पुनरतीतादिवर्षत्वा-
 दिना । ऐषमस्यो ऽपि स वासन्तिकतयास्ति न पुनरन्यर्तुनिष्पन्न-
 20 तया । तत्रापि नवत्वेन विद्यते न पुनः पुराणत्वेन । तत्राप्यद्यत-
 नत्वेनास्ति न पुनरनद्यतनत्वेन । तत्रापि वर्तमानक्षणतयास्ति न

पुनरन्यवर्णतया । एवं कालतो ऽसंख्येयाः स्वपर्याया एकस्य द्रव्यस्य,
 असंख्यकालस्थितिकलात् । अनन्तकालवर्तित्वविवक्षायां तु ते
 ऽनन्ता अपि वाच्याः । परपर्यायास्तु विवक्षितकालादन्यकालवर्ति-
 द्रव्येभ्यो अनन्तेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ता एव ॥ भावतः पुनः । स
 पीतवर्णनास्ति न पुनर्नीलादिवर्णैः । पीतो ऽपि सो ऽपरपीत- 5
 द्रव्यापेक्षयैकगुणपीतः । स एव च तदपरापेक्षया द्विगुणपीतः ।
 स एव च तदन्यापेक्षया त्रिगुणपीतः । एवं तावद्वक्तव्यं याव-
 त्कस्यापि पीतद्रव्यस्यापेक्ष्यानन्तगुणपीतः । तथा स एवापरा-
 पेक्षयैकगुणहीनः, तदन्यापेक्षया द्विगुणहीन इत्यादि तावद्वक्तव्यं
 यावत्कस्याप्यपेक्ष्यानन्तगुणहीनपीतलो ऽपि स भवति । तदेवं 10
 पीतत्वेनानन्ताः स्वपर्याया लब्धाः । पीतवर्णवन्तरतमयोगेनानन्त-
 भेदेभ्यो नीलादिवर्णैर्भ्यो व्यावृत्तिरूपाः परपर्याया अण्य-
 नन्ताः । एवं रसतो ऽपि खमधुरादिरसापेक्षया पीतलवत्स्व-
 पर्याया अनन्ता ज्ञातव्याः, नीलादिलवत् चारादिपररसापेक्षया
 परपर्याया अण्यनन्ता अचेतव्याः । एवं सुरभिगन्धेनापि स्वपर- 15
 पर्याया अनन्ता अवसातव्याः । एवं गुरुलघुमृदुखरशीतोष्ण-
 स्निग्धरूक्षस्पर्शाष्टकापेक्षयापि तरतमयोगेन प्रत्येकमनन्ताः
 स्वपरपर्याया अवगन्तव्याः, यत एकस्मिन्नप्यनन्तदेशके स्कन्धे
 ऽष्टावपि स्पर्शाः प्राप्यन्त इति सिद्धान्ते प्रोचानम् । तेनात्रापि
 कलशे ऽष्टानामभिधानम् । अथवा सुवर्णद्रव्ये ऽप्यनन्तकालेन 20
 पञ्चापि वर्णा द्वावपि गन्धौ षडपि रसा अष्टावपि स्पर्शाश्च
 सर्वे ऽपि तरतमयोगेनानन्तगो भवन्ति । तत्तदपरापरवर्णादिभ्यो

- व्यावृत्तिश्च भवति । तदपेक्षयापि स्वपरधर्मा अनन्ता अव-
 बोधव्याः । शब्दतश्च घटस्य नानादेशापेक्षया घटाद्यनेकशब्द-
 वाच्यत्वेनानेके स्वधर्मा घटादितत्तच्छब्दानभिधेयेभ्यो ऽपर-
 द्रव्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः । अथवा तस्य घटस्य ये
 5 ये स्वपरधर्मा उक्ता वक्ष्यन्ते च तेषां सर्वेषां वाचका यावन्तो
 ध्वनयस्तावन्तः । संख्यातश्च घटस्य तत्तदपरापरद्रव्यापेक्षया
 प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वं यावदनन्ततमत्वं स्यादित्यनन्ताः
 स्वधर्माः, तत्संख्यानभिधेयेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परधर्माः ।
 अथवा परमाणुसंख्या पक्षादिसंख्या वा यावती तच्च घटे वर्तते,
 10 सा स्वधर्मः, तत्संख्यारहितेभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः परपर्यायाः ।
 अनन्तकालेन तस्य घटस्य सर्वद्रव्यैः समं संयोगविभागभावेना-
 नन्ताः स्वधर्माः, संयोगवियोगाविषयीकृतेभ्यो व्यावृत्तस्थानन्ताः
 परधर्माश्च । परिमाणतश्च तत्तद्रव्यापेक्षया तस्याणुत्वं महत्त्वं
 ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं चानन्तभेदं स्यादित्यनन्ताः स्वधर्माः । ये सर्व-
 15 द्रव्येभ्यो व्यावृत्त्या तस्य परपर्यायाः संभवन्ति ते सर्वे पृथक्कृतो
 ज्ञातव्याः । दिग्देशतः परत्वापरत्वाभ्यां तस्य घटस्थान्यान्यान-
 न्द्रव्यापेक्षयासन्नतासन्नतरतासन्नतमतादूरतादूरतरतादूरतमता
 एकद्व्यष्टसंख्यपर्यन्तयोजनैरासन्नता दूरता च भवतीति स्वपर्याया
 अनन्ताः । अथवापरवस्त्वपेक्षया स पूर्वस्थां तदन्यापेक्षया
 20 पश्चिमायां स इत्येवं दिशो विदिग्वाश्रित्य दूरासन्नादितया-
 संख्याः स्वपर्यायाः । कालतश्च परत्वापरत्वाभ्यां सर्वद्रव्येभ्यः
 क्षणक्षयघटीदिनमासवर्षयुगादिभिर्घटस्य पूर्वत्वेन परत्वेन चान-

न्तभेदेनानन्ताः स्वधर्माः । ज्ञानतो ऽपि घटस्य ग्राहकैः सर्व-
 जीवानामनन्तैर्मत्यादिज्ञानैर्विभङ्गाद्यज्ञानैश्च स्पष्टास्पष्टस्वभाव-
 भेदेन ग्रहणाद्वाङ्मस्याप्यवश्यं स्वभावभेदः संभवी, अन्यथा
 तद्ग्राहकाणामपि स्वभावभेदो न स्यात्तथा च तेषामैव
 भवेत् । ग्राह्यस्य स्वभावभेदे च ये स्वभावाः, ते स्वधर्माः । 5
 सर्वजीवानामपेक्षयात्पबहुवहुतराद्यनन्तभेदभिन्नसुखदुःखदानो-
 पादानोपेक्षागोचरेच्छापुण्यापुण्यकर्मबन्धचित्तादिषुस्कारक्रोधा-
 भिमानमायालोभरागद्वेषमोहान्युपाधिद्रव्यत्वलुठनपतनादिवेगा-
 दीनां कारणत्वेन सुखादीनामकारणत्वेन वा घटस्थानन्तधर्म-
 त्वम् । स्नेहगुरुत्वे तु पुरापि स्पर्शभेदत्वेन प्रोचाने । कर्मतत्त्वोत्त्वे- 10
 पणावचेपणाकुञ्चनप्रसारणभ्रमणस्थन्दनरेचनपूरणचलनकम्पनान्य-
 स्थानप्रापणजलाहरणजलादिधारणादिक्रियाणां तत्तत्कालभेदेन
 तरतमयोगेन वानन्तानां हेतुत्वेन घटस्थानन्ताः क्रियारूपाः
 स्वधर्माः, तासां क्रियाणामहेतुभ्यो ऽन्येभ्यो व्यावृत्तत्वेनानन्ताः
 परधर्माश्च । सामान्यतः पुनः प्रागुक्तनीत्यातीतादिकालेषु ये ये 15
 विश्ववस्तूनामनन्ताः स्वपरपर्याया भवन्ति तेष्वेकद्वित्र्याद्य-
 नन्तपर्यन्तधर्मैः सदृशस्य घटस्थानन्तभेदसादृशस्वभावेनानन्ताः
 स्वधर्माः । विशेषतश्च घटो ऽनन्तद्रव्येष्वपरापरापेक्षयैकेन द्वाभ्यां
 त्रिभिर्वा यावदनन्तैर्वा धर्मैर्विलक्षण इत्यनन्तप्रकारवैलक्षण्यहेतुका
 अनन्ताः स्वधर्माः, अनन्तद्रव्यापेक्षया च घटस्य स्थूलताक्षुद्रता- 20
 समताविषमतासूक्ष्मताबादरतातीव्रताचाकचिक्यतासौम्यतापृथुता-
 संकीर्णतानीचतोच्चताविशालमुखतादयः प्रत्येकमनन्तविधाः स्युः ।

- ततः स्थूलतादिद्वारेणाप्यनन्ता धर्माः । संबन्धतस्त्वनन्तकालेना-
 मन्तैः परैर्वस्तुभिः समं प्रस्तुतघटस्थाधाराधेयभावो ऽनन्तविधो
 भवति । ततस्तदपेक्षयाप्यनन्ताः सूक्ष्मधर्माः । एवं सूक्ष्मामित्वजन्य-
 जनकत्वनिमित्तनैमित्तिकत्वषोढाकारकत्वप्रकाशप्रकाशकत्वभो-
 5 व्यभोजकत्ववाङ्मवाहकत्वाश्रयाश्रयिभावबन्धबधकत्वविरोध्यविरो-
 धकत्वज्ञेयज्ञापकत्वादिष्वनन्तातीतसंबन्धैरपि प्रत्येकमनन्ता धर्मा
 ज्ञातव्याः । तथा ये ऽत्र घटस्य स्वपरपर्याया अनन्ता ऊचिरे,
 तेषामुत्पादा विनशाः स्थितयश्च पुनःपुनर्भवनेनानन्तकाले-
 नानन्ता अभूवन् भवन्ति भविष्यन्ति च । तदपेक्षयाप्यनन्ता
 10 धर्माः । एवं पीतवर्णादारभ्य भावतो ऽनन्ता धर्माः । तथा द्रव्य-
 चेचादिप्रकारैर्ये ये सूक्ष्मधर्माः परधर्माश्चाचचचिरे, तैरुभयैरपि
 युगपदादिष्टो घटो ऽवक्तव्यः स्यात् । यतः को ऽपि स शब्दो न
 विद्यते येन घटस्य सूक्ष्मधर्माः परधर्मास्त्वोच्यमाना इमे ऽपि युग-
 पदुक्ता भवन्ति । शब्देनाभिधीयमानानां क्रमेणैव प्रतीतेः संके-
 15 तितो ऽपि शब्दः क्रमेणैव स्वपरधर्मान् प्रत्याचयति । न तु युग-
 पच्छब्दज्ञानचौ सदिति शब्दज्ञानचोः संकेतितसच्छब्दवत् । ततः
 प्रतिद्रव्यचेचादिप्रकारं घटस्यावक्तव्यतापि सूक्ष्मधर्मः स्यात्तस्य चान-
 न्तेभ्यो वक्तव्येभ्यो धर्मेभ्यो ऽन्यद्रव्येभ्यश्च व्यावृत्तत्वेनानन्ता अवक्तव्याः
 परधर्मा अपि भवन्ति । तदेवमनन्तधर्मात्मकत्वं यथा घटे दर्शितं,
 20 तथा सर्वस्मिन्नप्यात्मादिके वस्तुनि भावनौघम् । तच्चाप्यात्मनि
 तावच्चैतन्यं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं प्रमादृत्वं प्रमेयत्वममूर्तत्वमङ्ख्यातप्रदेशत्वं
 निश्चिताष्टप्रदेशता लोकप्रमाणप्रदेशत्वं जीवत्वमभयत्वं भयत्वं

परिणामितं स्वशरीरव्यापितमित्यादयः सहभाविनो धर्मा
 हर्षविषादौ सुखदुःखे मत्यादिज्ञानचक्षुर्दर्शनादिदर्शनोपयोगौ
 देवनारकतिर्यग्भरत्वानि शरीरादितया परिणमितसर्वपुद्गलत्व-
 मनाद्यनन्तत्वं सर्वजीवैः सह सर्वसंबन्धवत्त्वं संसारित्वं क्रोधाद्य-
 संख्याध्ववसायवत्त्वं हास्यादिषट्कं स्त्रीपुंनपुंसकत्वमूर्खत्वान्धत्वादी- 5
 नीत्यादयः क्रमभाविनो धर्माः, सुक्तात्मनि तु सिद्धत्वं साद्य-
 नन्तत्वं ज्ञानदर्शनसम्यक्त्वसुखवीर्याण्यनन्तद्रव्यचेचकालसर्वपर्याय-
 ज्ञातृत्वदर्शित्वान्यशरीरत्वमजरामरत्वमरूपरसगन्धस्पर्शशब्दत्वानि
 निश्चलत्वं नीरुक्त्वमचयत्वमव्याबाधत्वं प्राक्संसारारवस्थानुभूत-
 स्वस्वजीवधर्माश्चेत्यादयः, धर्माधर्माकाशकालेष्वसंख्यानान्तप्रदेशत्वं 10
 सर्वजीवपुद्गलानां गतिस्थित्यवगाहवर्तनोपग्राहकत्वं तत्तदवच्छे-
 दकावच्छेद्यत्वमवस्थितत्वमनाद्यनन्तत्वमरूपित्वमगुरुत्वाद्युतैकस्त्वन्धत्वं
 मत्यादिज्ञानविषयत्वं सत्त्वं द्रव्यत्वमित्यादयः, पौद्गलिकद्रव्येषु
 घटदृष्टान्तोक्तरीत्या स्वपरपर्यायाः शब्देषु चोदात्तानुदात्त-
 स्वरितविहृतसंहृतघोषवदघोषतालप्राणमहाप्राणताभिलाष्यान- 15
 भिलाष्यार्थवाचकावाचकताचेचकालादिभेदेहेतुकतत्तदनन्तार्थ-
 प्रत्यायनशक्तादयः, आत्मादिषु च सर्वेषु नित्यानित्यसामान्य-
 विशेषसदसदभिलाष्यानभिलाष्यत्वात्मकता परेभ्यश्च वस्तुभ्यो
 व्यावृत्तिधर्माश्चावसेयाः । आह । ये स्वपर्यायास्ते तस्य संब-
 धिनो भवन्तु, ये तु परपर्यायास्ते विभिन्नवस्त्वाश्रयत्वात्कथं 20
 तस्य संबन्धिनो व्यपदिश्यन्ते । उच्यते । इह द्विधा संबन्धो
 ऽस्तित्वेन नास्तित्वेन च । तत्र स्वपर्यायैरस्तित्वेन संबन्धः, यथा

- घटस्य रूपादिभिः ; परपर्यायैस्तु नास्तित्वेन संबन्धस्तेषां तत्रा-
 संभवात्, यथा घटावस्थायां मृद्रूपतापर्यायेण । यत एव च ते
 तस्य न सन्तीति नास्तित्वसंबन्धेन संबद्धाः, अत एव च ते पर-
 पर्याया इति व्यपदिश्यन्ते । ननु ये यत्र न विद्यन्ते ते कथं
 5 तस्येति व्यपदिश्यन्ते । न खलु । धनं दरिद्रस्य न विद्यत इति
 तत्तस्य संबन्धि व्यपदेशुं न शक्यम् । मा प्रापन्नोक्तव्यवहारातिक्रमः ।
 तदेतन्महामोहमूढमनस्कतासूचकं, यतो यदि नास्तित्वसंबन्ध-
 मधिकृत्य तस्येति न व्यपदिश्यन्ते, तर्हि सामान्यतस्ते परवस्तु-
 ख्यपि न सन्तीति प्राप्तम् । तथा च ते स्वरूपेणापि न भवेयुर्न
 10 चैतद्वृष्टमिष्टं वा । तस्मादवश्यं तेनास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य तस्येति
 व्यपदेश्याः । धनमपि च नास्तित्वसंबन्धमधिकृत्य दरिद्रस्येति
 व्यपदिश्यत एव । तथा च लोके वक्तारो भवन्ति “धनमस्य
 दरिद्रस्य न विद्यते” इति । यदपि चोक्तं “तत्तस्येति व्यपदेशुं
 न शक्यं” इति, तत्रापि तदस्तित्वेन तस्येति व्यपदेशुं न शक्यं,
 15 न पुनर्नास्तित्वेनापि । ततो न कश्चिन्नोक्तव्यवहारातिक्रमः ।
 ननु नास्तित्वमभावो ऽभावश्च तुच्छरूपस्तुच्छेन च सह कथं
 संबन्धः, तुच्छस्य सकलशक्तिविकलतया संबन्धशक्तेरप्यभावात् ।
 अन्यच्च । यदि परपर्यायाणां तत्र नास्तित्वं, तर्हि नास्तित्वेन
 सह संबन्धो भवतु, परपर्यायैस्तु सह कथं संबन्धः । न खलु
 20 घटः पटाभावेन संबद्धः पटेनापि सह संबन्धो भवितुमर्हति,
 तथाप्रतीतेरभावात् । तदेतदसमीचीनं, सम्यग्बस्तुत्वापरिज्ञानात् ।
 तथाहि । नास्तित्वं नाम तेन तेन रूपेणाभवनमिष्यते तेन तेन

रूपेणाभवनं च वस्तुनो धर्मः । ततो नैकान्तेन तुच्छरूपमिति
न तेन सह संबन्धाभावः । तेन तेन रूपेणाभवनं च तं तं
पर्यायमपेक्ष्यैव भवति नान्यथा । तथाहि । यो यः पटादि-
गतः पर्यायः, तेन तेन रूपेण मया न भवितव्यमिति सामा-
न्याद्वृत्तं तं पर्यायमपेक्षत इति सुप्रतीतमेतत् । ततस्तेन तेन 5
पर्यायेणाभवनस्य तं तं पर्यायमपेक्ष्य संभवान्ते ऽपि परपर्याया-
स्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । एवंरूपायां च विव-
क्षायां पटो ऽपि घटस्य संबन्धी भवत्येव, पटमपेक्ष्य घटे
पटरूपेणाभवनस्य भावात् । तथा च लौकिका अपि घटपटा-
दीन् परस्परमितरेतराभावमधिकृत्य संबद्धान्व्यवहरन्तीत्यविगी- 10
तमेतत् । इतश्च ते पर्यायास्तस्येति व्यपदिश्यन्ते, स्वपर्यायविशे-
षणत्वेन तेषामुपयोगात् । इह ये यस्य स्वपर्यायविशेषकत्वे-
नोपयुज्यन्ते, ते तस्य पर्यायाः, यथा घटस्य रूपादयः पर्यायाः
परस्परविशेषकाः । उपयुज्यन्ते च घटस्य पर्यायाणां विशेषक-
तया पटादिपर्यायाः, तानन्तरेण तेषां स्वपर्यायव्यपदेशाभा- 15
वात् । तथाहि । यदि ते परपर्याया न भवेयुः, तर्हि घटस्य
स्वपर्यायाः स्वपर्याया इत्येवं न व्यपदिश्येरन्, परापेक्षया स्वव्यप-
देशस्य सद्भावात् । ततः स्वपर्यायव्यपदेशकारणतया ते ऽपि पर-
पर्यायास्तस्योपयोगिन इति तस्येति व्यपदिश्यन्ते । अपि च ।
सर्वं वस्तु प्रतिनियतस्वभावं, सा च प्रतिनियतस्वभावता प्रति- 20
योग्यभावात्मकतोपनिबन्धना । ततो यावन्न प्रतियोगिविज्ञानं
भवति, तावन्नाधिकृतं वस्तु तदभावात्मकं तत्त्वतो ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च सति पटादिपर्यायाणामपि घटप्रतियोगितान्तदपरिज्ञाने
 घटो न याथाक्येनावगन्तुं शक्यत इति पटादिपर्याया अपि
 घटस्य पर्यायाः । तथा चात्र प्रयोगः । यदनुपलब्धौ यस्यानुप-
 लब्धिः स तस्य संबन्धी, यथा घटस्य रूपादयः । पटादिपर्या-
 5 यानुपलब्धौ च घटस्य न याथाक्येनोपलब्धिरिति ते तस्य
 संबन्धिनः । न चायमसिद्धो हेतुः, पटादिपर्यायरूपप्रतियोग्य-
 परिज्ञाने तदभावात्मकस्य घटस्य तत्त्वतो ज्ञातत्वायोगादिति ।
 आह च भाष्यकृतम् ।

जेसु अनाएसु तस्रो न नञ्जए नञ्जए य नाएसु ।

10 किह तस्सु ते न धम्मा घडस्स रुवादधम्म व्व ॥

तस्मात्पटादिपर्याया अपि घटस्य संबन्धिन इति । पर-
 पर्यायास्य स्वपर्यायेभ्यो ऽनन्तगुणाः । उभये तु स्वपरपर्यायाः
 सर्वद्रव्यपर्यायपरिमाणाः । न चैतद्वर्णयितुं उक्तमाचाराज्जे ।
 जे एगं जाणइ, से सव्वं जाणइ; जे सव्वं जाणइ, से एगं
 15 जाणइ । अस्यायमर्थः । य एकं वस्तुपलभते सर्वपर्यायैः, स
 नियमात्सर्वमुपलभते, सर्वोपलब्धिमन्तरेण विवक्षितस्यैकस्य स्वप-
 रपर्यायभेदभिन्नतया सर्वात्मनावगन्तुमशक्यत्वात् । यस्य सर्वं
 सर्वात्मना साक्षादुपलभते स एकं स्वपरपर्यायभेदभिन्नं
 जानाति । अन्यत्राप्युक्तम् ।

20

एको भावः सर्वथा येन दृष्टः

सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः ।

सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टाः

एको भावः सर्वथा तेन दृष्टः ॥ १ ॥

ततः सिद्धं प्रमेयत्वादनन्तधर्मात्मकत्वं सकलस्य वस्तुन इति ॥

अथ सूत्रकार एव प्रत्यक्षपरोक्षयोर्लक्षणं लक्षयति ।

अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमीदृशम् ।

प्रत्यक्षमितरज्ज्ञेयं परोक्षं ग्रहणेक्षया ॥ ५६ ॥

5

तत्र प्रत्यक्षमिति लक्ष्यनिर्देशः । अपरोक्षतयार्थस्य ग्राहकं ज्ञानमिति लक्षणनिर्देशः । परोक्षो ऽवगोचरातीतः, ततो ऽन्यो ऽपरोक्षस्तद्भावस्तत्ता तथापरोक्षतया साक्षात्कारितया, न पुनरस्यष्टसंदिग्धादितया, अर्थस्य आन्तरस्यात्मस्वरूपस्य बाह्यस्य च घटकटपटशकटलकुटादेर्वस्तुनो ग्राहकं व्यवसायात्मकतया साक्षात्परिच्छेदकं ज्ञानम् । ईदृशं विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वादीदृशमेव प्रत्यक्षं न त्वन्यादृशम् । अपरोक्षतयेत्यनेन परोक्षलक्षणसंकीर्णतामध्यक्षस्य परिहरति । एतेन परिकल्पितानां कल्पनापोढत्वादौनां प्रत्यक्षलक्षणानां निरासः कृतो द्रष्टव्यः । ज्ञानवादिनो ऽवादिषुः । अहो आर्हतायस्यात्मस्वरूपस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षमित्येव । अत्र व्याख्यायताम् । अर्थशब्देन बाह्यो ऽप्यर्थः कुतो व्याख्यातो बाह्यार्थस्यैवासत्तादित्याशङ्कायां “अर्थस्य ग्राहकं” इत्यत्रापि “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणं पदं संबन्धनीयं, बहिरर्थनिराकरणपरान् यौगाचारादीनधिकृत्यैव “ग्रहणेक्षया” इति वक्ष्यमाणपदस्य योजनात् । ततो ऽयमर्थः । ग्रहणं ज्ञानात्पृथग् बाह्यार्थस्य यत्संवेदनं तस्येक्षयापेक्षयार्थस्य यद्ग्राहकं तत्प्रत्यक्षम् । न चार्थस्य ग्राहकमित्येतावतैव बाह्यार्थापेक्षया यद्ग्राहकं तत्प्र-

10

15

20

- त्यचमित्येतत्सिद्धमिति वाच्यं, यत आत्मस्वरूपस्यार्थस्य ग्राहक-
मित्येतावताप्यर्थस्य ग्राहकं भवत्येव । ततो ग्रहणेच्येत्यनेन ये
योगाचारादयो बहिरर्थकत्वाकलनविकलं सकलमपि ज्ञानं
प्रलपन्ति तान्निरस्यति । स्वांशग्रहणे ह्यन्तःसंवेदनं यथा व्याप्ति-
5 यते तथा बहिरर्थग्रहणे ऽपि, इतरथा बहिरर्थग्रहणाभावे सर्व-
प्रमातृणामेकसदृशो नीलादिप्रतिभासो नियतदेशतया न
स्यात् । अस्ति च स सर्वेषां नियतदेशतया । ततो ऽर्थो ऽस्ती-
त्यवसीयते । अथ चिद्रूपस्यैव तथा तथा प्रतिभासनाच्च बहि-
रर्थग्रहणमिति चेत्, तर्हि बहिरर्थवत् स्वज्ञानसंतानादन्यानि
10 संतानान्तराण्यपि विशीर्यन् । अथ संतानान्तरसाधकमनुमान-
मस्ति । तथाहि । विवक्षितदेवदत्तादेरन्यत्र यज्ञदत्तादौ
व्यापारव्याहारौ बुद्धिपूर्वकौ व्यापारव्याहारत्वात्, संप्रतिपन्न-
व्यापारव्याहारवदिति । संतानान्तरसाधकमनुमानं स्वस्मिन्
व्यापारव्याहारयोजनकार्यत्वेन प्रतिबन्धनिश्चयादिति चेत् । न,
15 एतस्यानुमानस्यार्थस्यैव स्वप्नदृष्टान्तेन भ्रान्ततापत्तेः । तथाहि ।
सर्वं प्रत्यया निरालम्बनाः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नप्रत्ययवदिति ।
तदभिप्रायेण यथा बहिरर्थग्रहणस्य निरालम्बनतया बाह्यार्था-
भावस्तथा संतानान्तरसाधनस्यापि निरालम्बनतया संतानान्तरा-
भावः स्यादिति । इतरज्ज्ञेयं परोक्षं प्रागुक्ताप्रत्यक्षादितरदस्पष्ट-
20 तथार्थस्य स्वपरग्राहकं निर्णायकं परोक्षं ज्ञेयमवगन्तव्यम् ।
परोक्षमयेतत्त्वसंवेदनापेक्षया प्रत्यक्षमेव बहिरर्थापेक्षया तु
परोक्षव्यपदेशमश्रुत इति दर्शयन्नाह “ग्रहणेचया” इति ।

इह ग्रहणं प्रस्तावादपरोचे बाह्यार्थं ज्ञानस्य प्रवर्तनमुच्यते न
तु स्वस्य ग्रहणं, स्वग्रहणापेक्षया हि स्पष्टत्वेन सर्वेषामेव
ज्ञानानां प्रत्यक्षतया व्यवच्छेदाभावादिशेषणवैयर्थ्यं स्यात् । ततो
ग्रहणस्य बहिःप्रवर्तनस्य या ईक्षापेक्षा, तथा; बहिःप्रवृत्ति-
पर्यालोचनयेति यावत् । तदयमकार्यः । परोक्षं यद्यपि स्व- 5
संवेदनापेक्षया प्रत्यक्षं, तथापि लिङ्गशब्दादिद्वारेण बहिर्विष-
यग्रहणे ऽभावात्कारितया व्याप्रियत इति परोक्षमित्युच्यते ॥

अथ प्रागुक्तामेव वस्तुनो अनन्तधर्मात्मकतां द्रष्टव्यञ्चाह ।

येनोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं यत्तत्सदिष्यते ।

अनन्तधर्मकं वस्तु तेनोक्तं मानगोचरः ॥ ५७ ॥ 10

येनेति शब्दो ऽग्रे व्याख्यास्यते, वाक्यस्य सावधारणत्वात् ।
यदेव वस्तुत्पादव्ययध्रौव्यैः समुदितैर्युक्तं, तदेव सदिद्यमानमि-
ष्यते । उत्पत्तिविनाशस्थितिद्योग एव सतो वस्तुनो लक्षण-
मित्यर्थः । ननु पूर्वमसतो भावस्योत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि 15
पश्चात्सत्त्वं, तर्हि शशशृङ्गादेरपि तद्योगात्सत्त्वं स्यात् । पूर्वं
सतस्येत्, तदा स्वरूपसत्त्वमायातं किमुत्पादादिभिः कल्पितैः ।
तथोत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्योत्पादादिव्यययोगात्सत्त्वं, तदा-
नवस्थाप्रसक्तिः । सतस्येत्सत्त्वं, तदा भावस्यापि सत एव
तद्गविष्यतीति व्यर्थमुत्पादादिकल्पनमिति चेत् । उच्यते । न
हि भिन्नोत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमभ्युपगम्यते, किं 20
तद्वत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदिति स्वीक्रियते । तथाहि ।

- उर्वीपर्वततर्वादिकं सर्वं वस्तु द्रव्यात्मना नोत्पद्यते विपद्यते वा, परिस्फुटान्वयदर्शनात् । स्तूयपुनर्जातनखादिष्वन्वयदर्शनेन व्यभिचार इति न वाच्यं, प्रमाणेन बाध्यमानस्यान्वयस्यापरिस्फुटत्वात् । न च प्रस्तुतो ऽन्वयः प्रमाणविरुद्धः, सत्यप्रत्यभि-
- 5 ज्ञानत्वात् सर्वव्यक्तिषु नियतं क्षणे क्षणे ऽन्यत्वमय च न विशेषः, सत्योच्चित्यपचित्योराकृतिजातिव्यवस्थानादिति वचनात् । ततो द्रव्यात्मना सर्वस्य वस्तुनः स्थितिरेव, पर्यायात्मना तु सर्वं वस्तुत्पद्यते विपद्यते वा, अस्त्वक्षितपर्यायानुभवसङ्गावात् । न चैवं शक्ते शङ्के पीतादिपर्यायानुभवेन व्यभिचारः,
- 10 तस्य स्खलद्रूपत्वात् । न खलु सो ऽस्खलद्रूपो येन पूर्वाकारविनाशो ऽजहृत्तोत्तराकारोपादानाविनाभावी भवेत् । न च जीवादौ वस्तुनि हर्षामर्षौदासीन्यादिपर्यायानुभवः स्खलद्रूपः, कस्यचिद्वाधकस्याभावात् । ननूत्पादादयः परस्परं भिद्यन्ते न वा । यदि भिद्यन्ते कथमेकं आत्मकं, न भिद्यन्ते चेत् तथापि
- 15 कथमेकं आत्मकमिति चेत् । तदयुक्तं, कथंचिद्विभक्तलक्षणत्वेन तेषां कथंचिद्देहाभ्युपगमात् । तथाहि । उत्पादविनाशभ्रौव्याणि स्याद्विज्ञानि, भिन्नलक्षणत्वात्, रूपादिवत् । न च भिन्नलक्षणत्वमसिद्धं, असत आत्मलाभ उत्पादः, सतः सत्तावियोगो विनाशः, द्रव्यरूपतयानुवर्तनं भ्रौव्यमित्येवमसंकीर्णलक्षणानां
- 20 तेषां सर्वैः प्रतीतेः । न चामौ परस्परानपेक्षत्वेन भिन्ना एव, परस्परानपेक्षाणां खपुष्यवदसत्त्वापत्तेः । तथाहि । उत्पादः केवलो नास्ति, स्थितिविगमरहितत्वात्, कूर्मरोमवत्; तथा

विनाशः केवलो नास्ति, स्थित्युत्पत्तिरहितात्, तदत्; एवं
स्थितिरपि केवला नास्ति, विनाशोत्पादशून्यत्वात्, तद्वदेवेत्य-
न्योन्यापेक्षामुत्पादादीनां वस्तुनि सत्त्वं प्रतिपत्तव्यम् । तथा
च कथं नैकं आत्मकम् । तथा चोक्तम् ।

प्रध्वस्तो कलशे शुश्रोच तनया मौलौ समुत्पादिते 5

पुत्रः प्रीतिसुवाह कामपि नृपः शिश्राय मध्यस्थताम् ।

पूर्वाकारपरिचयस्तदपराकारोदयस्तद्वया

धारस्यैक इति स्थितं चयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥ १ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वलम् ।

शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥ २ ॥ 10

पयोव्रतो न दध्यन्ति न पयोन्ति दधिव्रतः ।

अगोरसप्रतो नोभे तस्मादस्तु चयात्मकम् ॥ ३ ॥

परो हि वादीदं प्रष्टव्यः । यदा घटो विनश्यति तदा
किं देशेन विनश्यति आहोस्त्रिभुवामस्येनेति । यदि देशेनेति
पक्षः, तदा घटस्यैकदेश एव विनश्येत् न तु सर्वः, सर्वश्च 15
विनष्टस्तदा प्रतीयते न पुनर्घटस्यैकदेशो भग्न इति प्रतीतिः
कस्यापि स्यात् । अतो न देशेनेति पक्षः कक्षीकारार्हः ।
सामस्येन विनश्यतीति पक्षो ऽपि न । यदि हि सामस्येन
घटो विनश्येत्, तदा घटे विनष्टे कपालानां मृद्रूपस्य च
प्रतीतिर्न स्यात्, घटस्य सर्वात्मना विनष्टत्वात् । न च तदा 20
कपालानि मृद्रूपं च न प्रतीयन्ते, मार्दान्धेतानि कपालानि
न पुनः सौवर्णानीति प्रतीतेः । अतः सामस्येनेत्यपि पक्षो

- न युक्तः । ततो बलादेवेदं प्रतिपत्तव्यं, घटो घटात्मना
 विनश्यति कपालात्मनोत्पद्यते मृद्रूप्यात्मना तु ध्रुव इति ।
 तथा घटो यदोत्पद्यते तदा किं देशेनोत्पद्यते सामख्येन
 वेत्यपि परः प्रष्टव्यो ऽस्ति । यदि देशेनेति वक्ष्यति, तदा
 5 घटो देशेनैवोत्पन्नः प्रतीयेत न पुनः पूर्ण इति । प्रतीयते च
 घटः पूर्ण उत्पन्न इति । ततो देशेनेति पक्षो न चोद्वेगः ।
 नापि सामख्येनेति पक्षः । यदि सामख्येनोत्पन्नः स्यात्, ततो
 मृदः प्रतीतिस्तदानीं न स्यात् ; न च सा नास्ति, मार्दा ऽयं
 न पुनः सौवर्ण इत्येवमपि प्रतीतेः । ततो घटो यदोत्पद्यते
 10 तदा स घटात्मनोत्पद्यते मृत्पिण्डात्मना विनश्यति मृदात्मना
 च ध्रुव इति बलादभ्युपगन्तव्यं स्यात् । यथा हि वस्तु सर्वैः
 प्रतीयते तथा चेन्नाभ्युपगम्यते, तदा सर्ववस्तुव्यवस्था कदापि
 न भवेत् । अतो यथा प्रतीत्यैव वस्तुस्त्विति । अत एव
 यद्वस्तु नष्टं तदेव नश्यति नञ्छति च कथंचित्, यदुत्पन्नं तदे-
 15 वोत्पद्यत उत्पत्स्यते च कथंचित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति
 स्थास्यति च कथंचित् । तथा यदेव केनचिद्रूपेण नष्टं तदेव
 केनचिद्रूपेणोत्पन्नं केनचिद्रूपेण स्थितं च, एवं यदेव नश्यति
 तदेवोत्पद्यते तिष्ठति च, यदेव नञ्छति तदेवोत्पत्स्यते स्थास्यति
 चेत्यादि सर्वमुपपन्नं, अन्तर्वह्निश्च सर्वस्य वस्तुनः सर्वदोत्पादा-
 20 दित्रयात्मकसैवावाधिताध्यक्षेणानुभूयमानत्वात्, अनुभूयमाने
 च वस्तुनः स्वरूपे विरोधाभिद्धेः, अन्यथा वस्तुनो रूपरसादि-
 ख्यपि विरोधप्रसक्तेः । प्रयोगो ऽत्रायम् । सर्वं वस्तुत्पादव्यय-

ध्रौव्यात्मकं, सत्त्वात् । यदुत्पादव्ययध्रौव्यात्मकं न भवति
तत्सदपि न भवति, यथा खरविषाणम् । तथा चेदम् ।
तस्मात्तथेति केवलव्यतिरेकानुमानम् । अनेन च सल्लक्षणेन
नैयायिकादिपरिकल्पितः सत्तायोगः सत्त्वं बौद्धाभिमतं चार्थ-
क्रियालक्षणं सत्त्वं द्वे अपि प्रतिक्षिप्ते द्रष्टव्ये । तन्निरासप्रकारश्च 5
ग्रन्थान्तरादवसातव्यः ॥

अथ येनेति शब्दो योज्यते । येन कारणेनोत्पादव्ययध्रौ-
व्ययुक्तं सद्व्यते, तेन कारणेन मानयोः प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाण-
योगोचरो विषयः । अनन्तधर्माः स्वभावाः सत्त्वज्ञेयत्वप्रमेयत्व-
वस्तुत्वादयो यस्मिन्, तदनन्तधर्मकमनन्तपर्यायात्मकमनेका- 10
न्तात्मकमिति यावत् । वस्तु जीवाजीवाद्युक्तमभ्यधाधि । अयं
भावः । यत एवोत्पादादिचयात्मकं परमार्थसत्, तत एवान-
न्तधर्मात्मकं सर्वं वस्तु प्रमाणविषयः, अनन्तधर्मात्मकतायामे-
वोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकताया उपपत्तेः, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति ।
अचानन्तधर्मात्मकस्यैवोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वं युक्तियुक्ततामनु- 15
भवतीति ज्ञापनायैव भूयो अनन्तधर्मकपदप्रयोगो न पुनः
पाश्चात्यपद्योक्तेनानन्तधर्मकपदेनात्र पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयमिति ।
तथा च प्रयोगः । अनन्तधर्मात्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौ-
व्यात्मकत्वात् । यदनन्तधर्मात्मकं न भवति तदुत्पादव्यय-
ध्रौव्यात्मकमपि न भवति, यथा विद्यदिन्दीवरमिति व्यति- 20
रेक्यनुमानम् । अनन्ताश्च धर्मा यथैकस्मिन् वस्तुनि भवन्ति,
तथा प्रागेव दर्शितम् । धर्मास्त्योत्पद्यन्ते व्यथन्ते च, धर्मी च

- द्रव्यरूपतया सदा नित्यमवतिष्ठते । धर्माणां धर्मिणश्च कथं-
 चिदनन्यत्वेन धर्मिणः सदासत्त्वे कालत्रयवर्तिधर्माणामपि
 कथंचिच्छक्तिरूपतया सदासत्त्वं, अन्यथा धर्माणामसत्त्वे कथं-
 चित्तदभिन्नस्य धर्मिणो ऽप्यसत्त्वप्रसङ्गात् । न च धर्मिणः
 5 सकाशादेकान्तेन भिन्ना एवाभिन्ना वा धर्माः, तथानुपलब्धेः
 कथंचित्तदभिन्नानामेव तेषां प्रतीतेः । न चोत्पद्यमानविप-
 द्यमानतत्तद्भ्रमसङ्गाव्यतिरेकेणापरस्य धर्मिणो ऽसत्त्वमेवेति
 वक्तव्यं, धर्माधारविरहितानां केवलधर्माणामनुपलब्धेः, एक-
 धर्माधाराणामेव च तेषां प्रतीतेः, उत्पद्यमानविपद्यमानधर्मा-
 10 णामनेकत्वे ऽप्येकस्य तत्तदनेकधर्मात्मकस्य द्रव्यरूपतया ध्रुवस्य
 धर्मिणो ऽबाधिताध्यक्षगोचरस्यापङ्गोतुमशक्यत्वात्, अबाधि-
 ताध्यक्षगोचरस्यापि धर्मिणो ऽपङ्गवे सकलधर्माणामपङ्गव-
 प्रसङ्गात् । तथा च सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति सिद्धमनन्त-
 धर्मात्मकं वस्तु । प्रयोगश्चात्र । विवादास्यदं वस्त्वैकानेकनित्या-
 15 नित्यसदसत्सामान्यविशेषाभिलाष्यानाभिलाष्यादिधर्मात्मकं,
 तथैवास्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वात् । यद्यथैवास्वलप्रत्ययेन
 प्रतीयमानं तत्तथैव प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यं, यथा घटो
 घटरूपतया प्रतीयमानो घटतथैव प्रमाणगोचरो ऽभ्युपगम्यते न
 तु पठतया । तथैवास्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानं वस्तु । तस्मादेकाने-
 20 काद्यात्मकं प्रमाणगोचरतयाभ्युपगन्तव्यम् । न चात्र स्वरूपा-
 सिद्धो हेतुः, तथैवास्वलप्रत्ययेन प्रतीयमानत्वस्य सर्वत्र वस्तुनि
 विद्यमानत्वात् । न हि द्रव्यपर्यायात्माभ्यामेकानेकात्मकस्य १

नित्यानित्यात्मकस्य च १ स्वरूपपररूपाभ्यां सदसदात्मकस्य २
सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चानुवृत्तव्यावृत्तरूपाभ्यां सामान्यवि-
शेषात्मकस्य ४ स्वरूपपर्यायाणां क्रमेणाभिलाष्यत्वेन युगपन्नेषा-
मनभिलाष्यत्वेन चाभिलाष्यानभिलाष्यात्मकस्य ५ सर्वस्य पदार्थ-
स्यास्त्वलक्ष्यत्वेन प्रतीयमानत्वं कस्यचिदसिद्धम् । तत एव न 5
संदिग्धासिद्धो ऽपि, न खलु बाधकतया प्रतीयमानस्य वस्तुनः
संदिग्धत्वं नाम । नापि विरुद्धः, विरुद्धार्थसंसाधकत्वाभावात् । न
हि सांख्यसौगताभिमतद्रव्यैकान्तपर्यायैकान्तयोः काणादयौगा-
भ्युपगतपरस्परविविक्तद्रव्यपर्यायैकान्ते च तथैवास्त्वलक्ष्यत्वेन
प्रतीयमानत्वमाप्ते, येन विरुद्धः स्यात् । नापि पक्षस्य प्रत्यक्षादि- 10
बाधा, येन हेतोरकिञ्चित्करत्वं स्यात् । नापि दृष्टान्तस्य साध्यवि-
कल्पात्वा वा, न खलु घटस्यैकानेकादिधर्मात्मकत्वम् । तथैवास्त्वल-
क्ष्यत्वेन प्रतीयमानत्वं चासिद्धः, प्रागेव दर्शितत्वात् । तस्मादनवधं
प्रयोगमुपश्रुत्य किमित्यनेकान्तो नानुमन्यते । ननु सत्त्वासत्त्व-
नित्यानित्याद्यनेकान्तो दुर्धरविरोधादिदोषविषमविषधरदृष्ट- 15
त्वेन कथं स्वप्राणान्धारयितुं धीरतां दधाति । तथाहि । यदेव
वस्तु सत् तदेव कथमसत्, असत्चेत्, सत्कथमिति विरोधः
सत्त्वासत्त्वयोः, परस्परपरिहारेण स्थितत्वात्, शीतोष्णस्पर्शवत् ।
यदि पुनः सत्त्वमसत्त्वात्मना असत्त्वं च सत्त्वात्मना व्यवस्थितं
स्यात्, तदा सत्त्वासत्त्वयोरविशेषात्प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदः 20
स्यात् । एवं नित्यानित्यादिष्वपि वाच्यम् १ । तथा सत्त्वासत्त्वा-
त्मकत्वे वस्तुनो ऽभ्युपगम्यमाने सद्विदं वस्तुसदेत्यवधारणद्वारेण

- निर्णीतेरभावात्संशयः २ । तथा येनाग्नेन सत्त्वं तेन किं सत्त्व-
मेवाहोश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वम् । यद्याद्यः पक्षः, तदा स्याद्वाद-
हानिः । द्वितीये पुनः, येनाग्नेन सत्त्वं तेन किं सत्त्वमेवा-
होश्चित्तेनापि सत्त्वासत्त्वमित्यनवस्था । तथा येनाग्नेन भेदः,
5 तेन किं भेद एवाथ तेनापि भेदाभेदः । आद्ये मतचित्तिः ।
द्वितीये पुनरनवस्था । एवं नित्यानित्यसामान्यविशेषादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा सत्त्वस्थान्यदधिकरणमसत्त्वस्य चान्यदिति
वैयधिकरणम् ४ । तथा येन रूपेण सत्त्वं तेन सत्त्वमसत्त्वं च
स्यादिति संकरः, युगपदुभयप्राप्तिः संकर इति वचनात् ५ ।
10 तथा येन रूपेण सत्त्वं तेनासत्त्वमपि स्यात् येन चासत्त्वं तेन
सत्त्वमपि स्यादिति व्यतिकरः, परस्परविषयगमनं व्यतिकर
इति वचनात् ६ । तथा सर्वस्थानेकान्तात्मकत्वे ऽङ्गीक्रियमाणे
जलादेरप्यनलादिरूपता, अनलादेरपि जलरूपता । ततश्च
जलार्थनलादावपि प्रवर्तते, अनलार्थी च जलादावपौति; ततश्च
15 प्रतिनियतव्यवहारलोपः ७ । तथा च प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः ८ ।
ततश्च तादृशो वस्तुनो ऽसंभव एव ९ । अचोच्यते । यदेव सत्तदेव
सत्; तदेव कथमसदित्यादि यदवादि वादिदृन्दृन्दारकेण
तद्वचनरचनामात्रमेव, विरोधस्य प्रतीयमानयोः सत्त्वासत्त्वयो-
रसंभवात्, तस्यानुपलम्बलक्षणत्वात्, वन्ध्यागर्भं स्तनंधयवत् ।
20 न च स्वरूपादिना वस्तुनः सत्त्वे तदैव पररूपादिभिरसत्त्व-
स्यानुपलम्भो ऽस्ति येन सहानवस्थानलक्षणो विरोधः स्यात्,
श्रीतोष्णवत् । परस्परपरिहारस्थितिलक्षणस्य विरोध एकचा-

अफलादौ रूपरसयोरिव संभवतोरेव सदसत्त्वयोः स्यान्न
 पुनरसंभवतोः संभवदसंभवतोर्वा । एतेन बध्यघाटकभाववि-
 रोधो ऽपि फणिनकुल्लयोर्बलवदबलवतोः प्रतीतः सत्त्वासत्त्वयो-
 रशङ्कनीय एव, तयोः समानबलत्वात्, मयूराण्डरसे नानावर्ण-
 वत् । किं च । अयं विरोधः किं स्वरूपमात्रसङ्गावहतः १ 5
 उत्तैककाल संभवेन २ आहोस्त्रिदेकद्रव्यायोगेन ३ किमेककालि-
 कद्रव्याभावतः ४ उत्तैककालैकद्रव्यैकप्रदेशसंभवात् ५ । तच्चाद्यो
 न युक्तः, यतो न हि शीतस्पर्शा ऽनपेक्षितान्यनिमित्तः स्वात्म-
 सङ्गाव एवोष्णस्पर्शन सह विरुध्यत उष्णस्पर्शा वेतरेण, अन्यथा
 त्रैलोक्ये ऽप्यभावः स्यादनयोरिति । नापि द्वितीयः, एक- 10
 स्मिन्नपि काले पृथक् पृथग्द्वयोरप्युपलम्भात् । नापि तृतीयः,
 एकस्मिन्नपि लोहभाजने रात्रौ शीतस्पर्शा दिवा चोष्णस्पर्शः
 समुपलभ्यते । न च तत्र विरोधः । नापि तुरीयः, धूपकट-
 च्छुकादौ द्वयोरप्युपलम्भात् । पञ्चमो ऽपि न घटते, यत
 एकस्मिन्नेव तप्तलोहभाजने स्पर्शापेक्षया यच्चोष्णत्वं तच्चैव प्रदेशे 15
 रूपापेक्षया शीतलम् । यदि हि रूपापेक्षयाप्युष्णत्वं स्यात्,
 तर्हि जननयनदहनप्रसङ्गः । नन्वेकस्य युगपदुभयरूपता कथं
 घटत इति चेत् । न, यतो यथैकस्मैव पुरुषस्यापेक्षावशात्तदु-
 त्वगुत्त्वबालत्ववृद्धत्वयुवत्वपुत्रत्वपितृत्वगुरुत्वशिथ्यत्वादीनि पर-
 स्परविरुद्धान्यपि युगपदविरुद्धानि, तथा सत्त्वासत्त्वादीन्यपि । 20
 तस्मान्न सर्वथा भावानां विरोधो घटते कथंचिद्विरोधस्तु
 सर्वभावेषु तुल्यो न बाधकः १ । तथा संशयो ऽपि न युक्तः,

सत्त्वासत्त्वयोः स्फुटरूपेणैव प्रतीयमानत्वात् । अदृढप्रतीतौ हि
 संशयः, यथा कचित्प्रदेशे स्थाणुपुरुषयोः । तथा यदुक्तं “अन-
 वस्था” इति, तदप्यनुपाशितगुरोर्वचः, यतः सत्त्वासत्त्वादयो
 वस्तुन एव धर्माः, न तु धर्माणां धर्माः, धर्माणां धर्मा न
 5 भवन्तीति वचनात् । न चैवमेकान्ताभ्युपगमादनेकान्तहानिः,
 अनेकान्तस्य सम्यगेकान्ताविनाभावित्वात्, अन्यथानेकान्तस्यैवा-
 घटनात्, नयार्पणादेकान्तस्य प्रमाणादनेकान्तस्यैवोपदेशात्,
 तथैव दृष्टेष्टाभ्यामविरुद्धस्य तस्य व्यवस्थितेः । किं च । प्रमा-
 णार्पण्या सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पनापि भवतु । न च तत्र
 10 कश्चनापि दोषः । ननूक्तमनवस्थेति चेत् । न, यतः साप्यने-
 कान्तस्य भ्रूषणं न दूषणं, अमूलचित्तिकारित्वेन प्रत्युतानेका-
 न्तस्योद्दीपकत्वात्, मूलचित्तिकारी ज्ञानवस्था दूषणम् ।
 यदुक्तम् ।

मूलचित्तिकारीमाज्जरनवस्थां हि दूषणम् ।

15 वस्तुनान्ये ऽप्यशक्तौ च नानवस्थापि वार्धते ॥ १ ॥

ततो यथा यथा सत्त्वे ऽपि सत्त्वासत्त्वकल्पना विधीयते,
 तथा तथानेकान्तस्यैवोद्दीपनं न मूलवस्तुचित्तिः । तथाहि । इह
 सर्वपदार्थानां स्वरूपेण सत्त्वं पररूपेण चासत्त्वम् । तत्र जीवस्य
 तावत्सामान्योपयोगः स्वरूपं, तस्य तत्त्वचणत्वात् । ततो ऽन्यो
 20 ऽनुपयोगः पररूपम् । ताभ्यां सदसत्त्वे प्रतीयेते । तदुपयोग-
 स्थापि विशेषतो ज्ञानस्य स्वरूपकारव्यवसायः स्वरूपं दर्शन-
 स्थाकारग्रहणं स्वरूपं तद्विपरीतं तु पररूपम् । ततस्ताभ्यां

तत्रापि सत्त्वसत्त्वम् । तथा पुनर्ज्ञानस्यापि परोक्षस्यावैशद्यं
 प्रत्यक्षस्य वैशद्यं स्वरूपं, दर्शनस्यापि चक्षुरचक्षुर्निमित्तं चक्षुरा-
 द्यालोचनं स्वरूपं, अवधिदर्शनस्याप्यवध्यालोचनं स्वरूपं, अन्यच्च
 पररूपम् । ततस्ताभ्यां तत्रापि सत्त्वसत्त्वे परोक्षस्यापि
 मतिज्ञानस्येन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं स्वार्थाकारग्रहणं स्वरूपं, 5
 अतीन्द्रियमात्रनिमित्तं श्रुतस्य स्वरूपं प्रत्यक्षस्यापि विक-
 लस्यावधिमनःपर्यायरूपस्य मनो ऽन्तानपेक्षं स्पष्टार्थग्रहणं
 स्वरूपं सकलप्रत्यक्षस्य सर्वद्रव्यपर्यायसाक्षात्करणं स्वरूपं, ततो
 ऽन्यत्पररूपम् । ताभ्यां पुनरपि तत्रापि सदसत्त्वे प्रतिपत्तये ।
 एवमुत्तरोत्तरविशेषाणामपि स्वरूपे तदेदिभिरभूङ्क्षते, 10
 तद्विशेषप्रतिविशेषाणामनन्तत्वात् । एवं घटपटादिपदार्थाना-
 मपि स्वरूपरूपप्ररूपणा कार्या, तदपेक्षया च सत्त्वसत्त्वे प्रति-
 पाद्ये । एवं च वस्तुनः सत्त्वे ऽपि सत्त्वसत्त्वकल्पनायामनेका-
 न्तोद्दीपनमेव, न पुनः कापि चित्तिरिति । ननु सत्त्वे ऽपि
 सत्त्वान्तरकल्पने “धर्माणां धर्मा न भवन्ति” इति वचो 15
 विरुध्यते । मैत्रं वोचः । अद्याप्यनभिज्ञो भवान् स्याद्वादामृत-
 रहस्यानां, यतः स्वधर्म्यपेक्षया यो धर्मः सत्त्वादिः स
 एव स्वधर्मान्तरापेक्षया धर्मी, एवमेवानेकान्तात्मकव्यवस्थोप-
 पत्तेः । ततः सत्त्वे ऽपि सत्त्वान्तरकल्पनायां सत्त्वस्य धर्मित्वं
 सत्त्वान्तरस्य च धर्मत्वमिति धर्मिण एव धर्मत्वमिति धर्मिण 20
 एव धर्माभ्युपगमाच्च पूर्वाक्तदोषावकाशः । न चेवं धर्म-
 स्यापि धर्मान्तरापेक्षया धर्मित्वप्राप्त्यानवस्था, अनाद्यनन्तत्वा-

- हर्मधर्मिव्यवहारस्य, दिवसरात्रिप्रवाहवत्, वीजाङ्कुरपौर्वा-
पर्यवत्, अभव्यसंसारवदा । एवं नित्यानित्यभेदाभेदादिष्वपि
वाच्यम् ३ । तथा वैयधिकरणमप्यसत्, निर्वाधकाध्यक्षबुद्धौ
सत्तासत्त्वयोरेकाधिकरणत्वेन प्रतिभासनात् । न खलु तथा-
5 प्रतिभासमानयोर्वैयधिकरणं, एकत्र फले रूपरसयोरपि
तत्प्रसङ्गात् ४ । संकरव्यतिकरावपि मेचकज्ञानदृष्टान्तेन
निरसनीयौ । यथा मेचकज्ञानमेकमप्यनेकस्वभावं, न च तत्र
संकरव्यतिकरौ, एवमत्रापि । किं च । यथानामिकाया
युगपन्मध्यमाकनिष्ठिकासंयोगे ह्रस्वदीर्घत्वे न च तत्र
संकरादिदोषः, एवमत्रापि ६ । तथा यदप्यवादि “जला-
10 देरण्यनलादिरूपता” इत्यादि, तदपि महामोहप्रमादि-
प्रक्षिप्तप्राप्यं, यतो जलादेः स्वरूपापेक्षया जलादिरूपता
न पररूपापेक्षया । न ततो जलार्थिनामनलादौ प्रवृत्तिप्र-
सङ्गः, स्वपरपर्यायात्मकत्वेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात्,
अन्यथा वस्तुस्वरूपस्यैवाघटमानत्वात् । किं च । भूतभविष्यद्व्यङ्ग्या
15 जलपरमाणूनामपि भूतभाविवह्निपरिमाणपेक्षया वह्निरूप-
ताप्यस्त्वेव । तथा तत्रोदके कथंचिद्वह्निरूपतापि जलस्याङ्गी-
क्रियत एव ७ । प्रत्यक्षादिवुद्धौ प्रतिभासमानयोः सत्ता-
सत्त्वयोः का नाम प्रमाणबाधा । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम,
20 अन्यथा सर्वत्रापि तत्प्रसङ्गः ८ । प्रमाणप्रसिद्धस्य च नाभावः
कल्पयितुं शक्यः, अतिप्रसङ्गात्, प्रमाणादिव्यवहारविलोपस्य
स्यादिति ९ । एतेन यदप्युच्यते “अनेकान्ते प्रमाणमप्यप्रमाणं

सर्वज्ञो ऽप्यसर्वज्ञः सिद्धो ऽप्यसिद्धः” इत्यादि, तदप्यचरगुण-
निकामात्रमेव, यतः प्रमाणमपि स्वविषये प्रमाणं परविषये
चाप्रमाणमिति स्यादादिभिर्मन्यत एव । सर्वज्ञो ऽपि स्वकेव-
लज्ञानापेक्षया सर्वज्ञः सांसारिकजीवज्ञानापेक्षया त्वसर्वज्ञः ।
यदि तदापेक्षयापि सर्वज्ञः स्यात्, तदा सर्वजीवानां सर्वज्ञत्व- 5
प्रसङ्गः सर्वज्ञत्वस्यापि च्छाद्मस्थिकज्ञानित्वप्रसङ्गो वा । सिद्धो
ऽपि स्वकर्मपरमाणुसंयोगक्षयापेक्षया सिद्धः परजीवकर्मसंयो-
गापेक्षया त्वसिद्धः । यदि तदपेक्षयापि सिद्धः स्यात्, तदा
सर्वजीवानां सिद्धत्वप्रसङ्गः स्यात् । एवं “कृतमपि न कृतं,
उक्तमप्यनुक्तं, भुक्तमप्यभुक्तं” इत्यादि सर्वं यदुच्यते परैः, 10
तदपि निरस्तमवश्यम् । ननु सिद्धानां कर्मक्षयः किमेका-
न्तेन कथंचिदा । आद्ये ऽनेकान्तज्ञानिः । द्वितीये सिद्धा-
नामपि सर्वथा कर्मक्षयाभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः, संसारिजीव-
दिति । अत्रोच्यते । सिद्धैरपि स्वकर्माणां क्षयः स्थित्यनुभा-
गप्रकृतिरूपापेक्षया चक्रे न परमाण्वपेक्षया । न ह्यणूनां क्षयः 15
केनापि कर्तुं पार्यते, अन्यथा सुद्धरादिभिर्घटादीनां पर-
माणुविनाशे कियता कालेन सर्ववस्त्वभावप्रसङ्गः स्यात् ।
ततस्तत्राप्यनेकान्त एवेति सिद्धं दृष्टेष्टाविरुद्धमनेकान्त-
शासनम् ॥

एते हि बौद्धादयः स्वयं स्यादादवादं युक्ताभ्युपगच्छन्तो 20
ऽपि तं वचनैरेव निराकुर्वन्तो नूनं कुलीनताभिमानिनो
मानवस्य स्वजननीमाजन्मतो ऽप्यसतीमाचक्ष्णस्य वृत्तमनुकु-

- र्वन्ति । तथाहि । प्रथमतः सौगताभ्युपगतो ऽनेकान्तः प्रका-
 श्यते । दर्शनेन चणिकाचणिकलसाधारणस्यार्थस्य विषयीकर-
 णात्कुतस्त्रिभुवनमित्तादचणिकलारोपे ऽपि न दर्शनमचणि-
 कले प्रमाणं, किं तु प्रत्युताप्रमाणं, विपरीताध्यवसायाक्रान्त-
 5 लात् । चणिकले ऽपि न तत्प्रमाणं, अनुरूपाध्यवसायाजन-
 नात्, नीलरूपे तु तथाविधनिश्चयकरणात्प्रमाणमित्येवंवादिनां
 बौद्धानामेकस्यैव दर्शनस्य चणिकलाचणिकलयोरप्रामाण्यं,
 नीलादौ तु प्रामाण्यं प्रसक्तमित्यनेकान्तवादाभ्युपगमो बला-
 दापतति । १ । तथा दर्शनोत्तरकालभाविनः स्वाकाराध्यवसा-
 10 यिन एकस्यैव विकल्पस्य बाह्ये ऽर्थे सविकल्पकत्वमात्मस्वरूपे तु
 सर्ववित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनान्निर्विकल्पकत्वं
 च रूपद्वयमभ्युपगतवतां तेषां कथं नानेकान्तवादापत्तिः १ ।
 तथाहिंसाविरतिदानादिचित्तं यदेव स्वसंवेदनगतेषु सत्त्वबो-
 धरूपत्वसुखादिषु प्रमाणं, तदेव चणचयित्वस्वर्गप्रापणशक्तियु-
 15 क्त्वादिष्वप्रमाणमित्यनेकान्त एव २ । तथा यद्वस्तु नीलचतु-
 रश्रोर्ध्वतादिरूपतया प्रमेयं, तदेव मध्यभागचणविवर्तादिनाप्र-
 मेयमिति कथं नानेकान्तः ४ । तथा सविकल्पकं स्वप्नादिदर्-
 शनं वा यद्वहिरर्थापेक्षया भ्रान्तं ज्ञानं, तदेव स्वस्वरूपापेक्षया-
 भ्रान्तमिति बौद्धाः प्रतिपन्नाः ५ । तथा यन्निगोथिनीनाथ-
 20 द्यादिकं द्विले ऽलीकं, तदपि धवलतानियतदेशचारितादौ
 ते ऽनलीकं प्रतिपद्यन्ते ६ । कथं च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तिरूपत-
 यात्मानमसंविदत् ज्ञानरूपतया चावगच्छत् स्वात्मनि भावद्वयं

विरुद्धं न साधयेत् ७ । तथा पूर्वोत्तरचणापेक्षयैकस्यैव चणस्य
जन्यत्वं जनकत्वं चाभ्युपागमन् ८ । तथार्थाकारमेव ज्ञानमर्थस्य
ग्राहकं नान्यथेति मन्यमानास्त्रिचपटग्राहकं ज्ञानमेकमप्यनेका-
कारं संप्रतिपन्नाः ९ । तथा सुगतज्ञानं सर्वार्थविषयं सर्वार्थाकारं
चित्रं कथं न भवेत् १० । तथैकस्यैव हेतोः पक्षधर्मसपक्षसत्त्वा- 5
भ्यामन्वयं विपक्षे ऽविद्यमानत्वाद्भूतिरेकं चान्वयविरुद्धं ते
तात्त्विकमूरीचकिरे ११ । एवं वैभाषिकादिसौगताः स्वयं
स्थादादं स्वीकृत्यापि तत्र विरोधमुद्गावयन्तः स्वशासनानुरा-
गान्धकारसंभारविलुप्तविवेकदृशो विवेकिनामपकर्णनीया एव
भवन्ति । किं च । सौचान्तिकमत एकमेव कारणमपरापर- 10
सामर्थ्यन्तःपातितयानेककार्याकार्या विद्यते, यथा रूपरसग-
न्धादिसामर्थीगतं रूपमुपादानभावेन स्वोत्तरं रूपचणं जन-
यति रसादिचणांश्च सहकारितया, तदेव च रूपं रूपालोक-
मनस्कारचक्षुरादिसामर्थ्यन्तरगतं सत्पुरुषस्य ज्ञानं सहकारितया
जनयति । आल्लोकाद्युत्तरचणांश्च तदेवमेकं कारणमनेकानि 15
कार्याणि युगपत्कुर्वाणं किमेकेन स्वभावेन कुर्यात्, नानास्वभा-
वैर्वा । यद्येकेन स्वभावेन, तर्हि कस्वभावेन कृतकत्वात्कार्याणां
भेदो न स्यात् । अथवा नित्यो ऽपि पदार्थ एकेन स्वभावेन
नानाकार्याणि कुर्वाणः कस्मान्निषिध्यते । अथ नित्यस्यैकस्व-
भावत्वेन नानाकार्यकरणं न घटते, तर्ह्यनित्यस्यापि तेषां 20
करणं कथमस्तु, निरशैकस्वभावत्वात् । सहकारिभेदाच्चेत्कुरुते,
तर्हि नित्यस्यापि सहकारिभेदात्तदस्तु । अथ नानास्वभावैर-

- नित्यः कुर्यादिति चेत्, नित्यस्यापि तथा तत्करणमस्तु । अथ
 नित्यस्य नानास्वभावा न संभवन्ति, कूटस्थनित्यस्यैकस्वभावात्,
 तद्वन्नित्यस्यापि नानास्वभावा न सन्ति, निरंशैकस्वभावत्वात् ।
 तदेवं नित्यस्यानित्यस्य च समानदोषत्वान्नित्यानित्योभयात्म-
 5 कमेव वस्तु मानितं वरम् । तथा चैकान्तनित्यानित्यपक्षसंभवं
 दोषजालं सर्वं परिहृतं भवतीति १२ ॥ ज्ञानवादिनो ऽपि
 ताथागताः स्वार्थाकारयोरभिन्नमेकं संवेदनं संवेदनाच्च भिन्नौ
 ग्राह्यग्राहकाकारौ स्वयमनुभवन्तः कथं स्याद्वादं निरख्येयुः १ ।
 तथा संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारविकलता स्वप्ने ऽपि भवद्वि-
 10 नानुभूयते, तस्या अनुभवे वा सकलासुमतामधुनैव मुक्तता-
 पक्षेः, तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्मुक्तिरिति वचनात् । अनुभूयते च
 संवेदनं संवेदनरूपतया कथंचित् । तत एकस्यापि संवेदनस्या-
 नुभूताननुभूततयानेकान्तप्रतिभासो दुःश्रको ऽपक्नोतुमिति २ ।
 तथा सर्वस्य ज्ञानं स्वसंवेदनेन ग्राह्यग्राहकाकारशून्यतयात्मान-
 15 मसंविदत्, संविद्रूपतां चानुभवद्विकल्पेतरात्मकं सदेकान्तवा-
 दस्य प्रतिषेपकमेव भवेत् ३ । तथा ग्राह्याकारस्यापि युगपदने-
 कार्थावभासिनश्चैकरूपता प्रतिषिपत्येवैकान्तवादमिति ४ ॥

- नैयायिकैर्वैशिष्टिकैश्च यथा स्याद्वादो ऽभ्युपजग्मे तथा
 प्रदर्श्यते । इन्द्रियसन्निकर्षादिधूमज्ञानं जायते । तस्माच्चाग्नि-
 20 ज्ञानम् । अचेन्द्रियसन्निकर्षादिः । प्रत्यक्षं प्रमाणं, तत्फलं
 धूमज्ञानं, धूमज्ञानं चाग्निज्ञानापेक्षयानुमानं प्रमाणम् । अग्नि-
 ज्ञानं त्वनुमानफलम् । तदेवं धूमज्ञानस्य प्रत्यक्षफलतामनुमान-

प्रमाणतां चोभयरूपतामभ्युपगच्छन्ति । एवमन्यत्रापि ज्ञाने
फलता प्रमाणता च पूर्वोत्तरापेक्षया यथार्हमवगन्तव्या १ ।
एकमेव चित्रपटादेरवयविनो रूपं विचित्राकारमभ्युपयन्ति ।
न च विरोधमाचक्षते । तदुक्तं कन्दल्याम् । विरोधादेकमने-
कस्वभावमयुक्तमिति चेन्न । तथा च प्रावादुकप्रवादः । 5

एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः ।

एकं चैव तु चित्रं चेत्येतच्चित्रतरं मतम् ॥ १ ॥

इति को विरोध इत्यादि । चित्रात्मनो रूपस्य नायुक्तता, विचित्र-
कारणसामर्थ्यभाविनस्तस्य सर्वलोकप्रसिद्धेन प्रत्यक्षेणैवोपपादित-
त्वादित्यादि १ । एकस्यैव धूपकटक्कुसुमैकस्मिन् भागे शीतस्पर्शः 10
परस्मिंश्च भागे उष्णस्पर्शः । अवयवानां भिन्नत्वे ऽप्यवयविन
एकत्वादेकस्यैव द्वौ विरुद्धौ तौ स्पर्शौ, यतस्तेषामेवं सिद्धान्तः
“एकस्यैव पटादेशलाचलरक्तारक्तावृत्तानावृत्ताद्यनेकविरुद्ध-
धर्मापलम्भे ऽपि दुर्लभो विरोधगन्धः” इति २ । नित्यस्येश्वरस्य
सिद्ध्या संजिहीर्षा च रजस्तमोगुणात्मकौ स्वभावौ चित्तिज- 15
लाद्यष्टमूर्तिता च सालिकस्वभावाः परस्परं विरुद्धाः ४ । एक-
स्यामलकस्य कुवलयविल्लाद्यपेक्षया महत्त्वमणुलं च विरुद्धे ५ ।
एवमिन्द्रोः समिद्धंशपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि ६ । देवदत्तादेः
स्वपितृमुतापेक्षया परत्वापरत्वे अपि ७ । अपरं सामान्यं नाम्ना
सामान्यविशेष इत्युच्यते । सामान्यविशेषश्च द्रव्यलगुणत्वकर्मत्व- 20
लक्षणः । द्रव्यत्वं हि नवसु द्रव्येषु वर्तमानत्वात्सामान्यं, गुणक-
र्मभ्यो व्यावृत्तत्वादिशेषः । एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि सामान्यवि-

- शेषता विभाव्या । ततश्च सामान्यं च तद्विशेषश्चेति सामान्य-
विशेषः । तस्यैकस्य सामान्यता विशेषता च विरुद्धे ८ ।
एकस्यैव हेतोः पञ्च रूपाणि संप्रतिपद्यन्ते ९ । एकस्यैव पृथिवी-
परमाणोः सत्तायोगात्मत्वं, द्रव्यत्वयोगाद्रव्यत्वं, पृथिवीत्वयोगा-
५ त्पृथिवीत्वं परमाणुत्वयोगात्परमाणुत्वं, अन्याद्विशेषात्परमाणुभ्यो
भिन्नत्वं चेच्छतां परमाणोस्तस्य सामान्यविशेषात्मकता बला-
दापतति, सत्तादीनां परमाणुतो भिन्नतायां तस्यासत्ताद्रव्य-
त्वापृथिवीत्वाद्यापत्तेः १० । एवं देवदत्तात्मनः सत्त्वं द्रव्यत्वमात्म-
त्वयोगादात्मत्वमन्याद्विशेषाद्यज्ञदत्ताद्यात्मभ्यो भिन्नतां चेच्छतां
10 तस्यात्मनः सामान्यविशेषरूपतावश्यं स्यात् । एवमाकाशादिष्वपि
सा भाव्या ११ । योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु पर-
माणुषु मुक्तात्मनःसु च प्रत्याधारं विलक्षणो ऽयमिति प्रत्ययो
येभ्यो भवति ते ऽन्या विशेषा इत्यत्र तुल्याकृतिगुणक्रियात्वं
विलक्षणत्वं चोभयं प्रत्याधारमुच्यमानं स्यादादमेव साधयेत्
15 ११ । एवं नैयायिकवैशेषिका आत्मनानेकान्तमुररौकृत्यापि
तत्प्रतिषेधायोद्यच्छन्तः सतां कथं नोपहास्यतां यान्ति । किं
च । अनेकान्ताभ्युपगमे सत्येषु गुणः परस्परविभक्तेष्ववयवावय-
व्यादिषु मिथोवर्तनचिन्तायां यद्वृषणजालमुपनिपतति तदपि
परिहृतं भवति । तथाहि । अवयवानामवयविनश्च मिथो
20 ऽत्यन्तं भेदो ऽभ्युपगम्यते नैयायिकादिभिर्न पुनः कथंचित् ।
ततः पर्यनुयोगमर्हन्ति । अवयवेष्ववयवौ वर्तमानः किमेकदे-
शेन वर्तते किं वा सामान्येन । यद्येकदेशेन, तदयुक्तं, अवयव

विनो निरवयवत्वाभ्युपगमात् । सावयवत्वे ऽपि तेभ्यो ऽवयवौ
यद्यभिन्नः, ततो ऽनेकान्तापत्तिः, एकस्य निरंशस्थानेकावयव-
त्वप्राप्तेः । अथ तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ, तर्हि तेषु स कथं वर्तत
इति वाच्यम् । एकदेशेन सामख्येन वा । एकदेशपक्षे पुनस्त-
देवावर्तत इत्यनवस्था । अथ सामख्येन तेषु स वर्तते; तदप्य- 5
साधीयः प्रत्यवयवमवयविनः परिसमाप्ततथावयविविबुद्धत्वप्रसङ्गात् ।
ततश्च तेभ्यो भिन्नो ऽवयवौ न विकल्पभाग्यवति । नन्वभेदपक्षे
ऽप्यवयविमात्रमवयवमात्रं वा स्यादिति चेत् । न, अभेदस्याप्ये-
कान्तेनानभ्युपगमात् । किं तर्ह्यन्योन्याविस्त्रिष्टस्वरूपो विवक्षया
संदर्शनीयभेदो ऽवयवेष्टवयव्यभ्युपगम्यते, अबाधितप्रतिभासेषु 10
सर्वत्रावयवावयविनां मिथो भिन्ना भिन्नतया प्रतिभासनात्,
अन्यथा प्रतिभासमानानामन्यथापरिकल्पने ब्रह्माद्वैतशून्यतावा-
दादेरपि कल्पनाप्रसङ्गात् । एवं संयोगिषु संयोगः समवायिषु
समवायो गुणिषु गुणौ व्यक्तिषु सामान्यं चात्यन्तं भिन्नान्य-
भ्युपगम्यमानानि तेषु वर्तनचिन्तायां सामख्यैकदेशविकल्पाभ्यां 15
दूषणीयानि । तदेवमेकान्तभेदे ऽनेकदूषणोपनिपातादनेकान्ते
च दूषणानुत्थानादनेकान्ताभ्युपगमाच्च मोक्ष इति । अतो वर-
मादावेव मत्सरितां विद्यायानेकान्तो ऽभ्युपगतः किं भेदैकान्त-
कल्पनया अस्थान एवात्मना परिक्लेशितेनेति ॥

सांख्यः सत्त्वरजस्तमोभिरन्योन्यं विरुद्धैर्गुणैर्धृतिं प्रधानम- 20
भिदधान एकस्याः प्रकृतेः संसारावस्थामोक्षसमययोः प्रवर्तन-
निवर्तनधर्मौ विरुद्धौ स्त्रीकुर्वाणश्च कथं स्वस्थानेकान्तमतवैमु-
ख्यमख्यातुमीशः स्यात् ॥

मीमांसकास्तु स्वयमेव प्रकारान्तरेणैकानेकाद्यनेकान्तं
 प्रतिपद्यमानास्तत्प्रतिपत्तये सर्वथा पर्यनुयोगं नार्हन्ति । अथवा
 शब्दस्य तत्संबन्धस्य च नित्यत्वेकान्तं प्रति ते ऽप्येवं पर्यनु-
 योज्याः । त्रिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका नोद-
 5 नेति मीमांसकाभ्युपगमः । अत्र कार्यतायास्त्रिकालशून्यत्वे
 ऽभावप्रमाणस्य विषयता स्यात्, अर्थत्वे तु प्रत्यक्षादिविषयता
 भवेत्, उभयरूपतायां पुनर्नोदनाया विषयतेति ॥

अथ बौद्धादिष्वदर्शनाभीष्टा दृष्टान्तायुक्तयश्चानेकान्तसि-
 द्धये समाख्यायन्ते । बौद्धादिष्वदर्शनानि संशयज्ञानमेकमुल्ले-
 10 खद्वयात्मकं प्रतिजानानि नानेकान्तं प्रतिक्षिपन्ति १ । तथा
 स्वपक्षसाधकं परपक्षोच्छेदकं च विरुद्धधर्माध्यस्तमनुमानं मन्य-
 मानाः परे ऽनेकान्तं कथं पराकुर्वन्तः २ । मयूराण्डरसे नीला-
 दयः सर्वे ऽपि वर्णा नैकरूपा नाप्यनेकरूपाः, किं त्वेकानेक-
 रूपा यथावस्थिताः, तथैकानेकाद्यनेकान्तो ऽपि । तदुक्तं
 15 नामस्थापनाद्यनेकान्तमाश्रित्य ।

मयूराण्डरसे यद्वर्णा नीलादयः स्थिताः ।

सर्वेऽप्यन्योन्यसंमिश्रास्तद्वन्नामादयो घटे ॥ १ ॥

नान्वयः स हि भेदित्वान्न भेदो ऽन्वयवृत्तितः ।

मृद्भेदद्वयसंसर्गवृत्ति जात्यन्तरं घटः ॥ २ ॥

20 अत्र हिशब्दो हेतौ यस्मादर्थः ; स घटः ।

भागे सिंहो नरो भागे योऽर्थो भागद्वयात्मकः ।

तमभागं विभागेन नरसिंहं प्रपद्यते ॥ ३ ॥

न नरः सिंहरूपत्वान्न सिंहो नररूपतः ।

शब्दविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हि सः ॥ ४ ॥

त्रैरूप्यं पाञ्चरूप्यं वा ब्रुवाणा हेतुलक्षणम् ।

सदसत्त्वादि सर्वे ऽपि कुतः परे न मन्वते ॥ ५ ॥

यथैकस्यैव नरस्य पितृत्वपुत्रत्वाद्यनेकसंबन्धा भिन्ननिमित्ता 5
न विरुध्यन्ते । तद्यथा । स नरः स्वपित्रपेक्षया पुत्रः स्वसुता-
पेक्षया तु पितेत्यादि । अभिन्ननिमित्तास्तु संबन्धा विरुध्यन्ते ।
तद्यथा । स्वपित्रपेक्षयैव स पिता पुत्रश्चेत्यादि । एवमनेका-
न्तेऽपि द्रव्यात्मनैकं पर्यायात्मना त्वनेकमित्यादि भिन्ननिमि-
त्ततया न विरुध्यते । द्रव्यात्मनैवैकमनेकं चेत्यादि त्वभिन्न- 10
निमित्ततया विरुध्यते । अभिन्ननिमित्तत्वं हि विरोधस्य मूलं
न पुनर्भिन्ननिमित्तत्वमिति सुखदुःखनरदेवादिपर्याया अथा-
त्मनो नित्यानित्यत्वाद्यनेकान्तमन्तरेण नोपपद्यन्ते यथा सर्पस्य
द्रव्यस्य स्थिरस्थोत्फणविफणावस्थे मिथो विरुद्धे अपि द्रव्यापेक्षया
न विरुद्धे यथैकस्या अङ्गुल्याः सरलताविनाशो वक्रतोत्पत्तिश्च 15
यथा वा गोरसे स्थायिनि दुग्धपर्यायविनाशोत्तरदधिपर्यायो-
त्पादौ संबन्धतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपलभ्यौ, एवं सर्वस्य वस्तुनो
द्रव्यपर्यायात्मकतापि । किं च । सर्वेष्वपि दर्शनेषु स्वाभिमत-
साध्यसाधनायाभिधीयमाना हेतवो ऽप्यनेकान्ताभ्युपगममन्तरेण
समीचीनतामश्नुन्ति । तथाहि । अत्र स्त्रोपज्ञमेवे परहेतुत- 20
मोभास्करनामकं वादस्थलं लिख्यते । यथा । इह हि सकलता-
र्किकषक्रचूडामणितयात्मानं मन्यमानाः सर्वदापि प्रसभं पोषि-

- तस्माभिमाना गुणवत्सु विद्वत्सु मत्सरं विदधाना सुगन्धजनस-
 माजे ऽत्यूर्जितस्फूर्जितमभिदधानाः स्फष्टोद्भवेन स्वानुभवेन
 समस्तवस्तुस्तोमगतमभ्रान्तमनेकान्तमनुभवन्तो ऽपि स्वयं च
 युक्त्यानेकान्तमेव वदन्तो ऽपि प्रकटं वचनमात्रेणैवानेकान्तमनि-
 ५ ष्कन्तो यथावस्थितं वस्तुस्वरूपमपश्यन्तो निजमतानुरागमेव
 पुष्णन्तो विद्वत्समीपे च कदापि सम्यग्धेतुस्वरूपमपृच्छन्तो
 निजबुद्ध्या च तदनवगच्छन्तो भवन्तो यत्साध्यसाधनाय साधन-
 मधुनाभ्यधुः, तत्रापि साध्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुः । अतो ऽनेका-
 न्तव्यवस्थापनार्थं यथावस्थितं वस्तुस्वरूपं दर्शयद्भिः सद्भिरस्माभिः
 10 प्रथमतो हेतोरेव स्वरूपं सम्यग्नेकान्तरूपं प्रकाशयते । ताव-
 द्ज्ञावधाना निरस्तस्वरूपचाभिमानाः क्षणं माध्यस्थ्यं भजन्तः
 शृण्वन्तु भवन्तः । तथाहि । युष्मदुपन्यस्तेन हेतुना किमन्वयिना
 स्वसाध्यं साध्येत व्यतिरेकिणा वाग्वयव्यतिरेकिणा वा । यदि
 तावदन्वयिना, तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वय-
 15 मात्रस्य तत्रापि भावात् । नापि व्यतिरेकिणा, तत्पुत्रत्वादेरेव
 गमकत्वप्रसङ्गात् । श्यामत्वाभावे ऽन्यत्र गौरपक्षे विपक्षे तत्पुत्र-
 त्वादेरभावात् । अन्वयव्यतिरेकिणा चेत्, तदापि तत्पुत्रत्वा-
 दित एव साध्यसिद्धिप्रसक्तिः । न चास्य त्रैरूप्यलक्षणयोगिनो
 हेत्वाभासताशङ्कनीया, अनित्यत्वसाधने कृतकत्वादेरपि
 20 तत्प्रसङ्गात् । अस्ति च भवदभिप्रायेण त्रैरूप्यं तत्पुत्रत्वादाविति ।
 अथ भवत्वयं दोषो येषां पञ्चधर्मत्वसपञ्चसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपे
 त्रैरूप्ये ऽविनाभावपरिसमाप्तिः, नास्माकं पञ्चलक्षणहेतुवादिनां,

अस्माभिरसत्प्रतिपक्षत्वप्रत्यक्षागमाबाधितविषयत्वयोरपि लक्षण-
योरभ्युपगमादिति चेत्, तर्हि केवलान्वयकेवलव्यतिरेका-
नुमानयोः पञ्चलक्षणत्वासंभवेनागमकत्वप्रसङ्गः । न च तयोरग-
मकत्वं यौगैरिष्टं, तस्मात्प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणासंभवेन, अन्य-
थानुपपत्तेः । अनिश्चय एव तत्पुत्रत्वादेरगमकतानिवन्धनमस्तु । 5
ननु त्रैलक्षण्यभावः । अथात्र विपक्षे ऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति,
तर्हि श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वेनावश्यं निवर्तनीयमित्यत्र प्रमाण-
मस्तीति सौगतः । यौगस्तु गर्जति । शाकाद्याहारपरिणामः
श्यामत्वेन समव्याप्तिको न तु तत्पुत्रत्वेनेत्युपाधिसङ्गावाच्च तत्पु-
त्रत्वे विपक्षासत्त्वसंभव इति । तौ ह्येवं निश्चितान्यथानुपपत्तिमेव 10
शब्दान्तरेण शरणीकुरुत इति सैव हेतोरलक्षणमस्तु । अपि च ।
अस्ति नभश्चन्द्रो जलचन्द्रात्, उदेत्यति श्वः सविता, अद्यतना-
दित्योदयादित्यादिषु पक्षधर्मत्वाभावे ऽपि मन्मातेयमेवंविध-
स्वरान्यथानुपपत्तेः । सर्वं क्षणिकमक्षणिकं वा सत्त्वादित्यादिषु
च सपक्षस्थाभावे ऽपि हेतूनां गमकत्वदर्शनात्किं चैरूपादिना । 15
निश्चितान्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमचूणं तत्त्वमेतदेव
प्रपञ्चः पुनरयमिति चेत्, तर्हि सौगतेनाबाधितविषयत्वमस-
त्प्रतिपक्षं ज्ञातत्वं च यौगेन च ज्ञातत्वं लक्षणमाख्यानীয়म् ।
अथ विपक्षान्निश्चितव्यावृत्तिमात्रेणाबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं
च ज्ञापकहेत्वधिकाराज्ज्ञातत्वं च लब्धमेवेति चेत्, तर्हि गमक- 20
हेत्वधिकारादग्रेषमपि लब्धमेवेति किं शेषेणापि प्रपञ्चेनेति ।
अत एव नान्वयमाचाङ्क्षेतुर्गमको ऽपि त्वाक्षिप्तव्यतिरेकादन्वय-

- विशेषाच्च । नापि व्यतिरेकमात्रात्किं त्वङ्गीकृतान्वयाद्व्यतिरेक-
विशेषात् । न चापि परस्परानन्तुविद्वत्तदुभयमात्रात्, अपि
तु परस्पररूपाजहद्वृत्तान्वयव्यतिरेकत्वात्, निश्चितान्वयानुपप-
त्येकलक्षणस्य हि हेतोर्यथाप्रदर्शितान्वयव्यतिरेकरूपत्वात् । न
5 च जैनानां हेतोरेकलक्षणताभिधानमनेकान्तस्य विघातकमिति
वक्तव्यं, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात् । न तु
स्वभावनियमे नियतैकस्वभावस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वा-
दिति कथं न हेतोरनेकान्तात्मकता । तथा ननु भोः सकर्णाः
प्रतिप्राणिप्रसिद्धप्रमाणप्रतिष्ठितानेकान्तविरुद्धबुद्धिभिर्भवद्भिर -
10 न्यैश्च कणभक्षाक्षपादबुद्धादिशिष्यकैरुपन्यस्यमानाः सर्व एव
हेतवो विवक्षयासिद्धविरुद्धानैकान्तिकतां स्वीकुर्वन्तीत्यवगन्त-
व्यम् । तथाहि । पूर्वं तावत्तेषां विरुद्धताभिधीयते । यदि
ह्येकस्यैव हेतोस्त्रीणि पञ्च वा रूपाणि वास्तवान्यभ्युपगम्यन्ते,
तदा सो ऽनेकधर्मात्मकमेव वस्तु साधयतीति कथं न विपर्य-
15 यसिद्धिः, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च
यदेव पञ्चधर्मस्य सपक्ष एव सत्त्वं तदेव विपक्षात्सर्वतो व्यावृत्त-
त्वमिति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा
तादात्म्यायोगात्, तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा
सर्वो हेतुः स्यान्न तु चिरूपः पञ्चरूपो वा । तथा च साधना-
20 भावो ऽपि गमकः स्यात् । अथ विपक्षासत्त्वं नाभ्युपेयते किं
तु साध्यसङ्गावे ऽस्तित्वमेव साध्याभावेनास्तित्वमभिधीयते न तु
ततस्तद्विज्ञमिति चेत्, तदसत् । एवं हि विपक्षासत्त्वस्याभावा-

हेतोस्त्रैरूपादि न स्यात् । अथ ततस्तदन्यद्वर्मान्तरं, तर्ह्यैकरू-
 पस्यानेकात्मकस्य हेतोस्तथाभूतसाध्याविनाभूतत्वेन निश्चि-
 तस्यानेकान्तवस्तुप्रसाधनात्कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां
 विरुद्धता, एकान्तविरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्नोतात् । तथासिद्ध-
 तापि सर्वसाधनधर्माणामुन्नेया, यतो हेतुः सामान्यं वा 5
 भवेद्विशेषो वा तदुभयं वानुभयं वा । न तावत्सामान्यं
 हेतुः । तद्धि सकलव्यापि सकलस्याश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनो-
 पादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यात्तदनुमानसिद्धं वा स्यात् । न
 तावत्प्रत्यक्षसिद्धं, प्रत्यक्षं ह्यचानुसारितया प्रवर्तते । अक्षं च
 नियतदेशादिनैव निवृत्त्यते । अतो ऽचानुसारि ज्ञानं नियतदे- 10
 शादावेव प्रवर्ततुमुत्सहते, न सकलकालदेशव्यापिनि । अथ
 नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकात्तन्निश्चये तस्यापि निश्चय इति
 चेत् । न, नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतैव स्यान्न
 व्यपिता । तन्न व्यापिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनु-
 मानसिद्धतायामनवस्थाराक्षसी दुर्निवारा । अनुमानेन हि 15
 लिङ्गग्रहणपूर्वकमेव प्रवर्तमानेन सामान्यं साध्यते लिङ्गं च न
 विशेषरूपमिध्यते, अननुगमात् । सामान्यरूपं तु लिङ्गमवगतं
 वानवगतं वा भवेत् । न तावदनवगतं, अनिष्टत्वादतिप्रसङ्गाच्च ।
 अवगतं चेत्, तदा तस्यावगमः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न
 प्रत्यक्षेण, संनिष्ठग्रहाहित्वात्तस्य । नाप्यनुमानेन । तस्याप्यनु- 20
 मानमन्तरेण लिङ्गग्रहणे पुनस्तदेवावर्तते । तथा चानुमाना-
 नामानन्त्याद्युगमसहस्रैरप्येकलिङ्गग्रहणं न भवेत् । अपि च ।

अशेषव्यक्ताधेयस्वरूपं सामान्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निश्चीयमानं
 स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् । स्वाधारनिश्चयो ऽपि निजाधार-
 निश्चयमिति सकलो जनः सर्वज्ञः प्रसज्यते । किं च । स्वाश्रये-
 न्द्रियसंयोगात्प्राक् स्वज्ञानमजनयत्सामान्यं पश्चादपि न तज्जन-
 5 येत्, अविचलितरूपत्वात् । परैरनाधेयातिशयलाच्च विचलितल
 आधेयातिशयत्वे च क्षणिकतापत्तिः । अन्यच्च । तत्सामान्य
 व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा हेतुर्भवेत् । न तावद्विन्नं
 व्यक्तिभ्यः पृथगनुपलम्भात्, समवाये न व्यक्तिभिः सह सामा-
 न्यस्य संबन्धितत्वात् । पृथगनुपलम्भ इति चेत् । न । समवा-
 10 यस्येह बुद्धिहेतुत्वं गीयते, दहेदमिति बुद्धिश्च भेदग्रहणमन्त-
 रेण न भवेत् । किं च । अतो ऽश्रवादिसामान्यं स्वाश्रयसर्व-
 गतं वा सर्वसर्वगतं वेद्यते । यदि स्वाश्रयसर्वगतं, तदा कर्का-
 दिव्यक्तिशून्ये देशे प्रथमतरमुपजायमानाया व्यक्तेरश्रवादिसा-
 मान्येन योगो न भवति, व्यक्तिशून्ये देशे सामान्यस्थानवस्था-
 15 नाद्वाङ्मन्तरादनागमनाच्च । अथ सर्वसर्वगतं तत्स्वीक्रियते, तदा
 कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत । न च
 “कर्काद्यानामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यं न शाबलेयादीनां” इति
 वाच्यं, यतः किंरूपं तत्कर्काद्यानां सामर्थ्यम् । साधारणरूप-
 त्वमिति चेन्न । स्वतश्चेत्साधारणरूपा व्यक्तयः, तदा स्वत एव
 20 ता अश्वो ऽथ इत्यनुवृत्तं प्रत्ययं जनयिष्यन्तीति किं तद्विन्न-
 सामान्यपरिकल्पनया । यदि च स्वतो ऽसाधारणरूपा व्यक्तयः,
 तदापरसामान्ययोगादपि न साधारणा भवेयुः, स्वतो ऽसा-

धारणरूपत्वादिति व्यक्तिभिन्नस्य सामान्यस्थाभावादसिद्ध-
 स्तल्लक्षणो हेतुः । कथं ततः साध्यसिद्धिर्भवेत् । अथ व्यक्ति-
 भिन्नं सामान्यं हेतुः । तदप्ययुक्तं, व्यक्तिभिन्नस्य व्यक्तिस्वरूपव-
 द्वाक्यन्तराननुगमात्सामान्यरूपतानुपपत्तेर्यत्थभिन्नत्वस्य सामान्य-
 रूपतायाश्च मिथोविरोधात् । अथ भिन्नाभिन्नमिति चेत्, न, 5
 विरोधात् । अथ केनाप्यंशेन भिन्नं केनाप्यभिन्नमिति । तदपि
 न युक्तं, सामान्यस्य निरंशत्वात् । तन्नैकान्तसामान्यरूपो हेतुः
 साकल्येन सिद्धो नापि विशेषरूपः, तस्यासाधारणत्वेन गमक-
 त्वायोगात्, साधारणत्वं एवान्वयोपपत्तेः । नापि सामान्यविशे-
 षोभयं परस्पराननुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । नाप्यनुभयं, 10
 अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यास-
 त्त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं च सामान्यमवस्तरूपत्वा-
 त्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः । तदेवं सामान्यादौ-
 नामसिद्धत्वे तल्लक्षणाः सर्वे ऽपि हेतवो ऽसिद्धा एव २ । तथा
 प्रतिबन्धविकल्पाः समस्ता अपि परोपन्यस्ता हेतवो ऽनैकान्तिका 15
 अवगन्तव्याः । न चैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा साध्यसाधनयोः
 प्रतिबन्ध उपपद्यते । तथाहि । सामान्ययोरेकान्तेन नित्ययोः
 परस्परमनुपकार्योपकारकभूतयोः कः प्रतिबन्धः, मिथः कार्य-
 कारणादिभावेनोपकार्योपकारत्वे त्वनित्यत्वापत्तेः । विशेषयोस्तु
 नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धग्रहे ऽपि तच्चैव तयोर्ध्वं सात्साध्यध- 20
 मिष्णुगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषो हेतुत्वेनोपदीयमानः
 कथं नानैकान्तिकः । किं च । प्रतिबन्धपक्षधर्मत्वादिके लिङ्ग-

- लक्षणे सति संभवौ न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिण-
 श्रैकान्तेन भेदे ऽभेदे वा पक्षधर्मत्वादिधर्मयोगो लिङ्गस्थोपप-
 त्तिमान्, संबन्धामिद्वेः । संबन्धो हि साध्यसाधनयोर्धर्मिणस्य
 किं समवायः संयोगो विरोधो विशेषणविशेष्यभावस्तादात्म्यं
 5 तदुत्पत्तिर्वा भवेत् । न तावत्समवायः, तस्य धर्मधर्मिद्वयाति-
 रिक्तस्य प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात्, इह तन्तुषु पट इत्यादेस्त-
 त्साधकस्य प्रत्ययस्यालौकिकत्वात्, पांसुलपादानामपीह पटे
 तन्तव इत्येवंप्रतीतिदर्शनात्, इह भूतले घटाभाव इत्यत्रापि
 समवायप्रसङ्गात् । सत्त्वे वा समवायस्य स्वत एव धर्मधर्म्यादिषु
 10 वृत्त्यभ्युपगमे, तद्वत्साध्यादिधर्माणामपि स्वत एव धर्मिणि
 वृत्तिरस्तु किं व्यर्थं स समवायकल्पनया । समवायस्य समवा-
 यान्तरेण वृत्त्यभ्युपगमे तु, तत्राप्यपरसमवायकल्पने ऽनवस्था-
 नदौ दुस्तरा । अस्तु समवायस्य स्वतः परतो वा वृत्तिः,
 तथापि तस्य प्रतिनियतानामेव संबन्धिनां संबन्धकत्वं न
 15 स्यादपि त्वन्येषामपि व्यापकत्वेन, तस्य सर्वत्र तुल्यत्वादेकस्व-
 भावत्वाच्च । नापि संयोगः । स हि साध्यसाधनादीनां भवेत् ।
 किं ततो भिन्नो वा स्यादभिन्नो वा । प्राचि पक्षे कथं विव-
 चित्तानामेवैष किं नान्येषामपि, भेदाविशेषात् । न च सम-
 वायो ऽत्र नियामकः, तस्य सर्वत्र सदृशत्वात् । द्वितीये तु
 20 साध्यादीन्येव स्युः, न कश्चित्संयोगो नाम कथंचित् । अभिन्नसं-
 योगाङ्गीकारे तु परवादाश्रयणं भवेत् । नापि विरोधो
 ऽभिधातव्यः, तस्याप्येकान्तमते ऽसंभवात् । स हि सहानवस्थानं

परस्परपरिहारो वा भवेत् । तत्राद्ये किं कदाचिदप्येकत्रान-
वस्थानमुत कियत्कालं स्थित्वा पश्चादनवस्थानम् । आद्ये पक्षे
ऽहिनकुलादीनां न विरोधः स्यात्, अन्यथा चैलोक्ते ऽप्युरगा-
दीनामभावः । द्वितीये तु नरवनितादेरपि विरोधः स्यात्,
तथोरपि किञ्चित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किं च । वडवान- 5
लजलधिलजलयोर्विद्युदम्भोदाम्भसोश्च चिरतरमेकत्रावस्थितः कथ-
मयं विरोधः । परस्परपरिहारस्तु सर्वभावानामविशिष्टः
कथमसौ प्रतिनियतानामेव भवेत् । नापि विशेषणविशेष्यभावो
घटामिथर्ति, तस्य संयोगाद्यसंभवे ऽभावात्, तस्य तु प्रागेव
निरासात् । नापि साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं घटते, साध्यसाधन- 10
योरसिद्धसिद्धयोर्भेदाभ्युपगमेन तादात्म्यायोगात्, तादात्म्ये च
साध्यं साधनं चैकतरमेव भवेन्न द्वयं कथञ्चित् । तादात्म्ये तु
जैनमतानुप्रवेशः स्यात् । तदुत्पत्तिस्तु कार्यकारणभावे संभ-
विनी कार्यकारणभावश्चार्थक्रियासिद्धौ सिध्येत् । अर्थक्रिया
च नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यां सहकारिषु सत्स्वसत्सु च जनकाज- 15
नकस्वभावदयानभ्युपगमेन नोपपद्यते । अनित्यस्य तु सतो
ऽसतो वा सा न घटते, सतः समवायवर्तिनि व्यापारायोगात्,
व्यापारे वा स्वस्वकारणकाल एव जातानामुत्तरोत्तरसर्वज्ञा-
नामेकक्षणवर्तित्वप्रसङ्गात्, सकलभावानां मिथःकार्यकारण-
भावप्रसक्तेः, असतश्च सकलशक्तिविकलत्वेन कार्यकारणासंभ- 20
वात्, अन्यथा शशविषाणादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तदित्यं
साध्यादीनां संबन्धानुपपत्तेरेकान्तमते पक्षधर्मत्वादि हेतुलक्ष-

- एकसंगतमेव स्यात् । तथा च प्रतिबन्धो दुरूपपाद एव ।
 तथैकान्तवादिनां प्रतिबन्धग्रहणमपि न जाघटीति, अविच-
 लितस्वरूप आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यपि
 कार्यकारणाद्युभयग्रहणानुवृत्त्यैकचैतन्याभावात् । न च कार्या-
 5 द्यनुभवानन्तरभाविना स्मरणेन कार्यकारणभावादिः प्रतिबन्धो
 ऽनुसंधीयत इति वक्तव्यं, अनुभूत एव स्मरणप्रादुर्भावात् । न
 च प्रतिबन्धः केनचिदनुभूतः, तस्योभयनिष्ठत्वात् । उभयस्य
 पूर्वापरकालभाविन एकेनाग्रहणादिति न प्रतिबन्धनिश्चयो
 ऽपि । तदेवमेकान्तपक्षे परैस्त्वेकार्यमाणः सर्वो ऽपि हेतुः
 10 प्रतिबन्धस्याभावादनिश्चयाच्चानैकान्तिक एव भवेत् १ । एवं च
 केवलस्य सामान्यस्य विशेषस्य च द्वयोर्वा परस्परविविक्तयो-
 रस्योर्हेतुत्वाघटनादनुवृत्तव्यावृत्तप्रत्ययनिबन्धनपरस्परसंवलित-
 सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्ये गमकत्व-
 मभ्युपगन्तव्यम् । न च “यदेव रूपं रूपान्तराद्भावर्तते, तदेव
 15 कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्तते तत्कथं व्यावृत्तिमाश्र-
 यति” इति वक्तव्यं, अनुवृत्तव्यावृत्तरूपतयाध्यक्षतः प्रतीयमाने
 वस्तुरूपे विरोधासिद्धेः, सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चित्रपट-
 स्तैकचित्ररूपवदा । किं च । एकान्तवाद्युपन्यस्तहेतोः साध्यं किं
 सामान्यमाहोस्त्रिदिशेष उतोभयं परस्परविविक्तमुतस्त्रिदनुभय-
 20 मिति विकल्पाः । न तावत्सामान्यं केवलस्य, तस्यासंभवादर्थ-
 क्रियाकारित्ववैकल्याच्च । नापि विशेषः, तस्याननुयायित्वेन
 साधयितुमशक्यत्वात् । नाप्युभयं, उभयदोषानतिवृत्तेः । नाप्य-

नुभयं, तस्यासतो हेत्वव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात् । तस्माद्विवा-
दास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्मस्य साध्यधर्मिणि
साधनायान्योन्यानुविद्वान्वयव्यतिरेकस्य भावद्वयात्मकैकहेतोः
प्रदर्शने लेशतो ऽपि नैकान्तपक्षोक्तदोषावकाशः संभवौ । अतो
नैकान्तात्मकं हेतुस्वरूपं चावश्यमङ्गीकर्तव्यं, अन्यथा सकलानु- 5
मानेषु साध्यसाधनानामुक्तन्यायत उच्छेद एव भवेत् । तस्माद्भौ
एकान्तवादिनो निजपक्षाभिमानत्यागेनाविषादिनो ऽच्छिणी
निमील्य बुद्धिदृग्गुणनील्य मध्यस्थवृत्त्या युक्त्यानुसारैकप्रवृत्त्या
तत्तत्त्वं जिज्ञासन्तो भवन्तो ऽनेकान्तं विचारयन्तु, प्रमाणैक-
मूलमकलयुक्तियुक्तं प्रागुक्तनिखिलदोषविप्रमुक्तं तत्तत्त्वं चाधि- 10
गच्छन्तु । इति परहेतुतमोभास्करनामकं वादस्थलं श्रीगुणरत्न-
सूरिपादैः कृतम् । ततः सिद्धं सर्वदर्शनसंमतमनेकान्तमतम् ॥

अथ जैनमतं संचेपयन्नाह

जैनदर्शनसंक्षेप इत्येष गदितो ऽनघः ।

पूर्वापरपराघातो यच्च कापि न विद्यते ॥ ५८ ॥ 15

जैनदर्शनस्य संचेपो विस्तरस्यागाधत्वेन वक्तुमशक्यत्वादुपयो-
गसारः समास इत्यमुनोक्तप्रकारेणैव प्रत्यक्षो गदितो ऽभिहितो
ऽनघो निर्दूषणः सर्ववक्तव्यस्य सर्वज्ञमूलत्वे दोषकालुष्यानवका-
शात् । यच्च जैनदर्शने कापि कश्चिदपि जीवाजीवादिरूपवि-
चारणाविषयसूक्ष्ममतिचर्चायामपि पूर्वापरयोः पूर्वपश्चादभि- 20
हितयोः पराघातः परस्परव्याहतत्वं न विद्यते । अयं भावः ।

यथापरदर्शनसंबन्धिषु मूलशास्त्रेष्वपि किं पुनः पाश्चात्य-
विप्रलम्भकग्रथितग्रन्थकथासु प्रथमपश्चादभिहितयोर्मिथोवि-
रोधो ऽस्ति, तथा जैनदर्शने कापि केवलप्रणीतद्वादशास्त्रेषु
पारंपर्यग्रन्थेषु च सुसंबद्धान्तरात्सूक्ष्मेक्षिकया निरीक्षितो ऽपि
5 स नास्ति । यत्तु परदर्शनेष्वपि कचन मद्बद्धद्वयंगमानि
वचनानि कानिचिदाकर्णयामः, तान्यपि जिनोक्तसूक्तसुधा-
सिन्धुसमुद्गतान्येव संगृह्य सुधा स्वात्मानं बद्ध मन्वते । यच्छ्री-
सिद्धसेनपादाः ।

सुनिश्चितं नः परतन्त्रं युक्तिषु
10 स्फुरन्ति याः काश्चन सूक्तिसंपदः ।
तवैव ताः पूर्वमहार्णवोत्थिता
जगत्प्रमाणं जिनवाक्यविप्रुषः ॥ इति ॥

अत्र परे प्राहुः । अहो आर्हतार्हदभिहिततत्त्वानुरागि-
भिर्युक्ताभिरिदमसंबद्धमेवाविर्भावयांबभूवे यदुतास्मदर्शनेष्वपि
15 पूर्वापरयोर्विरोधो ऽस्तीति । न ह्यस्मन्मते सूक्ष्मेक्षणैरौचमाणो
ऽपि विरोधलेशो ऽपि कचन निरीक्ष्यते, अमृतकरनिकरेष्विव
कालिमेति चेत् । उच्यते । भोः स्वमतपक्षपातं परिहृत्य
माध्यस्थ्यमवलम्बमानैर्निर्भमानैर्धीप्रधानैः प्रतिभाद्यवधानं
विदधानैर्निश्चय्यते, तदा वयं भवतां सर्वं दर्शयामः । तथाहि ।
20 प्रथमं तावत्ताथागतसंमते मते पूर्वापरविरोध उद्भाव्यते ।
पूर्वं सर्वं चणभङ्गुरमभिधाय पश्चादेवमभिदधे नाननुकृतान्वय-
व्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति । अस्यायमर्थः ।

ज्ञानमर्थं सत्यवोत्पद्यते न पुनरसतीत्यनुक्तान्वयव्यतिरेको ऽर्थो
 ज्ञानस्य कारणम् । यतश्चार्थाज्ज्ञानमुत्पद्यते तमेव तद्विषयी-
 करोतीति । एवं चाभिदधानेनार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिरभि-
 हिता । तद्यथा । अर्थात्कारणाज्ज्ञानं कार्यं जायमानं द्वितीये
 क्षणे जायते न तु समसमये, कारणकार्ययोः समसमयत्वा- 5
 योगात् । तच्च ज्ञानं स्वजनकमेवार्थं गृह्णाति नापरं, नाकारणं
 विषय इति वचनात् । तथा चार्थस्य क्षणद्वयं स्थितिर्वत्तादा-
 याता सा च क्षणक्षयेण विरुद्धेति पूर्वापरविरोधः २ । तथा
 नाकारणं विषय इत्युक्त्वा योगिप्रत्यक्षस्यातौतानागतादिरप्यर्थो
 विषयोऽभ्यधायि । अतौतानगतस्य विनष्टानुत्पन्नत्वेन तस्य 10
 कारणं न भवेत् । अकारणमपि च तं विषयतयाभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात् २ । एवं साध्यसाधनयोर्व्याप्तिग्रहकस्य
 ज्ञानस्य कारणत्वाभावेऽपि चिकालगतमर्थं विषयं व्याहरमाणस्य
 कथं न पूर्वापरव्याघातः, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपग-
 मात् ३ । तथा क्षणक्षयाभ्युपगमे ऽन्वयव्यतिरेकयोर्भिन्नका- 15
 लयोः प्रतिपत्तिर्न संभवति । ततः साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयं
 व्याप्तिग्रहणं मन्वानस्य कथं न पूर्वापरव्याहतिः ४ । तथा
 क्षणक्षयमभिधाय ।

इत एकनवते कल्पे शक्त्वा मे पुरुषो हतः ।

तत्कर्मणो विपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिच्चवः ॥ 20

इत्यत्र श्लोके जन्मान्तरविषये मे शब्दास्मि शब्दयोः प्रयोगं
 क्षणक्षयविरुद्धं ब्रुवाणस्य बुद्धस्य कथं न पूर्वापरविरोधः ५ ।

तथा निरंशं सर्वं वस्तु प्राग्गोच्य हिंसाविरतिदानचित्तस्वसंवेदनं
 तु स्वगतं सद्रव्यचेतनत्वस्वर्गप्रापणशक्त्यादिकं गृह्यदपि स्वगतस्य
 सद्रव्यत्वादेरेकसांशस्य निर्णयमुत्पादयति न पुनः स्वगतस्यापि
 द्वितीयस्य स्वर्गप्रापणशक्त्यदेरंशस्येति सांशतां पश्चाददतः सौग-
 5 तस्य कथं पूर्वापरविरुद्धं वचो न स्यात् ६ । एवं निर्वि-
 कल्पकमध्यक्षं नीलादिकस्य वस्तुनः सामस्येन ग्रहणं कुर्वाणमपि
 नीलाद्यंशे निर्णयमुत्पादयति न पुनर्नीलाद्यर्थगतेक्षणचयेऽंश
 इति सांशतामभिदधतः सौगतस्य पूर्वापरवचोविरोधः सुबोध
 एव ७ । तथा हेतोस्त्वैक्यं संग्रयस्य चौल्लेखद्वयात्मकताम-
 10 भिदधानोऽपि स सांशं वस्तु यन्न मन्यते तदपि पूर्वापरवि-
 रुद्धम् ८ । तथा परस्परानास्तिष्टा एवाणवः प्रत्यासत्तिभाजः
 समुदिता घटादिरूपतया प्रतिभासन्ते न पुनरन्योन्यमङ्गा-
 ङ्गिभावरूपेणारब्धस्कन्धकार्यास्त इति हि बौद्धमतम् । तत्र चायं
 दोषः । परस्परमणूनामनास्तिष्टत्वाद्दृष्ट्यैकदेशे हस्तेन धार्यमाणे
 15 हात्स्नस्य घटस्य धारणं न स्यात् । उत्प्रेषावच्छेपापकर्षाश्च
 तथैव न भवेयुः । धारणादीनि च घटस्यार्थक्रियालक्षणं सत्त्व-
 मङ्गीकुर्वाणैः सौगतैरभ्युपगतान्येव तानि च तन्मतेऽनुपपन्नानि ।
 ततो भवति पूर्वापरयोर्विरोधः ८ ॥

अथ नैयायिकवैशेषिकमतयोः पूर्वापरतो व्याहतत्वं दर्शयते ।
 20 सत्तायोगः सत्त्वमित्युक्त्वा सामान्यविशेषसमवायानां सत्तायोग-
 मन्तरेणपि सद्भावं भाषमाणानां कथं न व्याहतं वचो भवेत्
 १ । ज्ञानं स्वात्मानं न वेत्ति स्वात्मानि क्रियाविरोधादित्य-

भिधायेश्वरज्ञानं स्वात्मनि क्रियाविरोधाभावेन स्वसंवेदितमि-
 च्छता कथं न स्ववचनविरोधः २ । प्रदीपोऽप्यात्मानमात्म-
 नैव प्रकाशयन् स्वात्मनि क्रियाविरोधं व्यपाकरोति ३ ।
 परवच्चनात्मन्यपि च्छलजातिनिग्रहस्थानानि तत्त्वरूपतयोपदि-
 शतोऽक्षपादर्षेर्दैराग्यव्यावर्णनं तममः प्रकाशात्मकताप्रख्यापनमिव 5
 कथं न व्याहन्यते ४ । आकाशस्य निरवयवत्वं स्वीकृत्य तद्गुणः
 शब्दस्तुदेकदेश एव श्रूयते न सर्वत्रेति सावयवतां ब्रुवाणस्य कथं
 न विरोधः ५ । सत्तायोगः सत्त्वं योगश्च सर्वैर्वस्तुभिः
 सांशतायामेव भवति सामान्यं च निरंशमेकमभ्युपगम्यते ।
 ततः कथं न पूर्वापरतो व्याहृतिः ६ । समवायो नित्य 10
 एकस्वभावश्चेत्यते सर्वैः समवायिभिः संबन्धश्च नैयत्येन जाय-
 मानोऽनेकस्वभावतायामेव भवति । तथा च पूर्वापरविरोधः
 सुबोधः ७ । अर्थवत्प्रमाणमित्यत्रार्थः सहकारौ यस्य तदर्थ-
 वत्प्रमाणमित्यभिधाय योगिप्रत्यक्षमतीताद्यर्थविषयमभिदधानस्य
 पूर्वापरविरोधः स्यात्, अतीतादेः सहकारित्वायोगात् ८ । 15
 तथा स्मृतिगृहीतग्राहिलेन न प्रमाणमिष्यते, अनर्थजन्यत्वेन
 वा गृहीतग्राहिलेन स्मृतेरप्रामाण्ये धारावाहिज्ञानानामपि
 गृहीतग्राहिलेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । न च धारावाहिज्ञाना-
 नामप्रामाण्यं नैयायिकवैशेषिकैः स्वीक्रियते, अनर्थजन्यत्वेन
 तु स्मृतेरप्रामाण्येऽतीतानागतादिविषयस्याप्यनर्थजन्यत्वेनाप्रामाण्यं 20
 भवेत्, त्रिकालविषयं चानुमानं शब्दवदित्यते, धूमेन हि
 वर्तमानोऽग्निरनुमीयते मेघोक्त्या भविष्यन्तौ वृष्टिर्नदी-

- पूरेण च सैव भूतेति, तदेवं धारावाहिज्ञानैरनुमानेन च
 स्मृतेः सादृश्ये सत्यपि यत्स्मृतेरप्रामाण्यं धारावाहिज्ञानादीनां
 च प्रामाण्यमिष्यते स पूर्वापरविरोधः ८ । ईश्वरस्य सर्वार्थ-
 विषयं प्रत्यक्षं किमिन्द्रियार्थसंनिकर्षनिरपेक्षमिष्यत आहो-
 5 स्विदिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नम ज्ञानव्यपदेशमित्यत्र सूत्रे संनि-
 कर्षोपादानं निरर्थकं भवेत्, ईश्वरप्रत्यक्षसंनिकर्षं विनापि
 भावात् । अथेश्वरप्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमेवाभिप्रेयत
 इति चेत् । उच्यते । न हीश्वरसंबन्धिमनसो ऽणुपरि-
 माणत्वाद्युगपत्सर्वार्थैः संयोगो भवेत् । ततश्चैकमर्थं स यदा
 10 वेत्ति तदा नापरान् सतोऽप्यर्थान् ; ततोऽस्मदादिवन्न तस्य
 कदापि सर्वज्ञता, युगपत्संनिकर्षसंभवेन सर्वार्थानां युगपद-
 वेदनात् । अथ सर्वार्थानां क्रमेण संवेदनात् सर्वज्ञ इति चेत् ।
 न, ब्रह्मना कालेन सर्वार्थसंवेदनस्य खण्डपरशाविवास्मदा-
 दिष्वपि संभवात्तेऽपि सर्वज्ञाः प्रसज्युः । अपि च । अतीता-
 15 नागतानामर्थानां विनष्टानुत्पन्नत्वादेव मनसा संनिकर्षो न
 भवेत्, सतामेव संयोगसंभवात्तेषां च तदानीमसत्त्वात् । ततः
 कथं महेश्वरस्य ज्ञानमतीतानागतार्थग्राहकं स्यात् । सर्वार्थ-
 ग्राहकं च तज्ज्ञानमिष्यते । ततः पूर्वापरो विरोधः सुबोधः । एवं
 योगिनामपि सर्वार्थसंवेदनं दुर्धरविरोधरुद्धमवबोधयम् १० ।
 20 कार्यद्रव्ये प्रागुत्पन्ने सति तस्य रूपं पश्चादुत्पद्यते निराश्रयस्य
 रूपस्य गुणत्वात्प्रागनुत्पादेनेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाच्च कार्यद्रव्ये
 विनष्टे सति तद्रूपं विनश्यतीत्युच्यमानं पूर्वापरविरुद्धं भवेत्,

यतोऽत्र रूपं कार्यं विनष्टे सति निराश्रयं स्थितं सत्
पश्चाद्विनष्टेदिति ११ ॥

सांख्यस्य त्वेवं स्ववचनविरोधः । प्रकृतिर्नित्यैका निरवयवा
निष्क्रियाव्यक्ता चेष्टते । सैवानित्यादिभिर्महदादिविकारैः
परिणमत इति चाभिधीयते । तच्च पूर्वापरतोऽसंबद्धम् १ । 5
अर्थाध्यवसायस्य बुद्धिब्यापारत्वाच्चेतना विषयपरिच्छेदरहितार्थं
न बुध्यत इत्येतत्सर्वलोकप्रतीतिविरुद्धम् २ । बुद्धिर्महदाख्या
जडा न किमपि चेतयत इत्यपि स्वपरप्रतीतिविरुद्धं ३ ।
आकाशादिभूतपञ्चकं स्वरादितन्मात्रेभ्यः सूक्ष्मसंज्ञेभ्य उत्पन्नं
यदुच्यते तदपि नित्यैकान्तवादे पूर्वापरविरुद्धं कथं 10
अद्वेयम् ४ । यथा पुरुषस्य कूटस्थनित्यत्वान्न विकृतिर्भवति नापि
बन्धमोक्षौ, तथा प्रकृतेरपि न ते संभवन्ति कूटस्थनित्यत्वादेव ।
कूटस्थनित्यं चैकस्वभावमिष्यते । ततो ये प्रकृतिर्विकृति-
बन्धमोक्षौ चाभ्युपगम्यन्ते परैः, ते नित्यत्वं च परस्पर-
विरुद्धानि ॥

15

मीमांसकस्य पुनरेवं स्वमतविरोधः । न हिंस्यात्सर्वभूता-
नीति न वै हिंस्रो भवेदिति चाभिधाय महोच्चं वा महाजं
वा ओच्चियाय प्रकल्पयेदिति जल्पतो वेदस्य कथं न पूर्वापर-
विरोधः १ । तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रथममुक्त्वा
पश्चात्तदागमे पटितमेवम् ।

20

षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेहनि ।

अश्वमेधस्य वचनाद्व्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥

तथा “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” “सप्तदश प्राजापत्या-
त्पशुनालभेत” इत्यादि वचनानि कथमिव न पूर्वापरविरोध-
मनुरुध्यन्ते ९ । तथानृतभाषणं प्रथमं निषिध्य पश्चादूचे
ब्राह्मणार्थेऽनृतं ब्रूयादित्यादि । तथा ।

5

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति

न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे

पश्चानृतान्याङ्गरपातकानि ॥ ३ ॥

तथादत्तादानमनेकधा निरस्य पश्चादुक्तम् । यद्यपि ब्राह्मणो
10 हृटेन परकीयमादत्ते क्लेन वा, तथापि तस्य नादत्तादानं,
यतः सर्वमिदं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां तु दौर्बल्यादृषलाः
परिभुञ्जते । तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते स्वमेव ब्राह्मणो
भुङ्क्ते । खं वस्ते खं ददातीति ४ । तथापुत्रस्य गतिर्नास्तीति
लपितोक्तम् ।

15

अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।

दिवंगतानि विप्राणामकृत्वा कुलभंततिम् ॥ इत्यादि ॥

तथा ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥

20

इति स्मृतिगते श्लोके । यदि प्रवृत्तिर्निर्दोषा, तदा कथं
ततो निवृत्तिस्तु महाफलेति व्याहतमेतत् ६ । वेदविहिताहिंसा
धर्महेतुरित्यत्र प्रकट एव स्ववचनविरोधः । तथाहि । धर्म-

हेतुस्येद्विंश कथं, हिंसा चेद्धर्महेतुः कथम् । न हि भवति
माता च वन्धा चेति । धर्मस्य च लक्षणमिदं श्रूयते ।

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १ ।

इत्यादि 5

अर्चिमार्गप्रपन्नैर्वेदान्तवादिभिर्गर्हिता चेयं हिंसा ।

अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे ।

हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ इति ॥ ७

तथा भवान्तरं प्राप्तानां द्रष्टव्ये च आद्धादिविधानं तदप्य-
विचारितरमणीयम् । तथा च तद्युथिनः पठन्ति । 10

मृतानामपि जन्तूनां आद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।

तन्निर्वाणप्रदीपस्य स्नेहः संवर्धयेच्छिखाम् ॥ इति ॥ ८ ।

एवमन्यान्यपि पुराणोक्तानि पूर्वापरविरुद्धानि संदेहसमु-
च्चयशास्त्रादत्रावतार्य वक्तव्यानि । तथा नित्यपरोक्षज्ञानवादिनो
भट्टाः स्वात्मनि क्रियाविरोधाज्ज्ञानं स्वाप्रकाशकमभ्युपगच्छन्तः 15
प्रदीपस्य परं प्रकाशकमनङ्गीकुर्वन्तस्य कथं सद्भूतार्थभाषिणः ।
तथा ब्रह्माद्वैतवादिनोऽविद्याविवेकेन सन्मात्रं प्रत्यक्षात्प्राप्ति-
यन्तोऽपि न निषेधकं प्रत्यक्षमिति ब्रुवाणाः कथं न विरुद्ध-
वादिनः, अविद्यानिरासेन सन्मात्रस्य ग्रहणात् ८ । तथा पूर्वा-
त्तरमीमांसावादिनः कथमपि देवमनङ्गीकुर्वाणा अपि सर्वेऽपि 20
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीन् देवान्पूजयन्तो ध्यायन्तो वा दृश्यन्ते ।
तदपि पूर्वापरविरुद्धम् १० इत्यादि ॥

- अथवा ये ये बौद्धादिदर्शनेषु स्याद्वादाभ्युपगमाः प्राचीन-
 श्लोकव्याख्यायां प्रदर्शिताः, ते सर्वेऽपि पूर्वापरविरुद्धतयात्रापि
 सर्वदर्शनेषु यथास्वं दर्शयितव्याः, यतो बौद्धादय उक्तप्रकारेण
 स्याद्वादं स्वीकुर्वन्तोऽपि तन्निरामाय च युक्तौः स्फोरयन्तः
 5 पूर्वापरविरुद्धवादिनः कथं न भवेयुः । कियन्तो वा दधिमाष-
 भोजनात्कृष्णा विविच्यन्त इत्युपरम्यते ॥ चार्वाकस्तु वराक
 आत्मतदाश्रितधर्माधर्मानेकान्तस्वर्गापवर्गादिकं सर्वं कुग्रहि-
 लतयैवाप्रतिपद्यमानोऽवज्ञोपहत एव कर्तव्यः, न पुनस्तं
 प्रत्यनेकान्ताभ्युपगमोपन्यासेन पूर्वापरोक्तविरोधप्रकाशनेन वा
 10 किमपि प्रयोजनं, सर्वस्य तदुक्तस्य सर्वलोकशास्त्रैः सह
 विरुद्धत्वात् । मूर्तेभ्यो भूतेभ्योऽमूर्तचैतान्योत्पादस्य विरुद्धत्वा-
 द्भूतेभ्य उत्पद्यमानस्यान्यत आगच्छतो वा चैतन्यस्या-
 दर्शनादात्मवच्चैतन्यस्याप्यैन्द्रियकप्रत्यक्षाविषयत्वादित्यादि, तदेवं
 बौद्धादीनामन्येषां सर्वेषामागमाः प्रत्युत स्वप्रणेतृणामसर्वज्ञत्वमेव
 15 साधयन्ति, न पुनः सर्वज्ञमूलतां, पूर्वापरविरुद्धार्थवचनोपे-
 तत्वात् । जैनमतं तु सर्वं पूर्वापरविरोधाभावात्स्वस्य सर्वज्ञ-
 मूलतामेवावेदयतीति स्थितम् ॥

अथानुक्तमपि किमपि लिख्यते । प्रायकारौण्डेवेन्द्रिया-
 णीति कणभच्चाचपादमीमांसकसांख्याः समाख्यान्ति । चक्षुः-
 20 ओचेतराणि तथेति ताथागताः । चक्षुर्वर्जानीति स्याद्वादाव-
 दातद्दद्याः ॥ श्वेताम्बराणं संमतिर्नयचक्रवालः स्याद्वादरत्ना-
 करो रत्नाकरावतारिका तत्त्वार्थः प्रमाणवार्त्तिकं प्रमाण-

मीमांसा न्यायावतारोऽनेकान्तजयपताकानेकान्तप्रवेशो धर्म-
संगहिणी प्रमेयरत्नकोशश्चेत्येवमादयोऽनेके तर्कग्रन्थाः ।
दिगम्बराणां तु प्रमेयकमलमार्तण्डो न्यायकुमुदचन्द्र
आप्तपरीक्षाष्टसहस्री सिद्धान्तभारो न्यायविनिश्चयटीका
चेत्यादयः ॥

इति श्रीतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां जैनमतस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥

पञ्चमोऽधिकारः ।

अथ वैशेषिकमतविवक्षया प्राह ।

देवताविषयो भेदो नास्ति नैयायिकैः समम् ।

वैशेषिकाणां तत्त्वे तु विद्यतेऽसौ निदर्श्यते ॥ ५९ ॥

- अस्य लिङ्गवेषाचारदेवादि नैयायिकप्रस्तावे प्रसङ्गेन प्रागेव
 5 प्रोचानम् । मुनिविशेषस्य कापोतीं वृत्तिमनुष्ठितवतो रथ्यानिप-
 तितांस्तण्डुलकणानादायादाय कृताहारस्याहारनिमित्तात्कणाद
 इति संज्ञाजलि । तस्य कणादस्य मुनेः पुरः शिवेनोलूकरूपेण मत-
 मेतत्प्रकाशितम् । तत औलूक्यं प्रोच्यते । पशुपतिभक्तत्वेन पाशु-
 पतं प्रोच्यते । कणादस्य शिष्यत्वेन वैशेषिकाः कणादा भण्यन्ते ।
 10 आचार्यस्य च प्रागभिधानोपरिकर इति नाम समाम्नायते ॥

अथ प्रस्तुतं प्रसूयते । देव एव देवता । तद्विषयो भेदो
 वैशेषिकाणां नैयायिकैः समं नास्ति । एतेन यादृग्विशेषण
 ईश्वरो देवो नैयायिकैरभिप्रेतः, तादृग्विशेषणः स एव वैशेषि-
 काणामपि देव इत्यर्थः । तत्त्वे तु तत्त्वविषये पुनर्विद्यते भेदः ।

- 15 तत्त्वविषयो भेदो निदर्श्यते प्रदर्श्यते । तमेवाह ।

द्रव्यं गुणस्तथा कर्म सामान्यं च चतुर्थकम् ।

विशेषसमवायौ च तत्त्वषट्कं तु तन्मते ॥ ६० ॥

द्रव्यं प्रथमं तत्त्वं, गुणो द्वितीयम् । तथाशब्दो भेदान्तर-
 सूचने । कर्म तृतीयं, सामान्यं च चतुर्थमेव चतुर्थकम् । स्वार्थं

कप्रत्ययः । विशेषसमवायौ च पञ्चमषष्ठे तत्त्वे । उभयत्र चकारौ
समुच्चयार्थौ । तुशब्दस्यावधारणार्थत्वे तत्त्वषट्कमेव नान्यनाधिकं
षडेव पदार्था इत्यर्थः । तन्मते वैशेषिकमते । अत्र पदार्थषट्के
द्रव्याणि गुणाश्च केचिन्नित्या एव केचित्त्वनित्याः, कर्मानित्यमेव,
सामान्यविशेषसमवायास्तु नित्या एवेति । केचित्त्वभावं सप्तमं 5
पदार्थमाहुः ॥

अथ द्रव्यभेदानाह ।

तत्र द्रव्यं नवधा भूजलतेजोनिलान्तरिक्षाणि ।
कालदिगात्ममनांसि च गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा ॥६१॥

तत्र तेषु षट्सु पदार्थेषु द्रव्यं नवधा । व्यवच्छेदफलं 10
वाक्यमिति न्यायान्नवधैव न तु न्यूनाधिकप्रकारम् । अत्र
द्रव्यमिति जात्यपेक्षमेकवचनम् । एवं प्रागग्रे च ज्ञेयम् । ततो
नवैव द्रव्याणीत्यर्थः । एतेन च्छायातमसी आलोकाभावरूप-
त्वान्न द्रव्ये भवत इत्युक्तम् । भूः पृथिवी काठिन्यलक्षणा मृत्पा-
षाणवनस्पतिरूपा । जलमापः, तच्च सरित्समुद्रकरकादिगतम् । 15
तेजोऽग्निः, तच्च चतुर्धा, भौमं काष्ठेन्धनप्रभवं, दिव्यं सूर्यवि-
द्युदादिजं, आहारपरिणामहेतुरौदर्यं, आकारजं च सुवर्णादि ।
अनिलो वायुः । एतानि चत्वार्यनेकविधानि । अन्तरिक्ष-
माकाशं, तच्चैकं नित्यममूर्तं विभु च द्रव्यम् । विभुशब्देन
विश्वव्यापकम् । इदं च शब्देन लिङ्गेनावगम्यते, आकाश- 20
गुणत्वाच्छब्दस्य । इदं भूजलतेजोनिलान्तरिक्षाणि । कालः

- परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गो द्रव्यम् ।
 तथाहि । परः पितापरः पुत्रो युगपदयुगपद्वा चिरं क्षिप्रं कृतं
 करिष्यते वेति यत्परापरादिज्ञानं तदादि क्रियाद्रव्यव्यति-
 रिक्तपदार्थनिबन्धनं, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् ।
- 5 योऽस्य हेतुः स पारिशेष्यात्कालः, स चैको नित्योऽमूर्तो
 विभुर्द्रव्यं च । दिगपि द्रव्यमेका नित्यामूर्ता विभुश्च । मूर्तं चैव
 हि द्रव्येषु मूर्तं द्रव्यमवधिं कृत्वेदमस्मात्पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमे-
 नोत्तरेण पूर्वदक्षिणेन दक्षिणापरेणापरोत्तरेणोत्तरपूर्वेणाध-
 स्तादुपरिष्ठादित्यमौ दशप्रत्यया यतो भवन्ति, स दिगिति ।
- 10 एतस्यास्यैकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्भावस्थि-
 तम् । आत्मा जीवोऽनेको नित्योऽमूर्तो विभुर्द्रव्यं च । मन-
 स्चित्तं, तच्च नित्यं द्रव्यमणुमाचमनेकमाशुसंचारि प्रतिशरीर-
 मेकं च । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् । आत्मनो हि
 सर्वगतत्वादयुगपदनेकेन्द्रियार्थसंनिधाने सत्यपि क्रमेणैव ज्ञानो-
- 15 त्युत्पत्त्युपलम्भादनुमीयते । आत्मेन्द्रियार्थसंनिकर्षेभ्यो व्यतिरिक्तं
 कारणान्तरं मनोऽस्तीति, यस्य संनिधानाज्ज्ञानानामुत्पत्तिर-
 संनिधानाच्चानुत्पत्तिरिति । तस्य च मनसो मृतशरीरान्निर्ग-
 तस्य मृतशरीरप्रत्यासन्नमदृष्टवशादुपजातक्रियैरणुभिर्ज्ञानुकादि-
 क्रमेणारब्धमतिसूक्ष्ममनुपलब्धियोग्यं शरीरं संक्रम्यैव स्वर्गादौ
- 20 गतस्य स्वर्गाद्युपभोग्यशरीरेण संबन्धो भवति । केवलस्य त्वेताव-
 दूरंगतिर्न स्यात् । तच्च मरणजन्मनोरान्तरालं गतं शरीरं मनसः
 स्वर्गनारकादिदेशं प्रतिबह्नधर्मकत्वादातिवाहिकमित्युच्यते ।

ततो दद्वे कालदिगात्मनांसि । चः समुच्चये । तच्च पृथिव्याप-
 स्तेजोवायुरित्येतच्चतुःस्थं द्रव्यं प्रत्येकं नित्यानित्यभेदाद्विप्रका-
 रम् । तच्च परमाणुरूपं नित्यं सदकारणवन्नित्यमिति वचनात् ।
 तदारब्धं तु झणुकादिकार्यद्रव्यमनित्यम् । आकाशादिकं
 नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । एषां च द्रव्यत्वाभिसंबन्धाद्रव्य- 5
 रूपता । द्रव्यत्वाभिसंबन्धश्च द्रव्यत्वसामान्योपलक्षितः समवायः ।
 तत्समवेतं वा सामान्यम् । एतच्च द्रव्यत्वाभिसंबन्धादिकमित्त-
 रेभ्यो गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकमेषां लक्षणम् । एवं पृथिव्यादि-
 भेदानामपि पाषाणादीनां पृथिवीत्वाभिसंबन्धादिकं लक्षण-
 मित्तरेभ्योऽवादिभ्यो भेदव्यवहारहेतुर्द्रव्यत्वम् । अभेदवतां 10
 लाकाशकालदिग्द्रव्याणामनादितच्छब्दवाच्यता द्रष्टव्या । इदं
 च नवविधमपि द्रव्यं सामान्यतो द्वेधा, अद्रव्यं द्रव्यं अनेक-
 द्रव्यं च द्रव्यम् । तच्चाद्रव्यमाकाशकालदिगात्मनः परमाणवः
 कारणद्रव्यानारब्धत्वात् । अनेकद्रव्यं तु झणुकादिस्कन्धाः ।
 तच्च च द्वाभ्यां परमाणुभ्यां कार्यद्रव्य आरब्धेऽणुरिति व्यपदेशः, 15
 परमाणुद्वयारब्धस्य झणुकस्यापरमाणुत्वात् । त्रिचतुरैः परमाणु-
 भिरारब्धस्यापि कार्यद्रव्यस्याणुपरिमाणतैव स्यात्, परं झणुक-
 व्यपदेशो न स्यात् । त्रिभिर्झणुकैश्चतुर्भिर्वारब्धे अणुकमिति
 व्यपदेशः, न तु द्वाभ्यां झणुकाभ्यामारब्धे, द्वाभ्यामारब्धस्य
 झुपलब्धिनिमित्तं महत्त्वं न स्यात् । अणुकं च द्रव्यमुपलब्धि- 20
 योग्यमिष्यते । ततश्चापरारब्धत्वे ऽपरापरद्रव्योत्पत्तिर्ज्ञेया ॥
 गुणः पुनः पञ्चविंशतिधा स्पष्टम् ॥

गुणस्य पञ्चविंशतिविधत्वमेवाह ।

स्पर्शरसरूपगन्धाः शब्दः संख्या विभागसंयोगौ ।

परिमाणं च पृथक्त्वं तथा परत्वापरत्वे च ॥ ६२ ॥

बुद्धिः सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नसंस्काराः ।

द्वेषः स्नेहगुरुत्वे द्रवत्ववेगौ गुणा एते ॥ ६३ ॥

- युग्मम् ॥ स्पर्शस्त्वग्निन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवन-
वृत्तिः १ । रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः २ ।
चक्षुर्ग्राह्यं रूपं पृथिव्युदकज्वलनवृत्तिः । तच्च रूपं जलपरमाणुषु
तेजःपरमाणुषु वायुपरमाणुषु च नित्यं, पार्थिवपरमाणुरूपस्य
10 त्वग्निसंयोगो विनाशकः । सर्वकार्येषु च कारणरूपपूर्वकं रूप-
मुत्पद्यते, उत्पत्तेषु हि ज्ञाणुकादिकार्येषु पश्चात्तत्र रूपोत्पत्तिः,
निराश्रयस्य कार्यरूपस्थानुत्पादात् । तथा कार्यरूपविनाशस्या-
श्रयविनाश एव हेतुः । पूर्वं हि कार्यद्रव्यस्य नाशः, तदनु च
रूपस्य, आशुभावाच्च क्रमस्याग्रहणमिति ३ । गन्धो घ्राणग्राह्यः
15 पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शदिश्व गुणत्वे सति त्वग्निन्द्रियग्राह्यादिकं
लक्षणमितरव्यवच्छेदकम् ४ । शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यो गगन-
वृत्तिः क्षणिकश्च । श्रोत्रेन्द्रियं चाकाशात्मकम् । अथाकाशे
निरवयव इदमात्मीयं श्रोत्रमिदं च परकीयमिति विभागः
कथमिति चेत् । उच्यते । यदीयधर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशृङ्ग-
20 ल्यवरुद्धं यन्नभस्तत्तस्य श्रोत्रमिति विभागः । अत एव नासि-
कादिरभ्रान्तरेण न शब्दोपलभ्यः संजायते । तत्कर्णशृङ्गलौ-

विधाताद्वाधिर्यादिकं च व्यवस्थाप्यत इति ५ । संख्या त्वेकादि-
व्यवहारहेतुरेकत्वादिलक्षणा । सा पुनरेकद्रव्या चानेकद्रव्या च ।
तत्रैकसंख्यैकद्रव्या, अनेकसंख्या तु द्वित्वादिसंख्या । तत्रैक-
द्रव्यायाः सल्लिख्तादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्य-
त्वनिष्पत्तयः । अनेकद्रव्यायास्त्वेकत्वेभ्यो ऽनेकविषयबुद्धिसहि- 5
तेभ्यो निष्पत्तिः । अपेक्षाबुद्धिविनाशाच्च विनाशः क्वचित्चाश्रय-
विनाशादिति ६ । प्राप्तिपूर्विका ह्यप्राप्तिर्विभागः, अप्राप्ति-
पूर्विका च प्राप्तिः संयोगः । एतौ च द्रव्येषु यथाक्रमं विभक्तसंयुक्त-
प्रत्ययहेतु । अन्यतरोभयकर्मजौ विभागसंयोगौ च यथाक्रमम् ।
८-७ । परिमाणव्यवहारकारणं परिमाणम् । तच्चतुर्विधं, महदणु 10
दीर्घं ह्रस्वं च । तत्र महद्विधं, नित्यमनित्यं च । नित्य-
माकाशकालदिगात्मसु परममहत्त्वम् । अनित्यं झुणुकादिषु
द्रव्येषु । अण्वपि नित्यानित्यभेदाद्विविधम् । परमाणुमनःसु
पारिमाणल्लक्षणं नित्यम् । अनित्यं झुणुक एव । बदराम-
लकविल्वादिषु क्रमेण यथोत्तरं महत्त्वस्थानुत्वस्य च व्यवहारो 15
विभक्तोऽवश्यः, आमलकादिषूभयस्यापि व्यवहारात् । एव-
मित्यौ समिदंशाद्यपेक्षया ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोर्भाक्त्वं ज्ञेयम् । ननु
महद्दीर्घयोस्त्यणुकादिषु वर्तमानयोर्झुणुके चाणुत्वह्रस्वत्वयोः को
विशेषः । महत्सु दीर्घमानौयतां दीर्घेषु महदानौयतामिति
व्यवहारभेदप्रतीतेरस्ति तयोः परस्परतो भेदः । अणुत्वह्रस्व- 20
त्वयोस्तु विशेषो योगिनां तद्दर्शिनामध्यक्ष एव ८ । संयुक्तमपि
द्रव्यं यदशादत्रेदं पृथगिति प्रत्ययोद्विष्यते, तदपोद्धारव्यवहार-

- कारणं पृथक्कम् १० । इदं परमिदमपरमिति यतोऽभिधान-
 प्रत्ययौ भवतः, तद्यथाक्रमं परत्वमपरत्वं च । द्वितयमप्येत,
 दिक्कृतं कालकृतं च । तत्र दिक्कृतस्येत्यमुत्पत्तिः । एकस्यां
 दिशि स्थितयोरेकस्य द्रष्टुरपेक्षया सन्निकृष्टमवधिंकृतत्वेतस्मा-
- 5 द्विप्रकृष्टस्य परेण दिक्प्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते, विप्रकृष्टं
 चावधिंकृतत्वेतस्मात्सन्निकृष्टस्यापरेण दिक्प्रदेशेन योगादपरत्व-
 मुत्पद्यते । कालकृतं त्वेवमुत्पद्यते । वर्तमानकालयोरनियत-
 दिग्देशसंयुक्तयोर्युवस्यविरयोर्मध्ये युवानमवधिंकृत्वा चिर-
 कालीनस्य स्थविरस्य परेण कालप्रदेशेन योगात्परत्वमुत्पद्यते,
- 10 स्थविरं चावधिंकृत्वात्पकालीनस्य यूवोऽपरेण कालप्रदेशेन
 योगादपरत्वमुत्पद्यते । ११-१२ । बुद्धिर्ज्ञानान्तरयाह्वयम् ।
 सा द्विविधा, विध्याविध्या च । तत्राविध्या चतुर्विधा संग्रयवि-
 पर्ययानध्यवसायस्त्रप्रलक्षणा । विध्यापि चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गि-
 कस्मृत्यार्थलक्षणा । प्रत्यक्षलैङ्गिके प्रमाणाधिकारे व्याख्यास्येते ।
- 15 अतीतविषया स्मृतिः । सा च गृहीतग्राहित्वान्न प्रमाणम् ।
 चक्षुषीणां व्यासादीनामतीतादिष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु यत्रा-
 तिभं तदार्थम् । तच्च प्रस्तारेणर्षीणां, कदाचिदेव तु लौकि-
 कानां, यथा कन्यका ब्रवीति “श्वो मे भ्रातागन्तेति हृदयं
 मे कथयति” इति । आर्षं च प्रत्यक्षविशेषः १२ । अनुग्रह-
- 20 लक्षणं सुखम् १४ । आत्मन उपघातस्त्रभावं दुःखं, तच्चात्मर्ष-
 दुःखानुभवविच्छाद्यताहेतुः १५ । स्वार्थं परार्थं चाप्राप्तप्रार्थन-
 मिच्छा । तस्याश्च कामोऽभिज्ञाघो रागः संकल्पः कारुण्यं

वैराग्यं वञ्चनेच्छा गूढभाव इत्यादयो भेदाः १६ । कर्तृफल-
 दायात्मगुण आत्ममनःसंयोगजः स्वकार्यविरोधी धर्माधर्म-
 रूपतया भेदेवान् परोक्षो दृष्टाख्यो गुणः । तत्र धर्मः पुरुष-
 गुणः कर्तुः प्रियहितमोक्षहेतुरतीन्द्रियोऽन्यसुखसंविज्ञानवि-
 रोधी । अन्यस्यैव सुखस्य सम्यग्विज्ञानेन धर्मो नाश्रयते, 5
 अन्यसुखकालं यावत् धर्मस्यावस्थानात् । स च पुरुषान्तःकरण-
 संयोगविशुद्धाभिसंधिजो वर्णाश्रमिणां प्रतिनियतसाधननि-
 मित्तः । साधनानि तु श्रुतिस्मृतिविहितानि सामान्यतोऽहिंसा-
 दीनि, विशेषतस्तु ब्राह्मणादीनां पृथक्पृथग्यजनाध्ययनादीनि
 ज्ञातव्यानि १७ । अधर्मोऽप्यात्मगुणः कर्तुरहितः प्रत्यवाय- 10
 हेतुरतीन्द्रियोऽन्यदुःखसंविज्ञानविरोधी १८ । प्रयत्न उत्साहः ।
 स च सुप्तावस्थायां प्राणपानप्रेरकः प्रबोधकालेऽन्तःकरण-
 स्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोद्यमः शरीर-
 विधारकश्च १९ । संस्कारो देहा, भावना स्थितिस्थापकश्च ।
 भावनाख्य आत्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु 15
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । स्थितिस्थापकस्तु मूर्ति-
 मद्रूपगुणः । स च घनावयवसंनिवेशविशिष्टं स्वमाश्रयं
 कालान्तरस्थायिनमन्यथाव्यवस्थितमपि प्रयत्नतः पूर्ववद्यथावस्थितं
 स्थापयतीति स्थितिस्थापक उच्यते । दृश्यते तालपत्रादेः
 प्रभूततरकालसंवेष्टितस्य प्रसार्यमुक्तस्य पुनस्तथैवावस्थानं संस्कार- 20
 वशात् । एवं धनुःशाखाष्टङ्गदन्तादिषु मुग्धापवर्तितेषु च
 वस्त्रादिषु तस्य कार्यं परिष्कृतमुपलभ्यते २० । प्रज्वलनात्मको

- देषः, यस्मिन् सति प्रज्वलितमिवात्मानं मन्यते । द्रोहः क्रोधो
मन्युरक्षमामर्ष इति द्वेषभेदाः ११ । स्नेहोऽपां विशेषगुणः
संग्रहस्तृजादिहेतुः । अस्यापि गुरुत्ववत् नित्यानित्यत्व-
निष्पत्तयः २२ । गुरुत्वं जलभूम्योः पतनकर्मकारणमप्रत्यक्षम् ।
5 तस्यावादिपरमाणुरूपादिवत् नित्यानित्यत्वनिष्पत्तयः २३ ।
द्रवत्वं स्रन्दनकर्मकारणं त्रिद्रव्यवृत्तिः । तद्देहा, सहजं
नैमित्तिकं च । सहजमपां द्रवत्वम् । नैमित्तिकं तु पृथिवी-
तेजसोरग्निसंयोगजं यथा सर्पिषः सुवर्णचन्द्रादेश्चाग्निसंयोगा-
द्रवत्वमुत्पद्यते २४ । वेगः पृथिव्यग्नेजोवायुमनःसु मूर्तिमद्रव्येषु
10 प्रयत्नाभिघातविशेषापेक्षात्कर्मणः समुत्पद्यते नियतदिक्रिया-
कार्यप्रबन्धहेतुः स्पर्शवद्रव्यसंयोगविरोधी च । तच्च शरी-
रादिप्रयत्नाविर्भूतकर्मोत्पन्नवेगवशादिषोरपांतरालेऽपततः स
नियतदिक्रियाकार्यसंबन्धोऽज्ञेयमानसङ्गावः । लोष्टाद्यभिघातो-
त्पन्नकर्मोत्पाद्यस्तु शाखादौ वेगः । केचित्तु संस्कारस्य
15 त्रिविधस्य भेदतया वेगं प्राहुः । तन्मते चतुर्विंशतिरेव गुणः,
शौर्यौदार्यकारुण्यदाक्षिण्यौन्नत्यादीनां च गुणानामेव प्रयत्न-
बुद्ध्यादिषु गुणेष्वन्तर्भावाच्चाधिक्यम् २५ ॥

स्पर्शादीनां गुणानां सर्वेषां गुणत्वाभिसंबन्धो द्रव्याश्रितत्वं
निक्रियत्वमगुणवत्त्वं च । तथा स्पर्शरसगन्धरूपरत्नापरत्वद्रवत्व-
20 स्नेहवेगा मूर्तगुणाः । बुद्धिसुखदुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावना-
द्वेषशब्दा अमूर्तगुणाः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागा
उभयगुणा इत्यादि गुणविषयं विशेषस्वरूपं स्वयं समवसेयम् ॥

अथ कर्मव्याचिख्यासुराह ।

उत्क्षेपावक्षेपावाकुञ्चनकं प्रसारणं गमनम् ।

पञ्चविधं कर्मैतत्परापरे द्वे तु सामान्ये ॥ ६४ ॥

उत्क्षेप ऊर्ध्वं चेपणं मुशलादेरूर्ध्वनयनमुत्क्षेपणं कर्म-
त्यर्थः । तद्विपरीतो ऽवक्षेपोऽधोनयनमित्यर्थः । च्छृजुनोऽङ्गु- 5
ल्यादिद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं कर्माकुञ्चनम् । स्वार्थं कप्रत्यय
आकुञ्चनकम् । येन वक्रोऽवयव्युजः संपद्यते तत्कर्म प्रसारणम् ।
यदनियतदिग्देशैः संयोगविभागकारणं तद्गमनम् । अनियत-
ग्रहणेन भ्रमणपतनस्यन्दनरेचनादीनामपि गमन एवान्तर्भावो
विभावनीयः । पञ्चविधमेव कर्म क्रियारूपमेतदनन्तरोक्तम् ॥ 10

अथ सामान्यमुच्यते । तुशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात्सामान्ये तु द्वे
परापरे परमपरं च द्विविधं सामान्यमित्यर्थः ॥

अथ परापरे व्याख्याति ।

तच्च परं सत्ताख्यं द्रव्यत्वाद्यपरमथ विशेषस्तु ।

निश्चयतो नित्यद्रव्यवृत्तिरन्त्यो विनिर्दिष्टः ॥ ६५ ॥ 15

तच्च तयोः परापरयोर्मध्ये परं सामान्यं सत्ताख्यम् । इदं
सदिदं सदित्यनुगताकारज्ञानकारणं सत्तासामान्यमित्यर्थः ।
तच्च त्रिषु द्रव्यगुणकर्मसु पदार्थेषु सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यैव
कारणत्वात्सामान्यमेवोच्यते, न तु विशेषः । अथापरमुच्यते
“द्रव्यत्वादि” । द्रव्यत्वं गुणत्वं चापरं सामान्यम् । तच्च नवसु 20
द्रव्येषु द्रव्यं द्रव्यमितिबुद्धिहेतुर्द्रव्यत्वम् । एवं गुणेषु गुणत्वबुद्धि

- विधायि गुणत्वं कर्मसु च कर्मत्वबुद्धिकारणं कर्मत्वम् । तच्च
द्रव्यत्वादिकं स्वाश्रयेषु द्रव्यादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्य-
मप्युच्यते, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो गुणादिभ्यो व्यावृत्ति-
प्रत्ययहेतुतया विशेषोऽप्युच्यते । ततोऽपरं सामान्यमुभयरूपत्वा
5 त्सामान्यविशेषमज्ञां लभते । अपेक्षाभेदादेकस्यापि सामान्य-
विशेषभावो न विरुध्यते । एवं पृथिवीत्वस्यर्गतोत्प्रेषणत्वघट-
त्वादीनामप्यनुवृत्तिहेतुत्वात्सामान्यविशेषभावः सिद्ध इति । अत्र
सत्तायोगात्सत्त्वं यद्विद्यते तद्रूपगुणकर्मस्वेव न पुनराकाशादिषु,
आकाशकालादिषु हि वस्तुस्वरूपमेवास्तित्वं स्वीक्रियते व्यक्त्यै-
10 क्यादिकारणैः । तथा चोदयनः ।

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।

रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥ १ ॥

- अस्य व्याख्या । व्यक्तेरभेद एकमनेकवर्ति सामान्यम् ।
आकाशे व्यक्तेरभेदान्न जातित्वम् १ । पृथिवीत्वे जातौ यदि
15 भूमित्वमुच्यते, तदा तुल्यत्वम् २ । परमाणुषु जातित्वेऽङ्गीकृते
पार्थिवाप्यतैजसवायवीयत्वयोगात्संकरः ३ । सामान्ये यदि
सामान्यमङ्गीक्रियते, तदा मूलचित्तिकारिणी अनवस्थितिः ४ ।
विशेषेषु यदि सामान्यं स्वीक्रियते, तदा विशेषस्य रूपहानिः ५ ।
यदि समवाये जातित्वमङ्गीक्रियते, तदा संबन्धाभावः । केन
20 हि संबन्धेन तच्च सत्ता संबन्ध्यते, समवायान्तराभावादिति ६ ॥

परे पुनः प्राहुः । सामान्यं त्रिविधं, महासामान्यं सत्ता-
सामान्यं सामान्यविशेषसामान्यं च । तच्च महासामान्यं षट्स्वरूपि

पदार्थेषु पदार्थत्वबुद्धिकारि । सत्तासामान्यं चिपदार्थसिद्धबुद्धि-
विधायि । सामान्यविशेषसामान्यं तु द्रव्यत्वादि ॥ अन्ये त्वाचक्षते ।
चिपदार्थसत्कारौ सत्ता; सामान्यं द्रव्यत्वादि, सामान्यविशेषः
पृथिवीत्वादिरिति । लक्षणभेदादेतेषां सत्तादीनां द्रव्यगुणक-
र्मभ्यः पदार्थान्तरत्वं सिद्धम् । अथेत्यानन्तर्यं । विशेषस्तु निश्चय- 5
तस्तत्त्ववृत्तित एव विनिर्दिष्टः, न पुनर्घटपटकटादिरिव व्यव-
हारतो विशेषः । तुशब्दोऽनन्तरोक्तसामान्यादस्यात्यन्तव्यावृत्ति-
बुद्धिहेतुत्वेन भृशं वैलक्षण्यं सूचयति । यत एव निश्चयतो
विशेषः, तत एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इति । तत्र नित्यद्रव्येषु
विनाशारम्भरहितेष्वष्ठाकाशकालदिगात्मनःसु वृत्तिवर्तनं 10
यस्य, स नित्यद्रव्यवृत्तिः । तथा परमाणूनां जगद्दिनाशारम्भ-
कोटिभूतत्वात् मुक्तात्मानां मुक्तमनसां च संसारपर्यन्तरूपत्वा-
दन्तत्वम् । अन्तेषु भवोऽन्यो विशेषो विनिर्दिष्टः प्रोक्तः,
अन्तेषु स्थितस्य विशेषस्य स्फुटतरमालक्ष्यमाणत्वात् । वृत्तिस्तु
तस्य सर्वस्मिन्नेव परमाण्वादौ नित्ये द्रव्ये विद्यत एव । अत 15
एव नित्यद्रव्यवृत्तिरन्य इत्युभयपदोपादानम् । विशेषस्य द्रव्यं
द्रव्यं प्रत्येकैक एव वर्तते नानेकः, एकेनैव विशेषेण स्वाश्रयस्य
व्यावृत्तिमिद्वेरेनेकविशेषकल्पनावैयर्थ्यात् । सर्वनित्यद्रव्याणां
अित्य पुनर्विशेषाणां वज्रत्वेऽपि जातावचैकवचनम् । तथा च
प्रशस्तकारः । अन्तेषु भवा अन्यः, स्वाश्रयस्य विशेषकत्वात् 20
विशेषः, विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वष्ठाकाशकालदिगात्म-
नःसु प्रतिद्रव्यमेकशो वर्तमाना अन्यव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः; यथा-

- सदादीनां गवादिष्वश्वादिभ्यस्तुल्याकृतिगुणक्रियावचवसंयोग-
 निमित्ता प्रत्ययव्यावृत्तिर्दृष्टा यथा गौ शुक्लः ग्रीष्मगतिः पौन-
 ककुद्धान् महाघण्ट इति तथास्मद्विशिष्टानां योगिनां नित्येषु
 तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु सुक्तात्मनःसु चान्यनिमित्ता-
 5 संभवाद्येभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्या-
 वृत्तिर्देशकालविप्रकृष्टे च परमाणौ स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं
 च भवति तेऽन्या विशेषा इति ॥ अन्ये तु नित्यद्रव्यवृत्तयो
 ऽन्या विशेषा इति सूचमेवं व्याचक्षते । नित्यद्रव्येभ्येव वृत्तिरेव
 येषामिति सावधारणं वाक्यमेतत् । नित्यद्रव्यवृत्तय इति
 10 पदमन्यपदस्य विवरणमेतत् । तथा चोक्तम् । नित्यद्रव्याण्यु-
 त्पत्तिविनाशयोरन्ते व्यवस्थितत्वादन्तशब्दवाच्यानि । तेषु भवा-
 स्तद्वृत्तयो विशेषा अन्या इत्याख्यायन्त इति । अमी चात्यन्त-
 व्यावृत्तिहेतवो द्रव्यादिभ्यो वैलक्षण्यात्पदार्थान्तरम् ॥
 अथ समवायं स्वरूपतो निरूपयति ।

- 15 य इहायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतभावानाम् ।
 संबन्ध इहप्रत्ययहेतुः स हि भवति समवायः ॥६६॥

- केचिद्धातुपारायणकृतो यु अभिअण्णे इति पठन्ति । तत
 एवायुतसिद्धानामित्यादि वैशेषिकीयसूत्रे । अयुतसिद्धानाम-
 पृथक्सिद्धानामिति व्याख्यातम् । तथा लोकेऽप्यभेदाभिधायी
 20 युतशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । दावपि भ्रातरावेतौ युतौ
 जातावित्यादि । ततोऽयमचार्थः । “इह” वैशेषिकदर्शने “अयुत-

सिद्धानामपृथक् सिद्धानां तन्तुषु समवेतपटवत् पृथगाश्रयाना-
मिति यावत् आधाराश्चाधेयाश्च आधाराधेया ते भवन्ति स्म
“आधाराधेयभूताः”, ते च ते भावाश्चार्थाः, तेषां यः “संबन्ध
इहप्रत्ययहेतुः” इह तन्तुषु पट इत्यादेः प्रत्ययस्यासाधारणं
कारणं “स हि” स एव “भवति समवायः” संबन्धः । यतो हीह 5
तन्तुषु पट इह पटद्रव्ये गुणकर्मणी इह द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता
इह द्रव्ये द्रव्यत्वं इह गुणे गुणत्वं इह कर्मणि कर्मत्वं इह द्रव्ये-
ष्वन्त्या विशेषा इत्यादि विशेषप्रत्यय उत्पद्यते, स पञ्चभ्यः पदार्थ-
भ्योऽर्थान्तरं समवाय इत्यर्थः । स चैको विभुर्नित्यश्च विशेषः ॥

तदेवं षट्पदार्थस्वरूपं प्ररूपितम् । संप्रति प्रमाणस्य 10
सामान्यतो लक्षणमाख्यायते । अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति ।
अस्यायमर्थः । अव्यभिचारादिविशेषणविशिष्टार्थोपलब्धिजनि-
का सामग्री तदेकदेशो वा बोधरूपो वा ज्ञानप्रदीपादिः
साधकतमत्वात्प्रमाणम् । एतत्कार्यभूता वा यथोक्तविशेषण-
विशिष्टार्थोपलब्धिः प्रमाणस्य सामान्यलक्षणं, तथा स्वरूपस्य 15
प्रमाणाभासेभ्यो व्यवच्छिद्यमानत्वात् । इन्द्रियजत्वलिङ्गजत्वादि-
विशेषणविशेषिता सैवोपलब्धिः प्रमाणस्य विशेषलक्षणमिति ॥

अथ प्रमाणसंख्यां प्राह ।

प्रमाणं च द्विधामीषां प्रत्यक्षं लैङ्गिकं तथा ।

वैशेषिकमतस्यैष संक्षेपः परिकीर्तितः ॥ ६७ ॥

20

अमीषां वैशेषिकाणां प्रमाणं द्विधा द्विविधम् । चः पुनरर्थः ।

- कथमित्याह “प्रत्यक्षं” । तथेति समुच्चये । लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं च । तत्र प्रत्यक्षं द्वेधा, ऐन्द्रियं योगजं च । ऐन्द्रियं प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनःसन्निकर्षजमस्मदादीनां प्रत्यक्षम् । तद्वेधा, निर्विकल्पकं सविकल्पकं च । तत्र वस्तुस्वरूपालोचनमात्रं निर्विकल्पकम् । तच्च न सामान्यमात्रं गृह्णाति, भेदस्यापि प्रतिभासनात् ; नापि स्वरूपमात्रं सामान्याकारस्यापि संवेदनात् व्यक्त्यन्तरदर्शनेऽप्रतिसंधानाच्च ; किं तु सामान्यं विशेषं चोभयमपि गृह्णाति । यदि परमिदं सामान्यमयं विशेष इत्येवं विविच्य न प्रत्येति, सामान्यविशेषसंबन्धिनोरनुवृत्तिव्यावृत्ति-
 5 धर्मयोरग्रहणात् । सविकल्पकं तु सामान्यविशेषरूपतां विविच्य प्रत्येति, वस्तुन्तरैः सममनुवृत्तिव्यावृत्तिधर्मैः प्रतिपद्यमानस्यात्मन इन्द्रियद्वारेण तथाभूतप्रतीत्युपपत्तेः । योगजमपि प्रत्यक्षं द्वेधा, युक्तानां प्रत्यक्षं वियुक्तानां च । तत्र युक्तानां समाधिमेकाग्रमाश्रितानां योगजधर्मबलादन्तःकरणे शरीरादहर्निर्ग-
 10 त्यातीन्द्रियार्थैः समं संयुक्ते सति यदतीन्द्रियार्थदर्शनं तद्युक्तानां प्रत्यक्षम् । ये चात्यन्तयोगाभ्यासोचितधर्मातिशयादसमाधिप्राप्ता अत्यतीन्द्रियमर्थं पश्यन्ति, ते वियुक्ताः । तेषामात्मन इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वियुक्तानां प्रत्यक्षम् । एतच्चोत्कृष्टयोगिनोऽवसेयं, योगिमात्रस्य
 20 तदसंभवादिति । विस्तरस्तु न्यायकन्दलीतो विज्ञेयः । लैङ्गिकस्य पुनः स्वरूपमिदम् । लिङ्गदर्शनाद्यदव्यभिचारित्वादि-विशेषणं ज्ञानं तद्यतः परामर्शज्ञानोपलब्धितात्कारकसमूहाद्भवति

तल्लैङ्गिकमनुमानमिति यावत् । तच्चैवं भवति । अस्वेदं कार्यं
कारणं संयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गिकम् । तत्र कार्यं
कारणपूर्वकत्वेनोपलब्धादुपलभ्यमानं कारणस्य गमकं यथायं
नदीपूरो वृष्टिकार्यो विशिष्टनदीपूरत्वात् पूर्वोपलब्धविशिष्ट-
नदीपूरवत् १ । कारणमपि कार्यजनकत्वेन पूर्वमुपलब्धेरुपल- 5
भ्यमानं कार्यस्य लिङ्गं यथा विशिष्टमेघोन्नतिर्वर्षकर्मणः २ ।
तथा धूमोऽग्नेः संयोगी ३ । समवायौ चोष्णस्पर्शा वारिस्थं
तेजो गमयतीति ४ । विरोधी च यथाहिर्विस्फूर्जनविशिष्टो
नकुलादेर्लिङ्गं वह्निर्वा ग्रीताभावस्येति ५ । “अस्वेदं” इति
सूत्रे च कार्यादीनामुपादानं लिङ्गनिदर्शनार्थं कृतं न पुनरे- 10
तावन्त्येव लिङ्गानीत्यवधारणार्थं, यतः कार्यादिव्यतिरिक्तान्यपि
लिङ्गानि सन्ति, यथा चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः कुमुदविकाशस्य
च लिङ्गं न च चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धिकुमुदविकाशौ च मिथः
कार्यं कारणं वा भवन्ति, विशिष्टदिग्देशकालसंयोगात्कलोल-
पत्रविस्तारलक्षणानामुदयवृद्धिविकाशानां स्वस्वकारणेभ्य एवो- 15
त्पत्तेः । शरदि च जलस्य नैर्मल्यमगस्त्योदयस्य लिङ्गमित्यादि
तत्सर्वं “अस्वेदं” इति पदेन गृहीतं विज्ञेयम् । अस्य साध्यस्वेदं
संबन्धीति कृत्वा यद्यस्य देशकालाद्यविनाभूतं तत्तस्य लिङ्ग-
मित्यर्थः । ततः “अस्वेदं” इति सूत्रस्य नाव्यापकतेति । विशेषा-
र्थिना तु न्यायकन्दली विस्लोकनीया । शब्दादीनां तु प्रमाणा- 20
नामनुमान एवान्तर्भावात् कन्दलीकाराभिप्रेत्यैतत्प्रमाण-
दितथमवोचदाचार्यः । व्योमशिवस्तु प्रत्यक्षानुमानशब्दानि त्रीणि

प्रमाणानि प्रोचिवान् ॥ उपसंहरन्नाह “वैशेषिकमतस्य” इत्यादि ।
वैशेषिकमतस्यैषोऽनन्तरोक्तः संक्षेपः परिकीर्तितः कथितः ॥

- अथाचाप्यनुक्तं किञ्चिदुच्यते । व्योमादिकं नित्यम् । प्रदौ-
पादि कियत्कालावस्थायि । बुद्धिसुखादिकं च क्षणिकम् ।
5 चेतन्यादयो रूपादयश्च धर्माः । आत्मादेर्घटादेश्च धर्मिणो
ऽत्यन्तं व्यतिरिक्ता अपि समवायसंबन्धेन संबद्धाः । स च
समवायो नित्यः सर्वगत एकश्च । सर्वगत आत्मा । बुद्धिसुख-
दुःखेच्छाधर्माधर्मप्रयत्नभावनाख्यसंस्कारद्वेषाणां नवानामात्मवि-
शेषगुणानामुच्छेदो मोक्षः । परस्परविभक्तौ सामान्यविशेषौ
10 द्रव्यपर्यायौ च प्रमाणगोचरः । द्रव्यगुणादिषु षट्सु पदार्थेषु
स्वरूपमत्त्वं वस्तुत्वनिवन्धनं विद्यते । द्रव्यगुणकर्मसु च सत्ता-
संबन्धो वर्तते सामान्यविशेषसमवायेषु च स नास्तीति ॥

- षट्पदार्थैः कणादकृता तद्भाष्यं प्रशस्तकरकृतं तट्टीका
कन्दली श्रीधराचार्यीया किरणावली तद्दयनसंभृता व्योमम-
15 तिर्योमशिवाचार्यविरचिता लीलावतौतर्कः श्रीवत्साचार्यीय
आचेयतन्त्रं चेत्यादयो वैशेषिकतर्काः ॥

इति श्रौतपागणनभोगणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपदपद्मोप-
जीविश्रीगुणरत्नसूरिकृतायां तर्करत्नस्यदौपिकायां षड्दर्शन-
समुच्चयटीकायां वैशेषिकमतनिर्णयो नामो पञ्चमोऽधिकारः ॥

षष्ठोऽधिकारः ।

अथ मीमांसकमतं जैमिनीयापराङ्मयं प्रोच्यते । जैमिनीया
 वेषेण सांख्या इवैकदण्डास्त्रिदण्डा धातुरक्तवामसो मृगचर्मोप-
 वेशनाः कमण्डलुधरा मुण्डशिरसः संन्यासिप्रभृतयो द्विजाः ।
 तेषां वेद एव गुरुर्न पुनरन्यो वक्ता गुरुः । त एव स्वयं तव
 संन्यस्तं संन्यस्तमिति भाषन्ते । यज्ञोपवीतं च प्रचाल्य चिर्जलं 5
 पिवन्ति ॥ ते द्विधा एके याज्ञिकादयः पूर्वमीमांसावादिनः,
 अपरे तत्तरमीमांसावादिनः । तत्र पूर्वमीमांसावादिनः
 कुकर्मविवर्जिनो यजनादिषट्कर्मकारिणो ब्रह्मसूत्रिणो गृहस्था-
 श्रमसंस्थिताः शूद्राद्यादिवर्जका भवन्ति । ते च द्वेधा भाट्टाः
 प्राभाकराश्च षट्पञ्चप्रमाणप्ररूपिणः । ये तत्तरमीमांसावादिनः, 10
 ते वेदान्तिनो ब्रह्माद्वैतमेव मन्यन्ते । “सर्वमेतदिदं ब्रह्म”
 इति भाषन्ते प्रमाणं च यथा तथा वदन्ति । एक एवात्मा
 सर्वशरीरेषूपलभ्यत इति जल्पन्ति । एक एव हि भूतात्मा
 भूते व्यवस्थितः ॥

“एकधा वज्रधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” ।

15

इति वचनात् ।

“पुरुष एवेदं सर्वं यद्वृतं यच्च भाव्यम्” ।

इति वचनाच्च । आत्मन्येव लयं मुक्तिमाचक्षते न त्वपरां

- कामपि मुक्तिं मन्यन्ते । ते च द्विजा एव भगवन्नामधेयाश्चतु-
 र्धाभिधीयन्ते कुटीचर-बह्मदक-हंस-परमहंस-भेदात् । तच्च
 त्रिदण्डौ शशिखो ब्रह्मसूची गृहत्यागी यजमानपरिग्रही
 सकृत्पुत्रगृहे ऽग्नन् कुव्यां निवसन् कुटीचर उच्यते । कुटी-
 5 चरतुल्यवेशो विप्रगेहनैराश्वभिचाशनो विष्णुजापपरो नदी-
 नीरस्त्राची बह्मदकः कथ्यते । ब्रह्मसूत्रशिखाभ्यां रक्षितः कषा-
 याम्बरदण्डधारी ग्रामे चैकरात्रं नगरे च त्रिरात्रं निवसन् विधू-
 मेषु विगताग्निषु विप्रगेहेषु भिक्षां भुञ्जानस्तपःशोषितविग्रहो
 देशेषु भ्रमन् हंसः समुच्यते । हंस एवोत्पन्नज्ञानश्चातुर्वर्ण्यगेह-
 10 भोजी स्वेच्छया दण्डधार ईशानो दिशं गच्छन् शक्तिहीन-
 तायामनशनग्राही वेदान्तैकध्यायी परमहंसः समाख्यायते ।
 एतेषु चतुर्षु परः परो ऽधिकः । एते च चत्वारो ऽपि केवल-
 ब्रह्माद्वैतवादसाधनैकव्यसनिनः शब्दार्थयोर्निरासायानेका युक्तीः
 स्फोरयन्तो ऽनिर्वाच्यतत्त्वे यथा व्यवतिष्ठन्ते तथा खण्डनतर्का-
 15 दभियुक्तैरवसेयम् । नात्र तन्मतं वक्ष्यते । इह तु सामान्येन
 शास्त्रकारः पूर्वमीमांसावादिमतमेव विभणिषुरेवमाह ।

जैमिनीयाः पुनः प्राहुः सर्वज्ञादिविशेषणः ।

देवो न विद्यते कोऽपि यस्य मानं वचो भवेत् ॥ ६८ ॥

- जैमिनीयास्तु ब्रुवते । सर्वज्ञादीनि विशेषाणि यस्य स
 20 सर्वज्ञादिविशेषणः सर्वज्ञः सर्वदर्शी वीतरागः सृष्ट्यादिकर्ता
 चेत्यादिविशेषणवान् कोऽपि प्रागुक्तदर्शनसंमतदेवानामेकतरो

ऽपि देवो दैवतं न विद्यते, यस्य देवस्य वचो वचनं मानं
प्रमाणं भवेत् । प्रथमं तावदेव एव वक्ता न वर्तते, कुतस्तत्र-
णीतानि वचनानि संभवेयुरिति भावः । तथाहि । पुरुषो न
सर्वज्ञः, मानुषत्वात्, रथ्यापुरुषवत् । अथ किं करायमाणसुरा-
सुरसेयमानता वैलोक्यमासाज्यसूचकच्छत्रचामरादिविभूत्यन्य- 5
थानुपपत्तिरस्ति सर्वज्ञे विशेष इति चेत् । न, मायादिभिरपि
कीर्तिपूजालिप्सुभिरिन्द्रयजालवशेन तत्रकटनात् । यदुक्तं त्वद्यु-
थ्येनैव समन्तभद्रेण ।

देवागमनभोथानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यन्ते नातस्त्वमसि नो महान् ॥१॥ 10

अथ यथानादेरपि सुवर्णमलस्य चारमृत्पुटपाकादिप्रक्रि-
यया विशोध्यमानस्य निर्मलत्वं, एवमात्मनो ऽपि निरन्तर-
ज्ञानाद्यभ्यासेन विगतमलत्वात्सर्वज्ञत्वं किं न संभवेदिति मतिः,
तदपि न । अभ्यासेन हि शब्देस्तारतम्यमेव भवेत्, न पुनः
परमः प्रकर्षः । न हि नरस्य लङ्घनमभ्यासतस्तारतम्यवदप्युप- 15
लभ्यमानं सकललोकविषयमुपलभ्यते । उक्तं च ।

दशहस्तान्तरं व्योम्नो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।

न योजनशतं गन्तुं शक्तो ऽभ्यासशतैरपि ॥२॥

अथ मा भून्मानुषस्य सर्वज्ञत्वं, ब्रह्माविष्णुमहेश्वरादीनां तु
तदस्य । ते हि देवाः, संभवत्यपि तेष्वतिशयसंपत् । यत्कुमारिलः । 20

अथापि दिव्यदेहत्वाद्ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।

कामं भवन्तु सर्वज्ञाः सार्वज्ञ्यं मानुषस्य किम् ॥१॥ इति

तदपि न रागद्वेषमूलनिग्रहानुग्रहयस्तानां कामासेवनविह-
 स्तानामसंभाव्यमिदमेषामिति । न च प्रत्यक्षं तत्साधकं संबद्धं
 वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेति वचनात् । न चानुमानं,
 प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थं तत्प्रवृत्तेः । न चागमः, सर्वज्ञस्यासिद्धत्वेन
 5 तदागमस्यापि विवादास्पदत्वात् । न चोपमानं, तदपरस्यापि
 सर्वज्ञस्याभावादेव । न चार्थापत्तिरपि, सर्वज्ञसाधकस्यान्यथा-
 नुपपन्नपदार्थस्यादर्शनात् । ततः प्रमाणपञ्चकाप्रवृत्तेरभावप्रमा-
 णगोचर एव सर्वज्ञः । प्रयोगश्चात्र । नास्ति सर्वज्ञः, प्रत्यक्षादि-
 गोचरातिक्रान्तत्वात्, शशशृङ्गवदिति ॥

10 यदि न देवस्तद्वचनानि च न सन्ति, तर्हि कुतो ऽतौ-
 न्द्रियार्थज्ञानमित्याशङ्क्याह ।

तस्मादतौन्द्रियार्थानां साक्षाद्द्रष्टुरभावतः ।

नित्येभ्यो वेदवाक्येभ्यो यथार्थत्वविनिश्चयः ॥ ६६ ॥

तस्मात्ततः कारणात् कुतो हेतुत इत्याह । अतौन्द्रिया-
 15 नामिन्द्रियविषयातीतपदार्थानामात्मधर्माधर्मकालस्वर्गनरकप-
 रमाणुप्रभृतौनां साक्षात्सृष्टप्रत्यक्षावबोधेन द्रष्टुर्ज्ञातुरभावतो
 ऽसङ्गावाद्धेतोः । नित्येभ्यो ऽप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकस्वभावेभ्यो ऽव-
 धारणस्येष्टविषयत्वादेदवाक्येभ्य एव यथार्थत्वविनिश्चयः । अर्था-
 नामनतिक्रमेण यथार्थं, तस्य भावो यथार्थत्वं यथावस्थितपदा-
 20 र्थत्वं, तस्य विशेषेण निश्चयो भवति । नित्यत्वेनापौरुषेयेभ्यो
 वेदवचनेभ्य एव यथावदतौन्द्रियाद्यर्थज्ञानं भवति, न पुनः

सर्वज्ञप्रणीतागमादिभ्यः, सर्वज्ञादीनामेवाभावादिति भावः ।

यथाज्ञस्ते ।

अतीन्द्रियाणामर्थानां साक्षाद्द्रष्टा न विद्यते ।

वचनेन हि नित्येन यः पश्यति स पश्यति ॥१॥

नन्वपौरुषेयानां वेदानां कथमर्थपरिज्ञानमिति चेत्, 5
अव्यवच्छिन्नादिसंप्रदायेनेति ॥

अथैतदेव दृढयन्नाह ।

अत एव पुरा कार्यो वेदपाठः प्रयत्नतः ।

ततो धर्मस्य जिज्ञासा कर्तव्या धर्मसाधनी ॥ ७० ॥

अत एव सर्वज्ञाद्यभावादेव पुरा पूर्वं वेदपाठ उच्यतेः- 10
सामर्थ्यवर्णां वेदानां पाठः प्रयत्नतः कार्यः । ततः किं कर्तव्य-
मित्याह “ततो धर्मस्य” इति । ततो वेदपाठादनन्तरं धर्मस्य
जिज्ञासा कर्तव्या । धर्मो ह्यतीन्द्रियः ; ततः स कौटुकेन
प्रमाणेन वा ज्ञास्यत इत्येवं ज्ञातुमिच्छा कार्या । सा कौटुशी ।
धर्मसाधनी धर्मसाधनस्योपायः ॥ 15

यतश्चैवं ततस्तस्य निमित्तं परीक्षं निमित्तं च नोदना ।
निमित्तं हि द्विविधं जनकं ग्राहकं च । अत्र तु ग्राहकं
ज्ञेयम् । एतदेव विशेषिततरं प्राह ।

नोदनालक्षणो धर्मो नोदना तु क्रियां प्रति ।

प्रवर्तकं वचः प्राहुः स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत् ॥ ७१ ॥ 20

- नोद्यन्ते प्रेर्यन्ते श्रेयःसाधकद्रव्यादिषु प्रवर्त्यन्ते जीवा अन-
येति नोदना वेदवचनकृता प्रेरणेत्यर्थः । धर्मा नोदनया लक्ष्यते
ज्ञायन्त इति नोदनालक्षणः । धर्मा ह्यतीन्द्रियत्वेन नोदयैव
लक्ष्यते नान्येन प्रमाणेन, प्रत्यक्षादीनां विद्यमानोपलम्भकत्वात्,
5 धर्मस्य तु कर्तव्यतारूपत्वात्, कर्तव्यतायाश्च चिकालशून्यार्थरूप-
त्वात्, चिकालशून्यकार्यरूपार्थविषयविज्ञानोत्पादिका चोदनेति
मीमांसाभ्युपगमात् । अथ नोदनां व्याख्याति “नोदना तु क्रियां
प्रति” इत्यादि । नोदना पुनः क्रियां हवनसर्वभूताहिंसन-
दानादिक्रियां प्रति प्रवर्तकं वचो वेदवचनं प्राहुर्मीमांसका
10 भाषन्ते । हवनादिक्रियाविषये यदेव प्रेरकं वेदस्य वचनं सैव
नोदनेति भावः । प्रवर्तकं तद्वचनमेव निदर्शनेन दर्शयति
“स्वःकामो ऽग्निं यथा यजेत्” इति । यथेत्युपदर्शनार्थः ।
स्वः स्वर्गो कामो यस्य स स्वःकामः सन् । अग्निं वज्रं यजे-
त्तर्पयेत् । अचेदं श्लोकबन्धानुलोम्येनेत्यमुपन्यस्तम् । अन्यथा
15 त्वेवं भवति । अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति प्रवर्तकवचन-
स्योपलक्षणत्वात् । निवर्तकमपि वेदवचनं नोदना ज्ञेया, यथा
“न हिंस्यात्सर्वभूतानि” इति । एवं न वै हिंस्रो भवेत्
इत्याद्यपि । आभिर्नोदनाभिर्नोदितो यदि यथानोदनं यैर्द्रव्य-
गुणकर्मभिर्यौ हवनादौ प्रवर्तते निवर्तते वा, तदा तेषां
20 द्रव्यादीनां तस्याभौष्टफलस्वर्गादिफलसाधनयोग्यतैव धर्म इत्य-
भिधीयते । एतेन वेदवचनैः प्रेरितो ऽपि यदि न प्रवर्तते न
निवर्तते वा विपरीतं वा प्रवर्तते, तदा तस्य जरकाद्यनिष्ट-

फलसंसाधनयोग्यतैव द्रव्यादिसंबन्धिनी पापमित्युच्यत इत्यपि
ज्ञापितं द्रष्टव्यम् । इष्टानिष्टार्थसाधनयोग्यतालक्षणौ धर्माधर्मा-
विति हि मौमांसकाः । उक्तं च शाबरे ।

य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते ।

अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थसाधनयोग्यता धर्मः ॥

5

इति प्रतिपादितं शबरस्वामिना । भट्टोऽप्येतदेवाह ।

श्रेयो हि पुरुषप्रौतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

नोदनालक्षणेः साध्या तस्मादेव धर्मता ॥ १ ॥

एषामेन्द्रियकलेऽपि न ताद्रूपेण धर्मता ।

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात्प्रतीयते ॥ २ ॥ 10

ताद्रूपेण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः । इति ॥

अथ विशेषलक्षणं प्रमाणस्याभिधानीयं, तच्च सामान्य-
लक्षणाविनाभूतम् । ततः प्रथमं प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
मभिधौयते । अनधिगतार्थाधिगन्तुं प्रमाणमिति । अनधि-
गतो ऽगृहीतो योऽर्थो बाह्यः स्वात्मादिः, तस्याधिगन्तुं 15
आदिक्येन संशयादिव्युदासेन परिच्छेदकम् । अनधिगतार्था-
धिगन्तुं प्रागज्ञातार्थपरिच्छेदकं ; समर्थविशेषणोपादानाज्ज्ञानं
विशेष्यं लभ्यते ; अगृहीतार्थग्राहकं ज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः ।
अत्र “अनधिगत” इति पदं धारावाहिज्ञानानां गृहीत-
ग्राहिणां प्रामाण्यपराकरणार्थम् । “अर्थ” इति ग्रहणं संवेदनं 20
स्वसंविदितं न भवति, स्वात्मानि क्रियाविरोधात्, किं तु
नित्यं परोक्षमेवेति ज्ञापनार्थम् । तच्च परोक्षं ज्ञानं भाट्टमते

ऽर्थप्राकल्पफलानुमेयं, भाट्टप्रभाकरमते संवेदनाख्यफलानुमेय
वा प्रतिपत्तव्यम् ॥

अथ प्रमाणस्य विशेषलक्षणं विवक्षुः प्रथमं तन्नामानि
तत्संख्यां चाह ।

5 प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चोपमया सह ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि जैमिनेः ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षानुमानशाब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणानि षट् प्रमा-
णानि जैमिनिमुनेः संमतानीत्यध्याहारः । चकाराः समुच्च-
यार्थाः । तच्चाद्यानि पञ्चैव प्रमाणानीति प्रभाकरोऽ भावस्य

10 प्रत्यक्षेणैव द्राक्ष्यतां मन्यमानो ऽ भिमन्यते । षडपि तानीति
भट्टो भाषते ॥

अथ प्रत्यक्षस्य लक्षणमाचष्टे

तच्च प्रत्यक्षमक्षाणां संप्रयोगे सतां सति ।

आत्मनो बुद्धिजन्मेत्यनुमानं लैङ्गिकं पुनः ॥ ७३ ॥

15 “तच्च” इति निर्धारणार्थः । इयमत्राक्षरघटना । सतां
संप्रयोगे सति आत्मनोऽक्षाणं बुद्धिजन्मप्रत्यक्षमिति । श्लोके
तु बन्धानुलोम्येन व्यस्तनिर्देशः । सतां विद्यमानां वस्तूनां
संबन्धिनि प्रयोगे संबन्धे सति आत्मनो जीवस्येन्द्रियाणां यो
बुद्ध्युत्पादः, तत्प्रत्यक्षमिति । सतामित्यत्र सत इत्येकवचनेनैव

20 प्रस्तुतार्थसिद्धौ षष्ठीबहुवचनाभिधानम् । बह्वनामप्यर्थानां
संबन्ध इन्द्रियस्य संयोगः कचन भवतीति ज्ञापनार्थम् । अत्र

जैमिनीयं सूत्रमिदं “संप्रयोगे सति पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
तत्प्रत्यक्षं” इति । व्याख्या । सता विद्यमानेन वस्तुनेन्द्रियाणां
संप्रयोगे संबन्धे सति पुरुषस्य यो ज्ञानोत्पादः, तत्प्रत्यक्षम् ।
अयमत्र भावः । यद्विषयं विज्ञानं तेनैवार्थेन संप्रयोग इन्द्रियाणां
प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षाभासं त्वन्यसंप्रयोगजं यथा मरुमरौचिकादिसंप्र- 5
योगजं जलादिज्ञानमिति । अथवा सत्संप्रयोगजत्वं विद्यमानो-
पलम्भनत्वमुच्यते । तत्र सति विद्यमाने सम्यक्प्रयोगोऽर्थस्वि-
न्द्रियाणां व्यापारो योग्यता वा, न तु नैयायिकाभ्युपगत एव
संयोगादिः । तस्मिन्सति शेषं प्राग्वत् । इतिशब्दः प्रत्यक्ष-
लक्षणसमाप्ति सूचकः ॥ 10

अथानुमानं लक्षयति पुनःशब्दस्य व्यस्तसंबन्धात् । अनुमानं
पुनर्लौकिकम् लिङ्गाज्ज्ञानं लौकिकम् । लिङ्गाभिज्ञिज्ञानमनुमा-
नमित्यर्थः । तत्रेदमनुमानलक्षणस्य सूत्रमात्रमुक्तम् । संपूर्णं
त्वित्यं तल्लक्षणं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निरूप्येऽर्थं बुद्धिर-
नुमानमिति शाबरमनुमानलक्षणम् । व्याख्या । अवगतसाध्य- 15
साधनाविनाभावसंबन्धस्य पुन एकदेशस्य साधनस्य दर्शनादस-
न्निरूप्ये परोचेऽर्थं बुद्धिज्ञानमनुमानमिति ॥

अथ शाब्दमाह ।

शाब्दं शाश्वतवेदोक्त्यमुपमानं तु कौर्तितम् ।

प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धस्य साधनम् ॥ ७४ ॥ 20

शाश्वतोऽपौरुषेयत्वान्नित्यो यो वेदः, तस्मादुक्त्या उत्थानं

यस्य, तच्छाश्वतवेदोक्तम् । अर्थादेदशब्दजनितं ज्ञानं शाब्दं प्रमाणम् । अस्मिदं लक्षणं “शब्दज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दं” इति । अयं शब्दोऽस्यार्थस्य वाचक इति यज्ज्ञानं तच्छब्दज्ञानम् । तस्मादनन्तरं शब्दे श्रुते ज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थेऽप्रत्यक्षेऽप्यर्थे घटादौ बुद्धिज्ञानं शाब्दं प्रमाणम् । शब्दाप्रत्यक्षे वस्तुनि यज्ज्ञानमुदेति तच्छब्दमित्यर्थः । अत्र मते शब्दस्मिदं स्वरूपं प्रकृत्यते । नित्या आकाशवत्सर्वगताश्च वर्णाः । ते च तावोष्ठादिभिरभिव्यज्यन्ते न पुनरुत्पाद्यन्ते । विशिष्टानुपूर्वीका वर्णाः । शब्दो नित्यः । शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति ॥

- 10 अथोपमानमाह “उपमानं तु” इत्यादि । उपमानं पुनः कौर्तितम् । तत्किंरूपमित्याह “प्रसिद्धार्थस्य” इत्यादि । प्रसिद्ध उपलब्धोऽर्थो गवादिर्थास्य पुंस स प्रसिद्धार्थः, ज्ञातगवादिपदार्थ इत्यर्थः । तस्य गवयदर्शने साधर्म्याद्गवयगतमादृश्यात्परोक्षे गवि अप्रसिद्धस्य पुरानुपलब्धस्य सादृश्यसाधनं
- 15 ज्ञानम् । अस्मिदं सूत्रं “उपमानमपि सादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्य” इति । व्याख्या । गवयसादृश्यादसन्निकृष्टेऽर्थे परोक्षस्य गोः सादृश्ये गोस्मरणस्येति । गवि स्मरणं यस्य पुंसः स गोस्मरणः, तस्य गोस्मरवत् इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । तत्रेदं तात्पर्यम् । येन
- 20 प्रतिपन्नो गौरूपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं “गौरिव गवयः” इति श्रुतं, तस्मिन् परोक्षे गवयदर्शने प्रथम उपजायते परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते “अनेन सदृशो

गौः” इति, तदुपमानमिति । तस्य विषयः सादृश्यविशिष्टः
 परोक्षो गौः, तद्विशिष्टं वा सादृश्यमिति । अस्य चानधिग-
 तार्थाधिगन्ततया प्रामाण्यमुपपन्नं, यतोऽत्र गवयविषयेण
 प्रत्यक्षेण गवय एव विषयौक्तो न पुनरसन्निहितस्य गोः
 सादृश्यम् । यदपि तस्य पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्, तथापि 5
 तस्य गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तत्सा-
 दृश्यज्ञानम् । तदेवं गवयमादृशो गौरिति प्रागप्रतिपत्ते-
 रनधिगतार्थाधिगन्तपरोक्षे गवि गवयदर्शनात्सादृश्यज्ञानम् ॥

अथार्थापत्तिरूपमाह ।

दृष्टार्थानुपपत्त्या तु कस्याप्यर्थस्य कल्पना । 10
 क्रियते यद्वलेनासावर्थापत्तिरुदाहृता ॥ ७५ ॥

प्रत्यक्षादिभिः षड्भिः प्रमाणैर्दृष्टः प्रसिद्धो योऽर्थः,
 तस्यानुपपत्त्यान्यथासंभवेन पुनः कस्याप्यन्यस्यादृष्टस्यार्थस्य
 कल्पना यद्वलेन यस्य ज्ञानस्य बलेन सामर्थ्येन क्रियते ।
 दृष्टार्थानुपपत्तेरिति पाठे तु दृष्टः प्रमाणपञ्चकेन, 15
 आदिशब्दाच्छ्रुतः शाब्दप्रमाणेन तस्य दृष्टस्य श्रुतस्य चार्थस्या-
 नुपपत्त्या । कस्याप्यर्थस्य कल्पना यद्वलेन क्रियते इति
 प्राग्वत् । असावदृष्टार्थकल्पनारूपं ज्ञानमेवार्थापत्तिरुदाहृता ।
 अत्रेदं सूत्रं “अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते
 इत्यदृष्टार्थकल्पना” इति । अत्र प्रमाणपञ्चकेन दृष्टः शब्देन 20
 श्रुतस्यार्थो मिथोवैलक्षण्यज्ञापनार्थप्रयुक्तव्युक्तौ स्तः । शेषं

- तुल्यम् । इदमुक्तं भवति । प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्कविज्ञातोऽर्थो
येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य कल्पनमर्थापत्तिः । तच्च
प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिः, यथाग्नेः प्रत्यक्षेणोष्णस्यर्शमुपलभ्य
दाहकशक्तियोगोऽर्थापत्त्या प्रकल्प्यते । न हि शक्तिरध्यक्ष-
5 परिच्छेद्या नाप्यनुमानादिसमधिगम्या, प्रत्यक्षया शक्त्वा मह
कस्यचिदर्थस्य संबन्धसिद्धेः । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिः, यथा-
दित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या देवदत्तस्येव गत्यनुमाने ततो
ऽनुमानाद्गमनशक्तियोगोऽर्थापत्त्यावस्यीयते । उपमानपूर्विका-
र्थापत्तिः, यथा “गवयवद्भौः” इत्युक्तेरर्थादाहदोहादिशक्ति-
10 योगस्तस्य प्रतीयते, अन्यथा गोत्वस्यैवायोगात् । शब्दपूर्विका-
र्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरितीतरनामिका, यथा शब्दार्थप्रतीतौ
शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धिः । अर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः,
यथोक्तप्रकारेण शब्दस्यार्थेन संबन्धसिद्धावर्थाभित्यलसिद्धिः,
पौरुषेयत्वे शब्दस्य संबन्धायोगात् । अभावपूर्विकार्थापत्तिः,
15 यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहेऽदर्शनादर्थाद्वह्निर्भावः । अत्र
च चतसृभिरर्थापत्तिभिः शक्तिः साध्यते, पञ्चम्या नित्यता,
षष्ठ्या गृहाद्वह्निर्भूतो देवदत्त एव साध्यत इत्येवं षट्प्रकारा-
र्थापत्तिः । अन्ये तु श्रुतार्थापत्तिमन्यथोदाहरन्ति । पौनो
देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इति वाक्यश्रवणाद्राचिभोजनवाक्य-
20 प्रतीतिः । श्रुतार्थापत्तिः । गवयोपमितस्य गोस्तज्ज्ञानघातता-
शक्तिरुपमानपूर्विकार्थापत्तिरिति । इयं च षट्प्रकारा-
र्थापत्तिर्नाश्वरं, अतीन्द्रियशक्त्वाद्यर्थविषयत्वात् । अत एव

नानुमानमपि, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य । ततः प्रमाणान्तरमेवार्था-
पत्तिः सिद्धा ॥

अथाभावप्रमाणं स्वरूपतः प्ररूपयति ।

प्रमाणपञ्चकं यच्च वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तच्चाभावप्रमाणाता ॥ ७६ ॥ 5

सदसदंशात्मके वस्तुनि प्रत्यक्षादीनि पञ्च प्रमाणानि
सदंशं गृह्यते न पुनरसदंशं गृह्यते । प्रमाणाभावलक्षणस्त्वभावो
ऽसदंशं गृह्यते न पुनः सदंशम् । अभावो ऽपि प्रमाणाभाव-
लक्षणो नास्तीत्यर्थस्यासन्निरुद्धस्य प्रसिद्ध्यर्थं प्रमाणमिति
वचनात् । अन्ये पुनरभावाख्यं प्रमाणं त्रिधा वर्णयन्ति । 10
प्रमाणपञ्चकाभावलक्षणोऽनन्तरोऽभाव १ प्रतिषिध्यमानाद्वा
तदन्यज्ञानं २ आत्मा वा विषयग्रहणरूपेणानभिनिर्वृत्तस्वभा-
वः ३ इति । ततः प्रस्तुतश्लोकस्थायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यच्च भूतलादावाधारे घटादेराधेयस्य
ग्रहणाय न जायते न प्रवर्तते, तच्चाधेयवर्जितस्थाधारस्य 15
ग्रहणेऽभावप्रमाणाताभावस्य प्रामाण्यम् । एतेन निषिध्यमा-
नात्तदन्यज्ञानमुक्तम् । तथा प्रमाणपञ्चकं यच्चेति पदस्यात्रापि
संबन्धाद्यच्च वस्तुरूपे घटादेर्वस्तुनो रूपेऽसदंशे ग्राहकतया न
जायते, तच्चासदंशेऽभावस्य प्रमाणाता । एतेन प्रमाणपञ्चकाभाव
उक्तः २ । तथा प्रमाणपञ्चकं वस्तुसत्तावबोधार्थं घटादिवस्तु- 20
सत्ताया अवबोधाय न जायते ऽसदंशे न व्याप्रियते; तच्च

सत्त्वानवबोधेऽभावस्य प्रमाणता । अनेनात्मा विषयग्रहणरूपे-
णापरिणत उक्तः ३ । एवमिहाभावप्रमाणं त्रिधा प्रदर्शितम् ।
तद्युक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

5 सात्मनो परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥

अत्र सशब्दोऽनुत्पत्तेर्विशेषणतया योज्य इति । सम्प्रति-
टीकायामभावप्रमाणं यथा त्रिधोपदर्शितं तथेहापि तद्दर्शितम् ।
रत्नाकरावतारिकायां तु प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यस्यैवोक्तस्य
बलेन द्विधा तद्दर्शितमास्ते । तत्र सशब्दः पुष्पिङ्गः प्रमा-
10 णाभावस्य विशेषणं कार्य इति । तत्त्वं तु बहुश्रुता जानते ।
अथ येऽभावप्रमाणमेकधाभिदधति तन्मतेन प्रस्तुतलोको
व्याख्यायते । प्रमाणपञ्चकं प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं यत्र यस्मिन्
वस्तुरूपे घटादिवस्तुरूपे न जायते न व्यापिपत्तिः । वस्तुरूपं
द्वेधा, सदसद्रूपभेदात् । अतो द्वयो रूपयोरेकतरव्यक्तये प्राह
15 “वस्तुसत्ता” इत्यादि । वस्तुनो घटादेः सत्ता सद्व्यपता सदंश
इति यावत् । तस्या अवबोधार्थं सदंशो हि प्रत्यक्षादि-
पञ्चकस्य विषयः । स चेतनेन न गृह्यते, तदा तत्र वस्तुरूपे
शेषस्यासदंशस्य ग्रहणायाभावस्य प्रमाणतेति । “वस्तुसत्तावबो-
धार्थः” इति कचित्पाठान्तरम् । तत्रायमर्थः । प्रमाणपञ्चकं
20 यत्र वस्तुनो रूपे न व्यापियते, तत्र वस्तुनो यासत्तासदंशः,
तदवबोधार्थमभावस्य प्रमाणतेति । अनेन च त्रिविधेनैकविधेन
वाभावप्रमाणेन प्रदेशादौ घटाभावो गम्यते न च प्रत्यक्षे-

णैवाभावोऽवसीयते, तस्याभावविषयत्वविरोधात्, भावांशे-
नैवेन्द्रियाणां संयोगात् । अथ घटानुपलब्ध्या प्रदेशे धर्मिणि
घटाभावः साध्यत इत्यनुमानयाहोऽभाव इति चेत् । न,
साध्यसाधनयोः कस्यचित्संबन्धस्याभावात् । तस्मादभावोऽपि
प्रमाणान्तरमेव । अभावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नो वस्तुरूपोऽ 5
भ्युपगन्तव्यः, अन्यथा कारणादिव्यवहारस्य लोकप्रतीतस्या-
भावप्रसङ्गात् । तदुक्तम् ।

न च स्याद्व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो यदि भिद्यते ॥ १ ॥

यदानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् । 10

तस्माद्गवादिवदस्तुप्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥ २ ॥

न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिना ॥ ३ ॥

वस्तुसंकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यं समाश्रिता ।

चौरोदध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ ४ ॥ 15

नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ ५ ॥

शिरसोऽवधवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशगृह्णादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ६ ॥

यदि चैतद्व्यवस्थापकमभावाख्यं प्रमाणं न भवेत् 20

तदा प्रतिनियतवस्तुव्यवस्था दूरोत्सारितैव स्यात् ।

चौरे दधि भवेदेव दध्नि चौरं घटे पटः

शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥ ७ ॥

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणाता ॥८॥ इति ॥

- अथ निरंशसदेकरूपत्वादस्तुनोऽध्यक्षेण सर्वात्मना ग्रहणे
 5 कोऽपरो सदंशो यत्राभावः प्रमाणं भवेदिति चेत् । न,
 स्वपररूपाभ्यां सदसदात्मकत्वादस्तुनः, अन्यथा वस्तुलायोगात् ।
 न च “सदंशादसदंशस्याभिन्नत्वान्तद्ग्रहणे तस्यापि ग्रहः” इति
 वाच्यं, सदसदंशयोर्धर्म्यभेदेऽपि भेदाभ्युपगमात् । तदेव प्रत्यक्षा-
 द्यदृष्टौ तत्प्रमेयाभावग्राहकत्वात्प्रमाणाभावः प्रमाणान्तरमिति ॥
 10 अथोक्तमपि किञ्चिद्भक्तये लिख्यते । अनधिगतार्थाधिगन्तृ
 प्रमाणं पूर्वं पूर्वं प्रमाणमुत्तरं तु फलं सामान्यविशेषात्मकं वस्तु
 प्रमाणगोचरः । नित्यपरोचं ज्ञानं हि भाट्टप्रभाकरमतयोरर्थप्रा-
 कस्याख्यसंवेदनाख्यफलानुमेयम् । वेदोऽपौरुषेयः । वेदोक्ताहिंसा
 धर्माय । शब्दो नित्यः । सर्वज्ञो नास्ति । अविद्यापरनाम-
 15 मायावशात्प्रतिभासमानः सर्वः प्रपञ्चोऽपारमार्थिकः । परब्रह्मैव
 परमार्थसत् ॥

उपसंहरन्नाह ।

जैमिनौयमतस्यापि संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

एवमास्तिकवादानां कृतं संक्षेपकीर्तनम् ॥ ७७ ॥

- 20 अपिशब्दान्न केवलमपरदर्शनानां संक्षेपो निवेदितो जैमि-
 नौयमतस्याप्ययं संक्षेपो निवेदितः । वक्तव्यस्य बाहुल्यादस्पी-

यस्यस्मिन् सूत्रे समस्तस्य वक्तुमशक्यत्वात्संचेप एव प्रोक्तः ।
अथ प्रागुक्तमतानां सूत्रकृन्निगमनमाह “एवं” इत्यादि ।
एवमित्यमास्तिकवादानां जीवपरलोकपुण्यपापाद्यस्तित्ववादिनां
बौद्धनैयायिकसांख्यजैनवैशेषिकजैमिनौयानां संचेपेण कीर्तनं
वक्तव्याभिधानं संचेपकीर्तनं कृतम् ॥

5

अत्रैव विशेषमाह ।

नैयायिकमतादन्ये भेदं वैशेषिकैः सह ।

न मन्यन्ते मते तेषां पञ्चैवास्तिकवादिनः ॥ ७८ ॥

अन्ये केचनाचार्या नैयायिकमताद्वैशेषिकैः सह भेदं
पार्यक्यं न मन्यन्ते । एकदेवतत्त्वेन तत्त्वानां मिथोऽन्तर्भावेने 10
ऽन्तीयस एव भेदस्य भावाच्च नैयायिकवैशेषिकाणां मिथो
मतैक्यमेवेच्छन्तीत्यर्थः । तेषामाचार्याणां मत आस्तिकवादिनः
पञ्चैव न पुनः षट् ॥

अथ दर्शनानां संख्या षडिति या जगत्प्रसिद्धा सा कथ-
मुपपादनीयेत्याशङ्क्याह ।

15

षड्दर्शनसंख्या तु पूर्यते तन्मते किल ।

लोकायतमतक्षेपे कथ्यते तेन तन्मतम् ॥ ७९ ॥

ये नैयायिकवैशेषिकयोर्मतमेकमाचक्षते तन्मते षड्दर्शन-
संख्या तु षष्ठां दर्शनानां संख्या पुनर्लोकायता नास्तिकासेषां
यन्मतं तस्य क्षेपे मौलिन एव । किलेत्याश्रवादे । पूर्यते 20

पूर्णं भवेत् । तेन कारणेन तन्मतं चार्वाकमतं कथ्यते
स्वरूपतः प्रकृत्यते । अत्राद्यपादे सप्ताक्षरं छन्दोऽन्तरमिति
न छन्दःशास्त्रविरोधः शङ्कनीयः ॥

[अथ लोकायतमतम्] ।

- प्रथमं नास्तिकस्वरूपमुच्यते । कापालिका भस्मोद्धूलनपरा
5 योगिनो ब्राह्मणाद्यन्यजाताश्च केचन नास्तिका भवन्ति । ते
च जीवपुण्यपापादिकं न मन्यन्ते । चतुर्भूतात्मकं जगदाचक्षते ।
केचित्तु चार्वाकैकदेशीया आकाशं पञ्चमं भूतमभिमन्यमानाः
पञ्चभूतात्मकं जगदिति निगदन्ति । तन्मते भूतेभ्यो मद्-
शक्तिवच्चैतन्यमुत्पद्यते । जलबुद्बुदवज्जीवाः । चैतन्यविशिष्टः
10 कायः पुरुष इति । ते च मद्यमांसे भुञ्जते माचाद्यगम्याग-
मनमपि कुर्वते । वर्षं वर्षं कस्मिन्नपि दिवसे सर्वं संभूय
यथानामनिर्गमं स्त्रीभिरभिरमन्ते । धर्मं कामादपरं न
मन्वते । तन्नामानि चार्वाका लोकायता इत्यादीनि ।
गल्लर्चव अदने । चर्वन्ति भक्षयन्ति तत्त्वतो न मन्यन्ते पुण्य-
15 पापादिकं परोक्षं वस्तुजातमिति चार्वाकाः । मावाकश्यामाके-
त्यादिषिद्धहैमोणादिदण्डकेन शब्दनिपातनम् । लोका
निर्विचाराः भामान्या लोकास्तददाचरन्ति स्मेति लोकायता
लोकायतिका इत्यपि । दृढस्यतिप्रणीतमतत्वेन बार्हस्पत्यायेति ॥

अथ तन्मतमेवाह ।

लोकायता वदन्येवं नास्ति जीवो न निवृत्तिः ।

धर्माधर्मौ न विद्येते न फलं पुण्यपापयोः ॥ ८० ॥

लोकायता नास्तिका एवमित्यं वदन्ति । कथमित्याह ।
जीवश्चेतनालक्षणः परलोकयात्री नास्ति, पञ्चमहाभूतसमुद्भूतस्य 5
चेतन्यस्यैव भूतनाशे नाशात्परलोकानुस्मरणसंभवात् । जीव-
स्थाने देव इति पाठे तु देवः सर्वज्ञादिर्नास्ति । तथा न
निवृत्तिर्मात्रो नास्तीत्यर्थः । अन्यच्च धर्मश्चाधर्मश्च धर्माधर्मौ
न विद्येते पुण्यपापे सर्वथा न स्त इत्यर्थः । न चैव
पुण्यपापयोः फलं स्वर्गनरकादिरूपमस्ति, धर्माधर्मयोरभावे 10
कुतश्च तत्फलमिति भावः ॥

सोल्लुण्ठं यथा ये स्वशास्त्रे प्रोचिरे तथैव दर्शयन्नाह ।

तथा च तन्मतम् ।

एतावानेव लोकोऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्यबहुश्रुताः ॥ ८१ ॥ 15

“तथा च” इत्युपदर्शने । तन्मतं प्रक्रमान्नास्तिकमतम् ।
तत्कीदृगित्याह । अयं प्रत्यक्षो लोको मनुष्यलोकः । एतावानेव
एतावन्मात्र एव । यावान् यावन्मात्रः । इन्द्रियगोचर इन्द्रि-
याणि स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि पञ्च, तेषां गोचरो
विषयः; पञ्चेन्द्रियविषयीकृतमेव वस्तु विद्यते नापरं किमपि । 20

- लोकग्रहणात्लोकस्थाः पदार्थसार्था ग्राह्याः । ततो यत्परे जीवं
 पुण्यपापे तत्फलं स्वर्गनरकादिकं च प्राहुः, तच्चास्ति, अप्रत्यक्ष-
 त्वात् । अप्रत्यक्षमप्यस्तीति चेत्, शशशृङ्गवन्ध्यास्तनन्धयादीना-
 मपि भावोऽस्तु । न हि पञ्चविधेन प्रत्यक्षेण मृदुकठोरादिव-
 5 स्तूनि तिक्तकटुकषायादिद्रव्याणि सुरभिदुरभिभावान् भूभूधर-
 भुवनभूरुहस्तम्भकुम्भाभोरुहादिनरपशुश्वापदादिस्त्वावरजङ्गमप-
 दार्थसार्थान् विविधवेषुवौणादिध्वनींश्च विमुच्य जातुचिदप्यन्य-
 दनुभूयते । यावता च भूतोद्भूतचैतन्यव्यतिरिक्तस्यैतन्यहेतुतया
 परिकल्पमानः परलोकयायी जीवः प्रत्यक्षेण नानुभूयते,
 10 तावता जीवस्य सुखदुःखनिबन्धनौ धर्माधर्मौ तत्प्रकृष्टफलभोग-
 भूमौ स्वर्गनरकौ पुण्यपापक्षयोत्यमोक्षसुखं चोपवर्ण्यमानानि,
 आकाशे विचित्रविरचनमिव, कस्य नाम न हास्यानि । ततो
 येऽत्रासृष्टमनास्त्रादितमनाघ्रातमदृष्टमश्रुतमपि जीवादिकं
 मार्ग्यमाणाः स्वर्गापवर्गादिसुखलिप्साविप्रलम्भवुद्भयः शिरस्तु-
 15 ण्डमुण्डनदुश्चरतरतपस्वरणाचरणसुदुःसहतपनातपसहनादिक्लेशै-
 र्यत्सौवं जन्म क्षयन्ति, तत्तेषां महामोहोद्रेकविलसितम् ।
 तदुक्तम् ।

तपांसि यद्वाञ्छिताः संगमो भोगवञ्चना ।

अग्निहोत्रादिकं कर्म बालक्रीडेव लक्ष्यते ॥ २ ॥

- 20 यावज्जीवेत्सुखं जीवेत्तावदैषयिकं सुखम् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ १ ॥ इत्यादि

ततः सुस्थितमिन्द्रियगोचर एव ताल्पिक इति ॥

अथ ये परोचे विषयेऽनुमानागमादीनां प्रामाण्येन
जौवपुण्यपापादिकं व्यवस्थापयन्ति न जातुचिद्विरमन्ति, तान्
प्रबोधयितुं दृष्टान्तं ग्राह्यं “भद्रे वृकपदं पश्य” इति । अत्रायं
संप्रदायः । कश्चित्पुरुषो नास्तिकमतवासनावासितान्तःकरणो
निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं स्वशास्त्रोक्तयुक्तिभिर- 5
भियुक्तः प्रत्यहं प्रतिबोधयति । सा तु यदा न प्रतिबुध्यते
तदा स इयमनेनोपायेन प्रतिभोक्त्यत इति स्वचेतसि
विचिन्त्य निशायाः पश्चिमे यमे तथा समं नगराभिर्गत्य
तां प्रत्यवादौत् । “प्रिये य इमे नगरवासिनो नराः
परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च वज्रश्रुत- 10
तया व्यवहियमाणा विद्यन्ते, पश्य तेषां चारु विचारणायां
चातुर्यं” इति । ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुःपथं यावन्म-
न्यरतरप्रसृमरसमौरणसमौभूतपांशुप्रकरे राजमार्गं द्वयोरपि
स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलिचयं मीलयित्वा स्वशरीर-
स्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे । ततः 15
प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्यास्तोको लोको राजमार्गं
ऽमिलत् । वज्रश्रुता अपि तत्रागता जनान् प्रत्यवोचान् “भो
भो वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन
वनतोऽत्रागच्छत्” इत्यादि । ततः स तांस्तथाभाषमाणा-
न्निरीक्ष्य निजां भार्यां जजल्प । हे भद्रे प्रिये वृकपदं (अत्र 20
जातावेकवचनं) पश्य निरीक्षस्व । किं तदित्याह । यद्वृकपदं
वदन्ति जल्पन्त्यवज्रश्रुता लोकरूढा वज्रश्रुता अथेते परमार्थ-

- मज्ञात्वा भाषमाणा अवज्जश्रुता एवेत्यर्थः । यददन्ति वज्जश्रुता इति पाठे त्वेवं व्याख्येयम् । लोकप्रसिद्धा वज्जश्रुता इति तथा ह्येते वृकपदविषये सम्यगविदितपरमार्था बहवोऽप्येक-
 सदृशमेव भाषमाणा अपि वज्जमुग्धजनधान्यमुत्पादयन्तोऽपि
 5 च ज्ञाततत्त्वानामादेयवचना न भवन्ति । तथा बहवोऽप्यमी वादिनो धार्मिकच्छद्मधूर्ताः परवच्चनैकप्रवणा यत्किञ्चिदनुमा-
 नागमादिभिर्दार्ढ्यमादर्शं जीवाद्यस्तित्वं सदृशमेव भाषमाणा अपि सुधैव मुग्धजनान् स्वर्गादिप्राप्तिलभ्यसुखसन्ततिप्रलोभन-
 याभक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यहेयोपदेयादिसंकटे पातयन्तो वज्जमुग्ध-
 10 धार्मिकव्यामोहमुत्पादयन्तोऽपि च सतामवधौरणीयवचना एव भवन्तीति । ततः सा पत्युर्वचनं सर्वं मानितवती ॥

तदनु च तस्याः स पतिर्यदुपदिष्टवान् तदेव दर्शय-
 नाह ।

- पिब खाद च चारुलोचने
 15 यदतीतं वरगाच्च तन्न ते ।
 न हि भीरु गतं निवर्तते
 समुदयमाचमिदं कलेवरम् ॥ ८२ ॥

- हे चारुलोचने शोभनाक्षि पिब पेयापेयव्यवस्थालोपेन मदिरादेः पानं कुरु । न केवलं पिब खाद च भक्ष्याभक्ष्य-
 20 निरपेक्षतया मांसादिकं भक्ष्य च । पिबखादक्रिययोरुप-

लक्षणत्वाद्गम्यागम्यविभागत्यागेन भोगानामुपभोगेन स्वयौवनं
सफलौकुर्वित्यपि वचोऽत्र ज्ञातव्यम् । तद्यौवनाद्यतीतम-
तिक्रान्तं हे वरगात्रि हे प्रधानाङ्गि तद्भूयस्ते तव न
भविष्यतीत्यध्याहार्यम् । चारुलोचने-वरगात्रीति-संबोधनद्वयस्य
समानार्थस्याप्यादरानुरागातिरेकान्न पौनरुक्त्यदोषः । यदुक्तम् । 5

अनुवादादरवौष्माभ्यर्थविनियोगहेतुसूयासु ।

ईषत्संभ्रमविस्मयगणनास्मरणेष्वपुनरुक्तम् ॥ १ ॥

अथ स्नेहाविरचिते पाने खादने भोगसेवने च सुप्रापा-
परलोके कष्टपरंपरा सुलभं च सति सुकृतसंचये भवान्तरे
भोगसुखयौवनादिकमिति पराशङ्कां पराकर्तुं प्राह । न हि 10
नैव हे भौरु परोक्तमात्रेण नरकादिप्राप्यदुःखमयाकुले ।
गतमिहभवादतिक्रान्तं सुखयौवनादि निवर्तते परलोके
पुनरप्युपढौकते । परलोकसुखलिप्सया तपश्चरणादिकष्टक्रि-
याभिरिहसुखोपेक्षणं व्यर्थमित्यर्थः । अथ शुभाशुभकर्मपार-
तन्त्येण जीवेनासुं कायमधुनाधिष्ठाय स्थितेनावशं परलोकेऽपि 15
स्वकर्महेतुकं सुखदुःखादि वेदितव्यमेवेत्याशङ्क्य प्राह । समुदय-
मात्रं समुदयो भूतचतुष्टयसंयोगः, तन्मात्रम् । मात्रशब्दो-
ऽवधारणे । इदं प्रत्यक्षं कलेवरं शरीरं, एवास्तीत्यध्याहारः, न
पुनर्भूतचतुष्टयसंयोगमात्रादपरो भवान्तरयायौ शुभाशुभकर्म-
विपाकभोक्ता काये कश्चन जीवो विद्यते । भूतचतुष्टयसंयोगश्च 20
विद्युदुद्द्योत इव क्षणतो दृष्टो नष्टः । तस्मात्परलोकानपेक्षया
यथेच्छं पिव खाद चेत्यर्थः ॥

अथ प्रमेयं प्रमाणं चाह ।

किं च ।

पृथ्वी जलं तथा तेजो वायुभूतचतुष्टयम् ।

आधारो भूमिरेतेषां मानं त्वक्षजमेव हि ॥ ८३ ॥

- 5 “किं च” इत्यभ्युच्चये । पृथ्वी भूमिः, जलमापः, तेजो-
वह्निः, वायुः पवनः, भूतचतुष्टयमेतानि भूतानि चत्वारि ।
आधारो भूमिरेतेषां भूतानामाधारो ऽधिकरणं भूमिः
पृथ्वी । “चैतन्यभूमिरेतेषां” इति पाठे तु चतुष्टयं किंविशिष्टं
चैतन्यभूमिश्चैतन्योत्पत्तिस्थानम् । भूतानि संभूयैकं चैतन्यं
10 जनयन्तीत्यर्थः । “एतेषां चार्वाकाणां मते प्रमाणभूमिरेतेषां”
इति पठान्तरे तु भूतचतुष्टयं प्रमाणभूमिः प्रमाणगोचरस्तात्त्विक
एतेषां मते । मानं तु प्रमाणं पुनरक्षजमेव प्रत्यक्षमेवैकं न
पुनरनुमानादिकं प्रमाणम् । हिशब्दोऽत्र विशेषणार्थो वर्तते ।
विशेषः पुनश्चार्वाकैर्लोकयात्रानिर्वाहणप्रवणं धूमाद्यनुमानमिष्यते
15 कचन न पुनः स्वर्गादृष्टादिप्रसाधकमलौकिकमनुमानमिति ॥

अथ भूतचतुष्टयीप्रभवाद्देहे चैतन्योत्पत्तिः कथं प्रतीयता-
मित्याशङ्क्याह ।

पृथ्व्यादिभूतसंहत्या तथा देहपरीणतेः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यदत्तद्वच्चिदात्मनि ॥ ८४ ॥

- 20 पृथिव्यादीनि पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणानि यानि भूतानि
तेषां संहतिः समवायः संयोग इति यावत्, तथा हेतुभूतया ।

तथा तेन प्रकारेण या देहस्य परीणतिः परिणामः, तस्याः
सकाशात् चिदिति प्रयोगः । यदद्यथा सुराङ्गेभ्यो गुडधात-
क्यादिभ्यो मद्याङ्गेभ्यो मदशक्तिरुन्मादकत्वं भवति, तद्वत्तथा
चिच्चैतन्यमात्मनि शरीरे । अत्रात्मशब्देनानेकार्थेन शरीरमेव
ज्ञातव्यं, न पुनर्जीवः । अयं भावः । भूतचतुष्टयसंबन्धाद्देहपरी- 5
णामः, ततश्च देहे चैतन्यमिति । अत्र परीणतिशब्दे घञ-
भावेऽपि बाहुलकादुपसर्गस्य दीर्घत्वं सिद्धम् । पाठान्तरं वा ।

“पृथ्व्यादिभूतसंहत्यां तथा देहादिसंभवः ।

मदशक्तिः सुराङ्गेभ्यो यद्वत्तद्वत्स्थितात्मता ॥”

पृथिव्यादिभूतसंहत्यां सत्यां, तथाशब्दः पूर्वश्लोकापेक्षया 10
समुच्चये, देहादिसंभवः । आदिशब्दाद्भूधरादयो भूतसंयोगजा
ज्ञेयाः । सुराङ्गेभ्यो यद्वन्मदशक्तिर्भवति, तद्वद्भूतसंबन्धात्शरीर
आत्मता सचेतनता स्थिता व्यवस्थितेति । यदुवाच वाचस्पतिः
“पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरविषये-
न्द्रियसंज्ञाः, तेभ्यश्चैतन्यं” इति ॥ 15

एवं स्थिते यथोपदिशन्ति तथा दर्शयन्नाह ।

तस्माद्दृष्टपरित्यागाद्यदृष्टे प्रवर्तनम् ।

लोकस्य तदिमूढत्वं चार्वाकाः प्रतिपेदिरे ॥ ८५ ॥

यस्माद्भूतेभ्यश्चैतन्योत्पत्तिः, तस्मात्कारणाद्दृष्टपरित्यागाद्दृष्टं
प्रत्यक्षानुभूतमैहिकं लौकिकं यद्विषयजं सुखं तस्य परित्या- 20
गाददृष्टे परलोकसुखादौ तपश्चरणादिकष्टक्रियासाधे यत्प्र-

वर्ततं प्रवृत्तिः, तल्लोकस्य विमूढत्वमज्ञानमेवेति चार्वाकाः
 प्रतिपेदिरे प्रतिपन्नाः । यो हि लोको विप्रतारकवचनोप-
 न्यासत्रासितसंज्ञानो हस्तगतमिहृत्यं सुखं विहाय स्वर्गपवर्ग-
 सुखप्रेम्सया तपोजपध्यानहोमादौ यद्यतते, तत्र तस्याज्ञानतैव
 5 कारणमिति तन्मतोपदेशः ॥

अथ ये शान्तरसंपूरितस्वान्तानिरूपमं शमसुखं वर्णयन्ति,
 तानुद्दिश्य यच्चार्वाका ब्रूवते तदाह ।

साध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या प्रीतिर्जायते जने ।

निरर्था सा मते तेषां धर्मः कामात्परो न हि ॥ ८६ ॥

- 10 साध्यं ध्यानं द्वेधा, उपादेयं हेयं च । उपादेये धर्मशुक्ल-
 ध्यानयुगे हेये चार्तरौद्रध्यानयुगे । अथवा साध्ये साधनीये
 कार्ये, उपादेये पुण्यकृत्ये तपःसंयमादौ, हेये च पापकृत्ये
 विषयसुखादिके क्रमेण वृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रवर्तननिर्वर्तनाभ्यां
 जने लोके या प्रीतिर्मनःसुखं जायते समुत्पद्यते, सा
 15 तेषां चार्वाकाणां मते निरर्था निःप्रयोजना निःफला-
 तात्त्विकौत्यर्थः । हिर्यस्मात् । धर्मः कामाद्विषयसुखसेवनाच्च
 परः । काम एव परमो धर्मः, तज्जनितमेव च परमं
 सुखमिति भावः । अथवा ये धर्मप्रभावादिह लोकेऽपीष्टा-
 निवृत्तकार्ययोः सिद्धासिद्धौ वदन्ति, ताग्रति यच्चार्वाका
 20 जल्पन्ति तद्दर्शयन्नाह “साध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां” इत्यादि ।
 तपोजपहोमादिभिः साध्यस्य प्रेषितकार्यस्य या वृत्तिः सिद्धि-

यां च तैरेव तपोजपादिभिरनिवृत्त्य साध्यस्य विघ्नादेर्निवृत्तिर-
सिद्धिरभाव इति यावत्ताभ्यां साध्यवृत्तिनिवृत्तिभ्यां या जने
प्रौतिर्जायते सा निरर्था । अर्थशब्दस्य हेतुर्थस्यापि
भावाभिर्हेतुका निर्मूला । तेषां मते हिर्यस्माद्धर्मः कामाश्च
पर इति प्राप्नुवत् ॥

5

उपसंहरन्नाह ।

लोकायतमतेऽप्येवं संक्षेपोऽयं निवेदितः ।

अभिधेयतात्पर्यार्थः पर्यालोच्यः सुबुद्धिभिः ॥ ८७ ॥

एवममुना प्रकारेण । अपेः समुच्चयार्थत्वाच्च केवलमन्य-
मतेषु संक्षेप उक्तो लोकायतमते ऽप्ययमनन्तरोक्तः संक्षेपो 10
निवेदितः । ननु बौद्धादिमतेषु सर्वेष्वपि संक्षेप एवात्र यद्यौच्यत
तर्हि विस्तरेण तत्परमार्थः कथमवभोक्ष्यत इत्याशङ्क्याह
“अभिधेय” इत्यादि । अभिधेयस्य सर्वदर्शनवाच्यस्यार्थस्य तत्पर्या-
र्थोऽशेषविशेषविशिष्टः परमार्थः परिसमन्तात्पौर्वापर्येणालोच्यः
स्वयं विमर्शनैयः । अथवा “लोकृ दर्शने” इति धातुपाठा- 15
दालोच्यस्तत्तत्तदीयशास्त्रेभ्योऽवलोकनीयः सुबुद्धिभिः सुनि-
पुणमतिभिः संक्षिप्ररुचिसत्त्वानुग्रहार्थत्वादस्य सूचकरणस्येति ।
अथवा सर्वदर्शनसंमतानां परस्परं विरोधमाकर्ण्य किं कर्तव्यता
मूढानां प्राणिनां यत्कर्तव्योपदेशमाह “अभिधेय” इत्यादि ।
अभिधेयं सर्वदर्शनसंबन्धी प्रतिपाद्योऽर्थः । तस्य यस्मात्पर्यार्थः 20
सत्यामत्यविभागेन व्यवस्थापितस्तत्त्वार्थः स पर्यालोच्यः सम्य-

मिचारणीयो न पुनर्यथोक्तमात्रो निर्विचारं ग्राह्यः । कैः ।
सुबुद्धिभिः । 'सुष्ठु' शोभना मार्गानुसारिणी पञ्चपातरहिता
बुद्धिर्मतिर्येषां ते सुबुद्ध्यः, तेन पुनः कदाप्यहमहिः ।
यदुक्तम् ।

- 5 आपहो वत निनौषति युक्तिं यत्र तत्र मतिरस्य निविष्टा ।
पञ्चपातरहितस्य तु युक्तिर्यत्र तत्र मतिरेति निवेशम् ॥
इति ॥

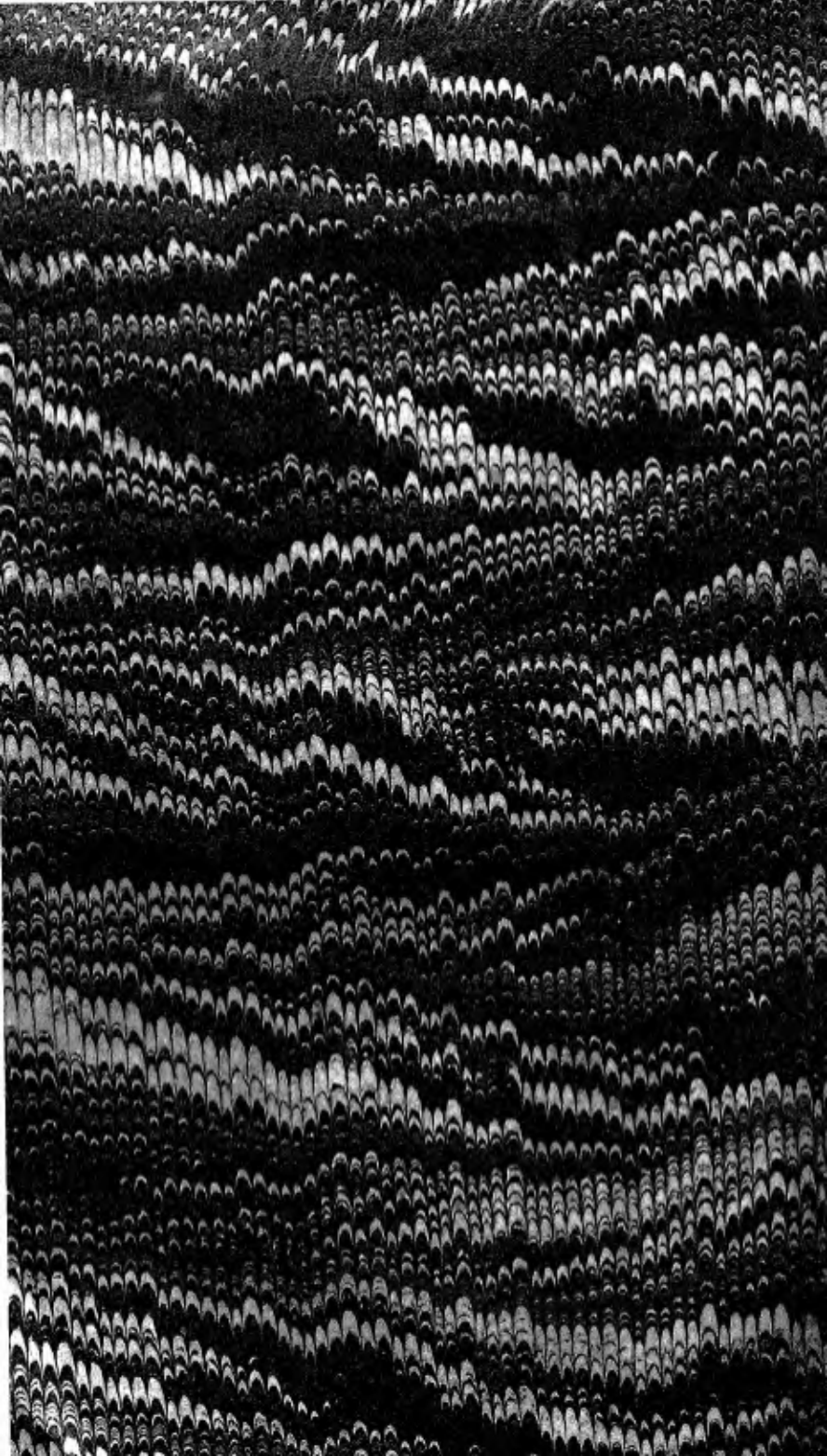
- अयमत्र भावार्थः । सर्वदर्शनानां परस्परं मतविरोधमाकर्ण्य
मूढस्य प्राणिनः सर्वदर्शनस्पृहयालुतायां निजदर्शनैकपञ्चपाति-
10 तथा वा दुर्लभं स्वर्गापवर्गसाधकत्वम् । अतो मध्यस्थवृत्तितया
विमर्शनीयः सत्यासत्यार्थविभागेन तात्त्विकोऽर्थः, विमृश्य च
अथस्करः पन्थाभ्युपगन्तव्यो यतितव्यं च तत्र कुशलमतिभिः ॥

- इति श्रीतपागणगगनाङ्गणदिनमणिश्रीदेवसुन्दरसूरिपद-
पद्मोपजीविश्रीगुणरत्नसूरिविरचितायां तर्करहस्यदीपिकायां
15 षड्दर्शनसमुच्चयटीकायां जैमिनौयचार्वाकीयमतस्वरूपनिर्णयो
नाम षष्ठोऽधिकारः ॥

तत्समाप्तौ च समाप्तेयं तर्करहस्यदीपिकानाम्नी षड्दर्शन-
समुच्चयवृत्तिः ॥

Archaeological Library

14256

Call No. ~~A-384~~ S a 1 / May

Author—Sh हरिप्रसाद Sna

Title—मृदरत्ना-समुच्चय

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Sh. H. Jain	24/1/72	31/1/72
११	18.7.72	27.7.72.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI. -11-
Jan
Path 1

Please help us to keep the book
clean and moving.